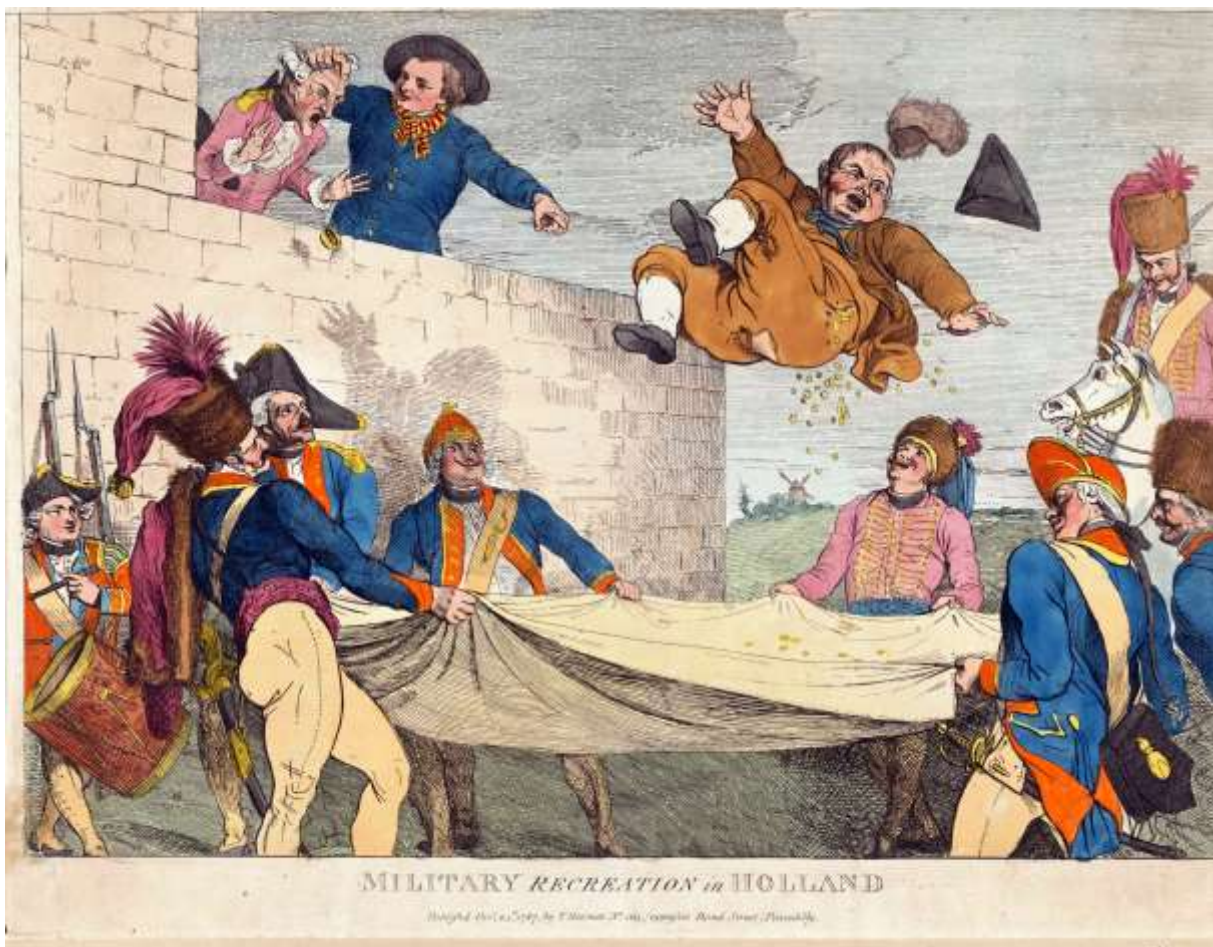

Patriot in de diaspora

De omzwervingen van Adriaan Hendrik Eyck

Twee autobiografische bronnen en een verslag. Ingeleid door dr. Anne Doedens en uitgegeven door dr. Anne Doedens en drs. Pieter van Heest

Patriotse hemelvaart. Johann Heinrich Ramberg, 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

Patriot in de diaspora

De omzwervingen van Adriaan Hendrik Eyck

Twee autobiografische bronnen en een verslag. Ingeleid door dr. Anne Doedens en uitgegeven door dr. Anne Doedens en drs. Pieter van Hees†

Een eerbetoon aan Pieter van Hees

Adriaan Hendrik Eyck. Onlinemuseumdebilt.nl

©Anne Doedens/Stichting Digitaal Museum De Bilt/onlinemuseumdebilt.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever, p/a www.annedoedens.com en info@onlinemuseumdebilt.nl de site van Stichting Digitaal Museum De Bilt.

Spotprent op het vluchten van de patriotten naar Sint-Omaars [St. Omer] in Frankrijk, 1787, anoniem, 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

Inhoudsopgave

Vooraf	5
Inleiding	7
<i>Over patriotten</i>	7
<i>Over mr. Adriaan Hendrik Eyck</i>	9
<i>Meer over de gevluchte patriotten</i>	10
<i>De Eycks in de Zuidelijke</i>	
<i>Nederlanden en Noord-Frankrijk</i>	11
<i>Tot slot</i>	15
A. De avonturen van de patriotten	
Adriaan Hendrik Eyck en	
Maurits Jacobus Van Eyck	
van Zuijlichem in de jaren 1787-1788	17
<i>Oorlog in de Republiek: pogingen om met</i>	
<i>Willem V te overleggen</i>	17
<i>Het gedrag van de Rijngraaf en de</i>	
<i>overgave van de stad</i>	20
<i>Adriaan Eyck verdedigt zijn beleid</i>	24
<i>De vlucht uit de Republiek</i>	32
<i>Naar Brugge, Gent en Antwerpen</i>	35
<i>Brussel</i>	37
<i>Kaf onder het koren?</i>	39
B. Journaal van zijn reis door	
Noordwest-Frankrijk in 1788,	
door Adriaan Hendrik Eyck	44
C. Rapport van de inspectiereis, op	
zoek naar de vestigingsplaats voor	
een Nederlandse patriotten-kolonie	85
Eindnoten	145

Patriotten verscheuren de Unie, 1787, anoniem, 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

Vooraf

Voor u ligt al weer het vijfde E-book dat door onlinemuseumdebilt.nl sinds de start in 2018 werd uitgegeven. De lezer treft daarin drie unieke bronnen aan van de hand van een ten onrechte op de achtergrond geraakte patriot: Adriaan Hendrik Eyck, burgemeester van Utrecht en bewoner van het Maartensdijkse buiten Eyckenstein.

Pieter van Hees, aan wie deze uitgave gewijd is, was gewend om met persoonlijke papieren als die van Eyck om te gaan. Zijn levenswerk was de uitgave van werken als de autobiografie en correspondentie van de fameuze en ijdele hoogleraar geschiedenis Pieter C.A. Geyl.

Voor mijzelf is deze uitgave een afronding van een project dat meer dan een halve eeuw geleden begon. Dat begon met een zoektocht naar gevluchte patriotten, gesubsidieerd door het toenmalige ZWO, thans NWO. Daarop volgden publicaties in het herdenkingsjaar 1987, twee eeuwen na de Pruisische inval en Goejanverwellesluis. Tenslotte volgde de uitgave van de dagboeken van de patriot Jan Bernd Bicker.

De hier gepubliceerde bronnen zijn voorzien van een toelichting en van voetnoten met extra informatie.¹ Ze werpen licht op een belangrijke figuur, zowel lokaal voor Maartensdijk als landelijk. Ze stammen uit een een tijdvak waarin onze nationale geschiedenis op een keerpunt was beland. Een periode die wordt aangeduid als de patriottentijd. Reden genoeg om een integrale uitgave te wettigen.²

Pieter van Hees en ik hadden het voorrecht de bronnen van Eyck terug te vinden in het Nationale Archief in Den Haag. Pieter maakte daarna de transcriptie van de hier uitgegeven bronnen. Ik voorzag ze van een inleiding en toelichting, liep de transcriptie na en gaf in de tekst tussen haken waar nodig uitleg van de vermoedelijke bedoeling van de schrijver. In eindnoten werd informatie over gebruikte literatuur en over in het verhaal genoemde personen en zaken toegevoegd.

Vanwege het merkwaardige woordgebruik van de hoofdpersoon plaatste ik in de tekst zelf nogal eens tussen vierkante haken met verhelderende moderne equivalenten verouderde woorden. Het ging om vandaag de dag bepaald ongangbare begrippen. Ik voegde daar waar nodig werkwoorden en onderwerpen in, eveneens tussen haken. Het betrof zinnen die niet erg lopend dan wel duidelijk waren. De door Eyck gehanteerde taal maakte dat bepaald nodig, zeker voor de lezer van nu die ook nog eens niet altijd vertrouwd is met het Nederlands van de zeventiende en achttiende eeuw. In de transcriptie werden daar waar het de leesbaarheid bevorderde en de bedoeling van de schrijver geen onrecht deed, hoofdletters vervangen door kleine letters. Ook werd met het oog op hetzelfde de interpunctie aangepast. Tot slot lieten we minder belangrijke passages weg, altijd aangegeven met '[...]'.³

Wij – de redactie en het bestuur van onlinemuseumdebilt.nl – wensen Pieters partner Serieke veel sterkte bij een leven zonder de ons te vroeg ontvallen drs. Pieter van Hees, een van de eerste redacteurs van onlinemuseumdebilt.nl We zullen hem zeer missen.

Maartensdijk mei 2021 – Anne Doedens

De patriotten verlaten Utrecht in 1787. Anoniem. Rijksmuseum Amsterdam.

Patriotten verlaten de Neude te Utrecht, 1787, Johannes Jelgerhuis, 1789. Rijksmuseum Amsterdam.

Inleiding³

In het voorjaar van 1789 brak de Franse Revolutie uit. Een revolutie van wereldbetekenis die als het begin wordt gezien van onze moderne Europese geschiedenis. Hij bracht niet alleen de invoering en vastlegging van burgerlijke vrijheden en de scheiding van kerk en staat maar ook terreur en bloedbaden. Nederland maakte door de komst van de Fransen in 1794/5 rechtstreeks kennis met deze revolutie. Stadhouder Willem V vluchtte in januari 1795, geholpen door Scheveningse vissers, naar Engeland. De 'Oranjegezinden' dolven voorlopig het onderspit. Het zou bijna twintig jaar duren voor er weer een Oranje het land zou regeren.

Over patriotten

Lang voor het uitbreken van de Franse Revolutie was de politieke discussie over vernieuwing van het staatsbestel van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden al begonnen. Het jaar 1780 markeert het begin van het einde van de oude Republiek, een tijd van grote veranderingen kondigde zich aan. Het politieke debat van burgers over democratie dat al vanaf het begin van de eeuw af en toe oplaaide, nam in omvang en heftigheid toe. In 1774 waren kolonisten in de Britse gebieden van Noord-Amerika met hun verzet tegen het moederland begonnen. Het werd een strijd die in 1783 uitliep op de definitieve losmaking van Engeland en de stichting van de Verenigde Staten van Amerika.

In de Republiek bestond grote belangstelling voor de Amerikaanse vrijheidsstrijd. Die was er vooral onder die kringen van de burgerij die spoedig 'patriots' genoemd zouden worden. De door de Republiek verloren Vierde Engels-Nederlandse Oorlog van 1780-1784 joeg de discussie aan, zeker omdat de patriotten de relatie van stadhouder Willem V met de Engelse koninklijke familie schadelijk achtten voor het welzijn en de welvaart van de burgers van de Republiek.

Daarbij kwam, dat ook de Engels-Nederlandse oorlogen van de zeventiende eeuw nog niet waren vergeten. Een deel van de patriotten kwam uit de groepen die niet vertegenwoordigd waren in het bestuur. Een ander deel borduurde voort op een oud, zeventiende eeuws patroon: de strijd tussen de regenten en de stadhouders.

De Vrede van Parijs van 1784 toonde onthutsend duidelijk het politieke en ook economische verval van de Republiek aan. De Engelsen kregen het recht op vrije handelsvaart in de Oost-Indische wateren, het gebied van de V.O.C. Tussen 1784 en 1787 spande zowel de Franse als de Engelse gezant zich in om de invloed van zijn land op de Republiek te vergroten. Amerika zocht steun in de Republiek. Het *Plakkaat van Verlatinghe* had niet voor niets Thomas Jefferson geïnspireerd bij het opstellen van de Onafhankelijkheidsverklaring van 1776, waarin veel rechten van vrije burgers werden vastgelegd. Uiteindelijk waren het noch de Fransen, noch de Engelsen die de zaken in de Republiek naar hun hand zetten terwijl Amerika slechts 'voorbeeld in de verte bleef'⁴.

Het waren de Pruisen die de Republiek binnenvielen. Op verzoek van de echtgenote van stadhouder Willem V, prinses Wilhelmina stuurde haar broer, de koning van Pruisen, eind 1787 twintigduizend soldaten om orde op zaken te stellen. De val van het oude bestel zou nog acht jaar op zich laten wachten. Met de komst van de Fransen in 1794/5 en de terugkeer van in 1787 gevluchte patriotten begon de Bataafse Revolutie.

*Café met patriotten, Jean Baptiste Morret, naar Jacques François Joseph Swebach, 1785 – 1825.
Rijksmuseum Amsterdam.*

De strijd om politieke en democratische rechten van de jaren tachtig van de achttiende eeuw werd door een gelegenheidsverbond van de burgers uit de middenklasse en rijke anti-stadhouderlijke regenten gevoerd. De vernieuwingsdrang waaruit hij voortkwam was in feite de voorbode van de echte Patriots-Franse omwenteling van 1795. Het was een 'Revolutie van het Woord', gestoeld op de 'Revolutie van het Denken' die aan de Bataafse Revolutie van 1795 vooraf ging.⁵

Hij werd gevoerd met de drukpers, in tijdschriften en pamfletten. Met militaire 'exercitiegenootschappen' die toen het erop aankwam geen rol speelden. Het Pruisische ingrijpen en het gebrek aan Franse steun zou de komst van de Bataafse Revolutie acht jaar vertragen. Duizenden Nederlanders vluchtten na de komst van de Pruisen in september 1787, naar het buitenland. Hun bezittingen werden vaak kort en klein geslagen en een tijd van politieke vervolging brak aan in Nederland.

Over mr. Adriaan Hendrik Eyck

Tot de vluchtelingen behoorden twee aanzienlijke inwoners van het dorp Maartensdijk de bewoners van het oude buiten Eyckenstein. Wie waren zij?

Mr. Adriaan Hendrik Eyck werd op 6 december 1725 in Utrecht geboren. Hij kwam uit een vooraanstaand Utrechts geslacht. Zijn vader was muntmeester in Utrecht geweest en was opgetreden als bewindvoerder van de failliete boedel van de 'Utrechtse geoctroyeerde Compagnie'. Deze compagnie was, zoals een onderzoeker schreef, een 'firma list en bedrog'. Met de aandelen van deze compagnie werd omstreeks 1720 windhandel bedreven. Het was speculatie waarmee op winst uit een nooit gerealiseerd project werd gegokt. De initiatiefnemers wilden tien miljoen gulden beleggingsgeld ophalen voor de realisering van een kanaal tussen Utrecht en de Zuiderzee. Deze vaarweg dwars door Maartensdijks en Bilts gebied zou er nooit zou komen.

De moeder van Adriaan Hendrik was de notabelendochter Cornelia Asch van Wijck. Hij huwde op zijn beurt in 1764 ook weer een dochter uit een eenzinnig geslacht. Zijn vrouw, Adriana Maria Lammens, kwam uit een Axelse burgemeestersfamilie. Binnen een jaar, nog in 1764, werd hun zoon, Maurits Jacob Eyck geboren, de latere Maartensdijkse burgemeester (1811=1847). Het was Maurits Jacob die door de heerlijkheid Zuilichem te kopen de Eycks aan de rang van 'burggraaf' hielp.

Adriaan Hendrik Eyck werd, na eerst als luitenant bij de infanterie gediend te hebben, in 1757 lid van de Utrechtse vroedschap, raad en schepen van de domstad. In 1772 werd hij 'kameraar', een soort stadsthesaurier of beheerder van de stedelijke penningen. Vijf jaar daarna kocht Adriaan Hendrik Eyck het landgoed Eyckenstein (dat toen al zo heette en dus niet naar hem genoemd is.) Eycks ster in het Sticht Utrecht rees gestaag. In 1776 werd hij ontvanger van 'de generale middelen' van het gewest, een soort provinciale minister van financiën.

Het voorgaande betekende echter niet, dat de regent Eyck de politieke status quo steunde. Integendeel. In 1784 keerde Adriaan Hendrik zich als lid van de Utrechtse vroedschap tegen stadhouder Willem V en zijn régime. Eycks zoon trad in dezelfde tijd in zijn vaders politieke, patriotse voetsporen: we komen hem tegen als 'muskettofficier' bij een patriots 'exercitiegenootschap'.

De felle patriot die Eyck sr. bleek te zijn, werd in 1786 één van de twee burgemeesters van Utrecht en voorzitter van de radicaal democratische stedelijke raad. Het was het begin van het einde. Zoals we al zagen, greep de Pruisische koning in de zomer van 1787 in en stuurde 26.000 soldaten naar de Republiek.

Vooraf over deze tijd gaat het eerste deel van dit E-boek. Het bevat de verslaglegging en verantwoording van Eyck van zijn optreden in de hectische maand september in Utrecht. Hieruit blijkt ook, dat er via een tussenpersoon pogingen waren om overleg met de stadhouder Willem V tot stand te brengen.

Op 15 september 1787 moest Eyck de stad Utrecht aan de commandant van de invallende troepen, de zo geheten Rijngraaf, overgeven. Uitgescholden door de teleurgestelde Utrechtse patriotse schutters, kon Eyck ternauwernood het vege lijf redden en vluchtte naar Amsterdam, in gezelschap van Eyck jr. Mogelijk deden zij dat met het Utrechtse Statenjacht, in gezelschap van verwante politieke geesten als graaf Van den Boetzelaer en kolonel Van Senden. Eycks Utrechtse woning werd door het orangistische volk geplunderd en zijn meubelen vernield. Zijn ambten was hij kwijt. Vanuit Amsterdam trok de het jaar daarvoor weduwnaar geworden Eyck met zijn zoon verder naar Brugge, Gent en Antwerpen. Daar trof hij belangrijke andere patriotten als hoogleraar Johan Valckenaer, een van de aanvoeders van de ballingen.

Allegorie op het ware patriotisme, 1788, Mathias de Sallie, naar Hieronymus Lapis, 1788 – 1790. Rijksmuseum Amsterdam.

Meer over de gevluchte patriotten⁶

In de herfst van 1787 bewoog een voorshands staag groeiende stroom mensen van onderscheiden politieke kleur het land uit, vooral naar het zuiden. In Brussel en Antwerpen stegen de huishuren door de komst van duizenden Nederlanders excessief. Hoeveel het er precies waren, is moeilijk vast te stellen. Het waren er in ieder geval vele duizenden. Sommigen bleven tot 1794-1795 in het buitenland, anderen keerden al eerder terug. Het aantal gevluchte patriotten in Vlaanderen, Brabant en

Noord-Frankrijk hing onder meer af van de wisselende politieke kansen op herstel van het patriottisme.

Een Franse bron meldt voor de periode tot april 1788 het cijfer van 42.593 Nederlandse vluchtelingen. In de Republiek noteerde men het getal 42.394 voor de tot januari 1788 te Brussel aangekomenen. De Oostenrijkse gevolmachtigde minister Trauttmansdorff gaf begin december 1787 als officieel cijfer voor de tot dan toe te Antwerpen gearriveerde Nederlanders 16.882 op. Drie weken later taxeerde Trauttmansdorff de op Oostenrijks gebied verblijvende Nederlanders op rond 20.000.

Zeker is, dat volgens een telling van april 1789 uiteindelijk omstreeks 1.600 vluchtelingen door het Franse gouvernement financieel ondersteund werden. Wanneer men daarbij rekening houdt met de niet-bedeelden (waaronder een aantal militairen), komt men voor het totaal aantal vluchtelingen nauwelijks enige honderden hoger uit. Ook de besomming van raadpensionaris Van de Spiegel is lager dan de cijfers van Trauttmansdorff. Op 9 februari 1790 schreef Van de Spiegel, 'dat het getal der geëxpatrieerde, groot en klein, geen 5.000 mensen was'.

De Eycks in de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk

Via Brugge en Gent kwamen de Eycks in het najaar van 1787 aan in Brussel. Hun ballingschap stond politieke activiteiten niet in de weg. We komen de Eycks in de jaren die volgen voortdurend tegen. In januari 1788 ontmoeten we Eyck senior als lid van de 'Société des Réfugiés Hollandois', een club van invloedrijke en welgestelde patriotten en oud-regenten. Diezelfde maand vertrok Eyck sr. als lid van een comité van leidende patriotten voor een aantal weken naar het zuiden om in het noorden van Frankrijk de mogelijkheden voor het stichten van een Hollandse kolonie te onderzoeken. Eycks persoonlijke verslag van die reis, in zijn eigen handschrift, is hierna als bron B. afgedrukt, evenals het officiële verslag dat men als bron C. aantreft.⁷ Rosendaal bericht over deze reis:

'In een reiskoets met zes en een sjees met drie paarden vertrok de commissie op 17 januari vanuit Brussel voor een reis die bijna een maand duurde en langs meer dan twintig plaatsen voerde, in de kuststrook van Artesië. Picardië en Normandië, van Duinkerke tot Granville. Een lijvig rapport van 114 pagina's was het resultaat van deze tocht.

Dit rapport was geen gebruikelijk achttiende-eeuws reisverslag: geen beschrijving van de zeden en gewoonten van de streek, of van de bestuursstructuur: toeristische bijzonderheden ontbraken geheel. [...] Conform de opdracht ging de aandacht van de commissie vooral uit naar havenplaatsen. Dankzij de deskundigheid van waterbouwkundige Stapert konden de havens tot in de details worden beschreven [...].

Uitvoerig werden namelijk naast de haven de mogelijkheden van zeehandel en binnenlandse handel beschouwd. De beschikbaarheid van zoet water voor de vestiging van fabrieken en de eventuele aanwezigheid van dergelijke instellingen waren het volgende aandachtspunt. Diepgaand en gedetailleerd werden ook nog per plaats de kosten van het levensonderhoud en de mogelijkheden voor huisvesting

onderzocht. De medicus Van Schelle kon zijn deskundigheid laten gelden als het ging over de gezondheid van het klimaat. [...]

Ten slotte werd in een aantal plaatsen nog navraag gedaan naar de mogelijkheden voor protestanten om lid te worden van de gilden. [...] Een handelsplaats had overduidelijk de voorkeur van de commissieleden. Met tegenzin begaven zij zich naar de plaatsen die hen vanuit Versailles en met name door graaf de Saint-Priest werden aangeraden. Beïnvloed door de fysiocraten had de ambassadeur een modelkolonie voor ogen die vanuit het niets zou worden opgebouwd. [...]

Het fysiocratisch kolonie-ideaal sprak de Nederlandse commissieleden niet aan. Expliciet gaven zij te kennen dat zij een handelskolonie, gevestigd in en bestaande stad, prefereerden boven de stichting van een minirepubliek. Een dergelijke minirepubliek zou namelijk sterke concurrentie ondervinden van de bestaande havenplaatsen. Bovendien was het primaire doel van de kolonie om de "nationale geest" te bewaren en vanuit Frankrijk gezamenlijk verder te werken aan de verwerkelijking van hun patriots ideaal. De kolonie diende tijdelijk van aard te zijn. [...] Op 11 februari 1788 sloot de commissie haar inspectietocht af en keerde [...] terug naar Brussel.'

Anders dan Rosendaals tekst doet vermoeden, gaf Eyck wel degelijk aandacht aan 'toeristische informatie', zoals de lezer zelf in het officiële inspectierapport kan lezen. Zoals wanneer men zinsnedes tegenkomt als: 'De landstreek tusschen Boulogne en Estables [Etaple] vonden wij vermakelijk, schoon en vruchtbaar. De grond is hier bergachtig en vol geboomte, voornamelijk in de laagte. ' Echte jubeltonen hoort men als met over Le Havre leest:

'In de daad men wordt als opgetogen bij zijne komst aldaar, door de schoonheid der natuur, die men op de weg niet ver van die stad gewaar wordt en de menigte buitenhuisen, het een boven het ander tegen de schuin aflopende bergen gelegen die ruim uitzigt hebben over de daar langs stroomende Seine en niet minder staat men bij zijn intrede in de stad verwonderd over de menigte van volk, dat men alomme op de straaten en aan de vensters der huizen ziet, eene menigte, die men des te minder verwachten kan, als men de kleinheid der stad in aanmerking neemt'.

Nog veel meer bewondering voor het landschap en waarneming van de natuur echter treft men aan in het persoonlijke verslag van Eyck zelf (bron B.) Fysiocraten meenden, dat de landbouw de basis van de economie was. Volgens Rosendaal waren Eyck en zijn medecommissieleden in Noord-Frankrijk bij hun rondreis niet vervuld van fysiocratische idealen. Opvallend is echter de grote aandacht die Eyck had voor de landbouw en de mogelijkheden daarvan in de bezochte gebieden. De opbrengst van de natuur en de voedselproductie hielden hem zeer bezig.

Ook andere invloeden van de Verlichting zijn in Eycks verslagen te vinden. Veel patriotten waren actief in de in 1777 gestarte 'Economische Tak van de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen', die onderzoek, opleiding en nieuwe werkgelegenheidsprojecten stimuleerde. Deze moedigde ondernemers aan armen aan werk te helpen en organiseerde wedstrijden om kinderen op te leiden als spinners en wevers. De *Economische Tak* werd gedreven door Verlichtingsoptimisme en sociale

betrokkenheid. Het doel was mede om de welvaart te bevorderen onder brede en vooral arme lagen van de bevolking, onder meer door toepassing van verbeterde technieken en zo het economische verval mee te helpen stuiten. De verkenningstocht van Eyck ademt ook de geest van deze *Economische Tak*, al was het alleen maar door de voortdurende aandacht voor werkgelegenheid.

Pamflet uit 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

Korte tijd na het uitbrengen van het rapport van de reis in 1788 vestigden de Eycks zich in de buurt van Duinkerken. We komen Adriaan Hendriks naam daar onder meer

tegen op een lijst van kandidaten voor de 'Vergadering van Notabelen' onder de vluchtelingen. Hij kerkte in de orthodox protestantse kerk te Duinkerken. We weten ook, dat Eyck in de zomer van 1788 betrokken was bij het opstellen van een verzoeningsplan om vrede tussen de patriotten en stadhouder Willem V en diens aanhang tot stand te brengen. Het was bepaald niet de eerste keer was, dat Eyck sr. zich bezig hield met de verzoening van de strijdende partijen. Bron A. begint al met het verhaal van een mislukt contact tussen de partijen. In het plan van 1788 bood men Willem V een 'beperkt erfstadhouderschap' aan, mits er een door de burgers gekozen volksvertegenwoordiging zou komen. Het plan mislukte.

Arm heeft de Utrechtse Maartensdijker Eyck het in deze tijd niet gehad. Weliswaar waren Eycks goederen in beslag genomen en zou de familie in 1791 tijdelijk het landgoed Eyckenstein verliezen, maar Adriaan Hendrik was niet zonder inkomsten. Zo vindt men zijn naam voor op een geheime pensioenlijst van 12 april 1788 van het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij ontving, leest men, jaarlijks 3.000 livres van de Franse koning. Dat bedrag stond, omgerekend naar goudwaarde van nu, gelijk aan een kleine 14.000 euro, met een veel grotere koopkracht toen. Veel andere gevluchte patriotten ontvingen geen enkele ondersteuning.

De residentie van de Eycks was, na Duinkerken, vanaf de zomer van 1788 het kasteel van Watten, in de buurt van Calais en St. Omer. Daar verbleven ook andere vooraanstaande patriotten, zoals de Delftse krantenuitgever Wibo Fijnje en zijn vriend de letterzetter Gerard Mappa, evenals Fijnje's neef, de al genoemde Johan Valckenaer. In het begin woonde ook de latere veldmaarschalk Daendels er, maar de huur van het kasteel bleek voor hem te hoog. In ieder geval was Watten een luxe woonomgeving, zeker nadat gevluchte patriotse Nederlandse arbeiders het kasteel gerestaureerd hadden.

Door de namen van Daendels en Valckenaer wordt onze aandacht er nogmaals ten overvloede op gevestigd, dat Eyck tot de kern van de 'nieuwe orde' behoorde. Daendels zou in 1793-1794 onder Dumouriez en Pichegru vechten, in 1798 bij twee staatsgrepen betrokken zijn, door koning Lodewijk Napoleon tot staatsraad benoemd worden en het in 1807 tot gouverneur-generaal van Indië brengen. De Leidse hoogleraar Valckenaer was een van de voornaamste leiders van de vluchtelingen en werd later adviseur van koning Lodewijk Napoleon.

Intussen was de politieke en maatschappelijke temperatuur in 1788 en 1789 in Frankrijk naar het kookpunt aan het stijgen. Overall braken rellen uit. De regering greep met geweld in tegen opstandige aristocraten, boeren en burgers. De prijzen van voedsel stegen tot grote hoogte als gevolg van mislukte oogsten. Groepen met tegengestelde belangen vonden elkaar in de strijd tegen Lodewijk XVI en zijn régime. Het gevolg was het begin van een proces dat onomkeerbaar bleek. In mei kwamen de Staten-Generaal bijeen in Parijs, in juli 1789 viel de Bastille. De ingezette revolutie radicaliseerde steeds verder, niet in de laatste plaats omdat honger en armoede niet waken. Vervolgens werd de Franse Revolutie een Europese zaak. Te midden van dit alles maakten Hollandse patriotten in Noord-Frankrijk veelvuldig ruzie.

De aanvankelijke idylle van Watten werd verstoord toen er ruzie tussen Valckenaer en een andere patriottenleider, Coert Lambertus van Beyma ontstond. In de gespannen sfeer werden Eyck en zijn medebewoners ook nog eens beschuldigd van graanhandel. Dat was een aantijging die in de winter van 1789-1790 in Frankrijk heel gevaarlijk, zelfs levensbedreigend was. Het maken van winst bij de handel in voedsel in tijden van honger was een ernstige zaak. In december 1791 braken er voedselrellen uit dicht bij het kasteel Watten. Het moet een zeer onprettige periode zijn geweest. Het werd nog veel onaangener voor welgestelde patriotten en aristocraten als Eyck toen in augustus 1792 de Terreur (het 'Schrikbewind') begon.

We beschikken, afgezien van de hierna afgedrukte reisbeschrijvingen, over wat meer informatie over het lot van de Eycks in deze jaren. Zo is bekend, dat Eyck senior van februari 1792 tot februari 1793 in Calais woonde en in 1794 in de buurt van Boulogne-sur-Mer. Robespierre en de radicale Revolutie maakten het bedrijven van politiek gevaarlijk. De guillotine als grote gelijkmaker was het schrikbeeld voor aristocraten' als Eyck. Toch weerhield hem dat er niet van, om, toen Dumouriez in november 1792 de Oostenrijkers versloeg en Brussel binnentrok, met de generaal te gaan praten. In gezelschap van andere patriotten werd met Dumouriez overlegd over de toekomst van Nederland. In februari 1793 - het 'Schrikbewind' heerste toen in Parijs - ondertekende Eyck junior een dankadres voor het hoogste bestuursorgaan in Frankrijk, de Nationale Vergadering. Dat was slechts enkele weken na de terechtstelling van Lodewijk XVI.

Tot slot

Beide heren Eyck waren in ieder geval in 1795 weer veilig terug in de Republiek. Eyck senior pakte zijn oude ambt weer op en werd 'eerste maire' of burgemeester van Utrecht en zelfs maarschalk van Eemland. Eyck junior werd in 1795 lid van de Staten-Generaal voor Utrecht en later wethouder van de domstad en Maartensdijks burgemeester. De familie kreeg zijn bezittingen terug en werd schadeloos gesteld. De Franse jaren legden de Eycks uiteindelijk geen windeieren. Vader en zoon zullen nog regelmatig hebben teruggedacht aan de wereldschokkende jaren van de Franse Revolutie, die ze van zo nabij meemaakten. De in deze publikatie uitgegeven bronnen laten ons die tijd nog eens herbeleven.

Drie bronnen dus, waarvan de eerste in slecht Nederlands geschreven, een reeks notities, die nog mogelijk nog hadden moeten worden uitgewerkt. Daarom was het nodig voor een beter begrip tussen vierkante haken af en toe verheldering te geven over de vermoede bedoeling van Adriaan Hendrik. Datzelfde geldt voor de tweede bron. De derde tekst is goed geschreven en overzichtelijk, niet anders dan men van een belangrijk rapport voor een groter publiek mag verwachten.

Van de drie bronnen zijn de eerste twee het interessantst, omdat ze de visie van Eyck op de troebelen van 1787 in Utrecht en zijn beleving van de komst van de Pruisen, zijn vlucht en reis door Noordwest-Frankrijk vanuit zijn persoonlijke perspectief weergeven.

De derde tekst geeft ten opzichte van de door Rosendaal gebruikte stukken inhoudelijk geen wezenlijk nieuwe informatie. Hij is echter ook van belang en niet alleen omdat het oorspronkelijke verhaal van de reis door Noord-Frankrijk nog niet eerder werd afgedrukt.

Deze tekst geeft immers ook een uitstekend inzicht in de sociaaleconomische verhoudingen in Noordwest-Frankrijk aan de vooravond van de Franse Revolutie. Het beeld van armoede, uitzichtloosheid en verval naast dat van welvaart en toekomstkansen rijst op uit de woorden van Eyck en zijn commissie.

Ondanks de uiterst gebrekkige door Eyck gehanteerde taal. Kennelijk werd het gesproken woord zonder meer neergepend. Werkwoorden en onderwerpen missen. Soms vallen hele stukken van zinnen weg en moet men zelf gissen naar het weggelaten deel. Spelling en grammaticaregels schijnt Eyck niet gekend, laat staan toegepast te hebben. En toch is dat ook juist de charme van deze bronnen: ze geven de rauwe, ongezeefde werkelijkheid weer, zoals Eyck hem moet hebben ervaren. Rechtstreeks, zonder filter of maskering.

Utrecht door de patriotten verlaten, 1787, Christiaan Lodewijk van Kesteren, naar Dominicus Anthonius Peduzzi, 1853 – 1861. Rijksmuseum Amsterdam.

A. De avonturen van de patriotten Adriaan Hendrik Eyck en Maurits Jacobus Van Eyck van Zuijlichem in de jaren 1787-1788

Oorlog in de Republiek: pogingen om met Willem V te overleggen

In het cahier is de volgende brief van een zekere Isaïc Moses uit Coevorden gevoegd, waarvan het eerste stuk verdwenen is.

‘Bij gelegenheid heb ik gevraagd of er niet mogelijkheid was, vrede in ons land te maken en heb en heb daarop een lieflijk antwoord tot behoud van het vaderland gekregen, het welk mijn dag en nacht in mijn gedagten gelegen heeft en mij zoo wijd gedrongen heeft [Uwe] Hoog Wel Edel Geborene [Eyck] de eigenste vraag te doen gelijk gedaan hebbe en bij [u] dienstwillig gehoor gekregen.

Uw zal zig nog wel weten te herinneren, dat ik u gevraagd hebbe of het niet goed was dat er een conferentie gehouden worde, door uw en nog een er bij en twee van de Princenzijde. Uw heeft mijn daarop geantwoord dat uw genegen daartoe was. Waarop [ik] geresolveert hebbe [besloten heb], vrijdag 31 aug[ustus] van hier na Amersfoort te rijsen en heb het geluk gehad met Zijn[e] Hoogh[eid] en den Hoog Welgeboren heer van Citters⁸ en de heer generaal [...] Van Dopff⁹ wegens die conferentie voornoemt bij elkanderen te spreken, hetwelk in advijs gehouden is tot gisteren, waar op gisteren van den heer generaal Van Dopff tot antwoord bekomen hebben, dat zijn Hoog Wel Edel Geborene met nog een ander heer of twee andere heeren op een zekere bepaalde plaatze [...] en met Uwe Edele [en] nog een heer daar bij, wel in conferentie zullen willen treden en alles aanwenden zoo mogelijk is een schikkinge tot vrede te maken, mits verzoekende een dag te bepalen en plaats te benoemen waar de samenkomst of renconterring plaatze zal hebben en een recepis [ontvangstbewijs] te geven tot verzekering van zijn Hoog Wel Edel Geborene of andere personen, die daar komen om vrij en ongehindert, te mogen weerom rijsen en na ontvangst van het recepis zal dito recepis weerom gegeven worden.

Derhalve neme [ik] de vrijheid Uwe [Edel] Geborene in [h]erinnering te brengen, dat ik morgen bij mijn terugkomst aan uwe [Edel] Geborene de noodzakelijke inhoud gezegt te hebben en geve het Uwe Hoog Geborene als van God aangestelde Vader over verschijde kinderen, van deze stad en omleggende plaatzen, in bedenking of het niet best was, de conferentie [bijeenkomst] zoodra [het] mogelijk is te ondernemen en zoo het God mogt behagen dat de conferentie mogt begonnen worden en ik het geluk mogt hebben daar in gebruikt te worden, zal ik dag nog nacht geen tijd verzuijmen, mijn mogelijke vlijt daar toe aan te wenden en hope met Gods hulp, eenige faveurs [gunsten] (tot genoegen van bijde zijds) bij te brengen, dat de eerste conferentie begonnen en de meer navolgenden niet afgebroken werd.

Verzoekende zeer onderdanig deze brief in overweging te nemen en zoo veel mogelijk is, den inhoud geheim te houden, om te voorkomen, dat den eene niet zeggen zal, hoe

kom ik of mijn Persoon tot zoo een zaken, den andere zal zeggen hij doet het om geld te verdienen.

Ik verklare alhier voor God den Almagtigen, dat ik door mijn schuldige pligt en menschenlievendheid, waar mijn mede joodsche broeders onder gerekent zijn, de zake ondernomen hebbe en wensche dat God gaf dat door mijn toedoen conferenties begonnen worden en verder een goede uitslag met aanbrenge. Waar mede de eere hebben[d] mijn met alle hoogagting en diepste respect zeer ootmoedig te noemen. Utrecht den 4 septemb[er] 1787 Hoog Welgeborene uw onderdanigste en dienstwillige dienaar getekend Isak Moses woonachtig te Coevorden.

N.B. Niemand is er van gewust [draagt er kennis van] als ik en mijn zoon die deze brief geschreven heeft en de aanhoorende en bijgaande heeren. ‘

Aantekening boven deze brief, in Duinkerken toegevoegd: [Deze Isaac Moses was kennelijk] enige daagen te vooren in de stad gekoomen die ook van Houten een heer haalde. Ik had mijn menschen te Houten, een van die, die oplettende genoeg was en als een joodse zig gedroeg, wat dicht bij zag [ik] de verwisseling van de klederen en hoed [...] [en het] soort van gezeghdens [de wijze van spreken]. Zij reiden na Utrecht, koomende in de vroege morgenstond, teruggebraght wordende door een van het legioen van Salm¹⁰. Ik had ras en spoedig tijding van het gepasseerde en gehoude gesprek aldaar te Houten. Wachtende wat of de Rhijngr[ave] mij zoude zeggen, zulks niet geschiedende, ging ik bij hem en gaf mijn verwondering te kennen, tevens zeggende, dat het belang dat in de grote zaak moest gesteld worden, [dat ik] mij geflat[t]eerd had, een vriend van hem te zijn met zijne vlijende tong, verzekerde zijn excellentie dat zulks zoo was, waarop ik mijn tijding uit de zak haalde, hem die voorlas en zijde dat [hij] zich wilde [moest] explicereen.

Hij berigte mij ook, dat den afgezondene in het Fransch gezegd had, die van Tuyll zijn reeds verwijderd en andere cavallerij, zal ook wel gemaakt worden, dat niet doen kunnen; of dito [...]. De vader en broeder van deze genoemde joodse zijn mede onder die ongelukkige gedetineerde en actueel hier te Duijkerken.]

Ingevolge den afspraak de jood bij mijn koomende gaf ik, hem dit volgende, hetgeen hij uitgeschreven heeft, antwoord.

‘Ik ben geenzinds bevreest op het gegeven woord van een of van zijn Hoog[heid] of van deszelfs gecommitteerden op de benoemde plaats te koomen, gelijk ik ook niet twijfel of de heeren van wegen zijn Hoog[heid] af te zenden geen zwaarigheid zullen maken op het te geven woord van een van mij, alhier te koomen.

Dat ik dus zoude verzoeken de entrevue [het onderhoud] te Utrecht ten mijnen huize mag geschieden, niet uit hoofde van eenige angst, of mistrouwen, maar, maar omdat mijn absentie die onmogelijk geheim kan blijven [en op] natuurlijken wijze mistrouwen bij de burggraaf alhier zoude moeten veroorzaken. Hetgeen immer bij de heeren vanwege zijn Hoogheid te zenden geen plaats kan hebben, daar naar den loop volgens welke de zaaken aan die zijde gedirigeerd worden, geen heeren, alleen aan zijn Hoog[heid] rekenschap verschuldigd zijn, hetgeen ten aanzien van mijn geheel anders is, daar ik aan de burgerij als mijn principaal rekenschap verschuldigd ben en

het dus mijn pligt als eerlijk regent is, all[e] datgeene te vermijden (hoewel: met een heilzaam oogmerk geschiedende) het welk wantrouwen zoude kunne veroorzaken. Utrecht, 9 september 1787.'

Ten eijnde [de] gem[elde] jood niet zoude kunnen zeggen dat ik hem anders gedeclareerd had [iets anders gezegd had], als het hier vooren gem[elde], zoo laat ik hem daar onder schrijven: 'dit is het mondelijke gedeklareerde van de heer aan mein gedaan. (getek[end]) *Isak Moses*'. Korte uren daar na zond hij [Isaïc Moses] mij een brief van volgende inhoudt:

'Hoog Welgeboren Gestrenge Heer. De mondelijke antwoord die ik van uw heden op mijn missive van den 4 dezer ontfangen hebbe, heeft mij zeer vergenoegt, dog bij mijn te huis komen hebbe ik overwogen en bevonden uw te verzoeken met eenige letters van uw mag begunstigt worden, waar mede ik de vrijpostigheid durf te nemen eenige heeren te verzoeken bij uw aan hujs te mogen koomen en met uw te spreken, tot welvaren van ons vaderland. Ik verklare zoo wel ik mij verzekere dat uw het beste van den algemeen burger en het vaderland zoekt; dat ik ook mijn last zal doen zulke heeren bij uw in conferentie brengen die het algemeene best en rust ook zoeken te bewerken. Waarmede de eer hebbe mij zeer ootmoedig te noemen U[we] H[oog]edele] Geborene Gestrenge Onderdanige] dien[aar] (getekent) Utr[echt] den 9. september 1787. Isak Moses.'

Zijn voorig gedeclareerde van genoeg voldaan te wezen, met mijn gezegde hier voor omgeschreven, maakte [hij, Isaïc Moses] mij huiverig om omstandig schriftelijk [antwoord] nader aan hem te geven dus ik hem egter toezond dit uw brief van 9. dezer maand september. [Die] heb [ik] heden gekregen en zegge daarop dat ik mij houde aan de mondelinge gedeclareerde sentimenten. Waarvan [ik] copie heb gehouden dato boven getek[end] Ad[riaan] Hendr[ik] Eyck.

Mij dogt niet verders hier in te moeten gaan en te zien en af te wachten, wat er van zoude koomen. Ik wierd geïnformeert [dat] Isak Moses uit de stad was gegaan, apparent [waarschijnlijk] na Amersfoort en ligt wel dat mijn boos hart een zeker wantrouwen in joodse stellende, althans dus dagt mij kende deze gen[oemde] wel een andere intentie hebben gehad en verblijde mij, omzigtig genoeg te zijn geweest mij niet verders met hem te hebben ingelaten.

Het heeft ook geen verdere gevolgen gehad, eghter zoo het alles waar is waar hij mij had koome [te] spreken, hoop ik hij ook verhaald zal hebben mijn gezegd[e] waarvan ik in den brief aantekening gedaan heb en dat anders de zaak bij mij suspect [verdacht] voorkwam te meer, daar hij verpligt was geweest mij het gesprek met Callenberg gehouden, bekent te maken.

Ook nog [is het zo] dat ik wel wenschte te weten wat van die tijding was, daar mij geschreven wierd, [dat van hem Isaïc Moses] enige van zijn goederen aan de Moerdijk waaren gebracht en [dat] hij Rhijngraaf schielijk zoude vertrekken. Hij begon te laghen en zijde wat ik er zelfs van dagte, dat hij geen man van geboorte was, dat zijn eer en welvaren daar van afhing en hij wel eenigen tijd geleden, toen uit Den Haag was

gegaan, wat goed verzonden had na de Moerdijk en dat hem nu de tijd ontbrak van [om] mij verslag te doen van het gesprek; dat hij bij mij zoude komen en volkooome bewijze leveren van zijn eerlijkheid.

Ik communiceerde het een en ander aan mijn vertrouwde vrienden en ook zelfs aan mijn mede staatsleden [Statenleden] dan [want] men wilde wel liever gelooven [dat] het laster was en dat een man die zijn fortuijn zegt, in [alle] gevallen onmogelijk niet ontrouw konde zijn.

Intusschen, [omdat ik bij Rhijn[graaf] niet voldoende aan de beloften [had], zend ik den veldprediker van het legioen, die bij mij geïnquaertierd was, na de Rhijngraaf insturende om mij te zeggen 't gepasseerde, dan [maar] hij had geen tijd, ik konde gerust wezen en meer zulke uitvlugten.

Ik bleef ook niet in gebreke om de hoofden van de collegien van de burgerij communicatie te doen van mijn consideratiën en het belang van de zaak die al mede een [...] vertrouwen in den Rhijngraaf stelden.

Het gedrag van de Rijngraaf en de overgave van de stad

Althans hoe hij zij, mijn nadere tijding van de marsch der Pruijsische troupes, geen geloof meer gevende aan de [komst van] de hulptroupes uit Frankrijk, [gelet op] de slappe werkzaamheid bij de commissie te Woerden¹¹, dat, een en ander, begreep ik van de noodzakelijkheid dat ik de gedeputeerde staaten bij den andere extra moest doen koomen,

En mijn week van praesidie [als voorzitter] zijnde, vergaderden wij des morgens. Ik bragt mijn belangen nogmaals voor [naar voren] en insisterde [drong aan] om zittens [de] vergadering, den Rhijngr[ave] en [generaal] Van den Burg¹² te laten zeggen om na de parade voor de gedeputeerde. te komen.

Daar wierd geantwoord, dat den Rhijngr[ave] uit de stad was en ogenbliklijk[elk moment] verwacht wierd, waarop wij resolveerden om ten drie ure na de middag weder te vergaderen.

Om drie ure kwam ook de generaal Van den Borgh met drie Fransche ingenieurs, zeggende den Rhijngr[ave] nog niet was gearriveerd, maar dat er tijding was [van de aanmarsch van Pruijsische troupes in drie colommen, zeggende hoe die zouden ageeren en met een groote macht tegen Utrecht [optrekken] en raadde [ons aan] zig in vijligheid te stellen, om af te wagten de komst der Franschen en gaf te kennen men gebrek had aan ammunitie en men andere bezwaarnissen, zo ten aanzien van een attacque:[zo]als de situatie van de Vaart¹³ en Vianen.¹⁴

Dan men resolveerde, dat Van den Borgh mij zoude laten zeggen dat hij als hij [de] R[hijn]gr[aa]f gekomen was, dat ik dan de heeren gedeputeerden zoude laten waarschuwen.

Gelijk ook geschiedde, dat wij om 9 uren weder bij den andere koomen, nadat ik door Van den Borgh circa zeven ure had vernomen van 't arriveeren van den R[hijn]gr[aa]f. Het was half tien eer dat beiden heeren kwamen, waar bij nog waren twee France ingenieurs als de heeren Bellonai en De Frere.

Ik had stoelen aan de overzijde der tafel laten setten om hun daar plaats te late nemen. Ik zeide als toen, dat de heeren gedeputeerden te vergeefs twee maalen die dag

vergaderd waaren geweest, dat eijndelijk hij [de] R[hijn]gr[aaf] in de stad gekoomen zijnde, wij versogten te weeten. voor eerst wat tijdinge hij had van de Pruij[sis]s[e] troupes en wat plan van defensie er was en wat te doen stond zoo zij mochten komen om Utrecht te attakkeren [aanvallen].

Patriot op wacht, 1787, anoniem, 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

Dat hij R[hijn]gr[aaf] wel wist hoe menigmaalen ik in mijn qualiteit daarop geïnsisterd, maar mij nooit voldoende antwoord was gegeven. dat ik mij beriep op de presente keezen ged[eputeerde] die ik daar van had kennis gegeven en dat hij

R[hijn]gr[aaf] ten dien eijnde meer als eens voor de gedeputeerden was ontboden geweest en door mij in 't defensie wezen onderhouden;

dat het ons althans voorkwam het hoog tijd was om van het en ander opening te hebben en die middelen daar te stellen die Hunne Edel Mogenden zouden goed vinden nodig te zijn.

Het werd hierdoor 10 uure. Ik had ook intusschen [een vergadering van] de vroedschap laten beleggen tegen 10 uur om rapport te doen van de redenen waarom ik [de vergadering van de] gedeputeerde had laten beleggen en hetgeen daar mogt gepasseerd zijn.

Dan [maar] helaas wat geschiede. De R[hijn]gr[aaf] haald twee papieren uit zijn zak, overhandigt die. Het waren twee patenten [officiële militaire orders] van de commissie [van Defensie te Woerden] te wezen, bij het een daar den datum onderstond wierd aan hem overgelaten, als [hij dagt noodzakelijk te zijn, te vertrekken en het and[e]re zonder datum om ten eerste te vertrekken.

Ik had het geluk bedaard en present [helder] te zijn en vroeg wat [voor] redene er waaren van vertrek en wanneer zulk zoude geschieden. Hij antwoorde, dat de Pruijsische Troupes sterk naderden, dat die reeds te Gorkum waaren, dat de attacque zoo door het leger te Zeijst als door de Pruijschen zoude geschieden, daartegen men geen resistentie [weerstand] konde bieden, dat men geen staat konde maaken op de burgerij en dien men dan ook niet konde riskeeren en dat om niet ingesloten te worden hij met zijn volk zoude vertrekken!

Ik vroeg hem of dat de intentie was geweest en zoo hij zulke inzigten had gehad en geweeten had van de Pruijsische troupes, dat zulks dan eerder had behooren gezegt te hebben en dat ik nogmaals vroeg wanneer hij zulks dagt te doen. Hij antwoorde; hij antwoorde, dat het thans geen tijd meer was van delibereeren en dat hij uit de stad zoude marcheeren om half tien uure de volgende morgen.

De twee Fransche ingenieurs spraken niet veel [en] zeiden dat als er van alles meer was, men nog wel wat zoude kunnen doen, maar nu geen kans was. Ik vroeg hem wat dan van de burgerij zoude worden. [Hij zei] die moesten het [zelf maar] weten en die wilde kon [met hem] medegaan. [...]

Waarop ik hem zeide, van hem uit den eed [van trouw] aan de provincie en stad gedaan niet te ontslaan, dat hij verplicht was te blijven, dat zijn patent in blanco zijnde [oninegevuld], niet melde om nu te moeten gaan en dat in alle gevalle de [troepen van] gener[aal] Van den Borgh, een provinciaal regiment zijnde onder de orders van Hunne Edele Mogenden stond en hem gener[aal] dus gelaste van te blijven en mij als gouverneur der stad, aan wie hij de eed gedaan had getrouw te blijven ten eijnde de burgerij in staat te stellen op haar zaaken ordre te zetten.

[Ik zei] dat de Pruijsische troupes nog zoo na niet waren om morgen hier te zijn en dat zoo door de innundatien [onder water zetting] als andere tegenstand, men tijd had op een veilige retraite te denken. Maar hij antwoorde, de provincie kan niet langer het regiment van den gener[aal] Van der Burgh houden en het zelve zal weg gaan.

Staande die heeren op [en] vertrokken de kaamer uit!! Ik moest die fatale maar [tijding] gaan brengen na de vroedschap en laat [aan] U[we] Ed[ele] [de lezet] over hoe mij zulks beviel wiens ziel zonder eijge belang aan de burgerij was verknoght.

Ik deed in de vergaderde raad of vroedschap verslag van het gepasseerde, met omvraag hoe ons te gedragen en [vroeg] wat verders in deze ongelukkige gesteldheid te doen was? Een donderslag konde bij veelen geen meer aandoening hebben gegeven, dan deze tijding [...]

Patriotten verlaten Utrecht, 1787, Reinier Vinkeles (I), naar Jacobus Buys, 1793. Rijksmuseum Amsterdam.

[Dit] ziende, proponeerde [men, kennelijk de vertegenwoordigers van de Utrechtse burgerij] mij met de bajonetten te vermoorden, daar ik op die tijd wijinig van geweten zoude hebben en hun zeide, zoo ik iets oneerlijk of verkeerd gedaan had, zij gelijk hadden en ik dus in hunne handen en niet beter waardig zoude wezen. Dan ras zij veranderde zulke en zijl[ieden [beter onderrigt wordende, bragten mij vijlig na mijn huis, daar ik alles in confusie vond en met meenigtens kwamen en vragen om briefjes om door de posten te kunnen koomen en andere voorstellen en verzoeken van dien aart daar de verlegentheid zoo meenige brave burger in gebragt zag.

Ik was geresolveert liever te blijven en het noodlot dat mij te beurt mogt vallen te ondergaan, maar de getrouwe vrienden dwongen mij om mede te vertrekken, begrijpende ik niet meer tot eenige essentieele dienst konde zijn en wijinig satisfactie zoude wezen [bevrediging te halen viel] om mij [...] in hande te [laten] geraken van een vijand die gereed was om uit wraak ten strengste te handelen.

Dus ik de streek van [klokslag] half ses uren Utrecht, huijs, goed en [de] burgerij verliet en onder eskorte van het regiment van Van den Borgh, dat nog zoo lang om mij gedeeltelijk [in de stad] vertoeft had, de stad uittrok en mij in een vaarttuig verders naar Amsterdam begaf, terwijl mijn zoon als major van de burgerij, met zijn paard en meenigte vlugtelingen van burgerfamilien, mede die weg opgingen.

Oordeeld mijn vriend wat omstandigheid! En misschien zult U[we] Ed[ele] het met mij eens zijn dat verraad van binnen en geweld van buiten, stad ongelukkig gemaakt heeft en de gevolgen van dat verlaten gepaard met het verraad door de geheel Republiek heeft die fatale omstandigheid opgelevert, daar duijnsenden nu om moeten zugten en zien de rechten en vrijheden ter neer gesmeten, dogh God weet wat gevolgen het nog zal hebben en dit moet de tijd leeren. Duijnkerken 20 maart 1788.

Adriaan Eyck verdedigt zijn beleid

Ik zoude het gepasseerde van die zaaken verder kunnen laten berusten bij den hier voor aangehaalde brief^{f15}, als behelsende het voornaamste dan daar de meeste zaaken door den tijd uit het geheugen gaan en de eige liefden den sterveling te veel bekruijpt, om te kunnen ontveinzen hetgeen hem onaangenaam is, zo min kan ik mij verkrijgen, niet eenige aanmerkingen te maken en vraagen bij mij zelve te doen.

Vooreerst of ik de twee geboden van Plato wel in agt genomen heb, bestaande hierin; dat zij die over het gemeenebest gesteld zijn, het niet den burgers zoodanig moeten voorstaan [leiden], dat zij alles wat zij verrigten daarheenen overbrengen, vergeetende hun eigen voordeel.

Het tweede, dat zij het geheel ligchaam van de Republiek bezorgen, opdat zij een gedeelte daarvan beschermende, de overige niet verlaten en wanneer ik de minste vergrijping mogt begaan hebben, of ik mij vrij zoude kennen om daar over geene knaging te gevoelen!

Vrijheid dresseert de patriotten, 1787, anoniem, 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

Dwalen is menschelijk en ik zal of heb mijne gebreken zoo groot als eenig sterveling, dus een i[e]der na zijn vermogen zijne pligte waarnemende diende dan ook die eene weg te dragen [volgen] overeenkomstig hetgeene hij met goed voornemen begonnen

heeft; dus vertrouwe ik mijn handelingen getraght heb te doen, hetgeen mijn eed en plicht mede bragt en van mij vorderde, zonder berouw te hebben over hetgeen ik beijverd heb, ten aanzien van het voorstaan van de *Rechten en Vrijheeden de burgerij en de Ingezetenen* toekomende en waarvan zij bij inkruijpingen zo ontnemt waren.

Nogthans van aghteren ziende [achteraf], had men andere maatregelen moeten nemen, meer kundigheid moeten hebben, van het Fransche ministerie en niet zoo ligt geloovig geweest zijn, om te vertrouwen op de beloofde bijstand in cas van vereysten [als de omstandigheden dat vroegen].

Trouwens laat ik niet te diep hierover mijn gevoelens uiten. Ik zoude anders mogen zeggen, dat op de beloften en verzekeringen door dat [Franse] hof gedaan, mij te binnen valt de woorden voorkomende in een adres aan den Raad der stad Utrecht gepresenteerd in den jaare 1786, zijnde van deze [volgende] inhoud.

Daar de burgerij uit hoofde van haar regt, ook geen ogenblik vermeent te mogen aarzelen, van deze haare intentie en vastbesloten voornemen kennis te zullen geven aan Nederlands weldoende bondgenoot den koning van Vrankrijk, welke men vertrouwt te mogen [sic!] verzekeren, dat de aanhoudende onderdrukkingen van onze burgeren met geen onverschillige oogen zal kunnen aanzien.

Dan [maar] de uitkomst heeft helaas geleerd, dat de patriotten bedrogen, verraaden en door geweld de slagtoffers zijn geworden. Zullende over deze zaak, van de hoop en beloften van bijstand van de kant van Vrankrijk niet meer zeggen, dan mij bij eenige bespiegelingen over het gedrag van den Rijng[rave], den gener[aal] Van den Borgh, de commissie te Woerden enz[ovoorts] nog wat bezig houden.

Ten aanzien van de R[hijn]gr[aaf] zoude ik moge vragen of die te verontschuldigen is en zich niet heeft blootgesteld om ongunstig over zijn gedrag te denken. De conferenties met den graaf van Callenberg geeven [stof tot] nadenken, te meer daar Zijne Excell[entie] aangenomen had, mij daarvan kennisse te zulle geeven, dat niet geschied is. Dan zulk[s] daar latende en willende vertrouwen dat de R[hijn]gr[aaf] die wel wist, dat Callenberg de Prince partij was toegedaan en dus suspitie moest geven [wat verdenking opriep], zich hier over zal tragten te excuseeren. --

Verders voor mij, zoo lange [ik] niet van het tegendeel overtuigd ben, zal ik het denkbeeld blijven, dat daar hij R[hijn]gr[aaf] verschijde reizen was gevraagd en onderhouden [is]. zoo ten aanzien van het plan van defensie, als and[e]re situatiën, [dat hij] altijd huijverig is gebleven en daarheen wilde [dat] men meer vertrouwen in hem moest stellen en met dat vertrouwen stellen ons de dupe van de historie[heeft] doen worden.

Het is waar dat wel eens en andermaal ik, zoo met den R[hijn]gr[aaf] als gen[eraal] Van den Borgh gesproken heb, over de Pruijsische troupes en dat zij bij aanmarsch van dezelve ook van opinie zoude zijn, men bezwaarlijk resistentie zoude kunnen bieden. Dan [maar] waardoor is het veroorzaakt, [dat] toen ik door mijn correspondenten zulke tijdinge kreeg van [het op]marcheren [van de Pruisen], zij mij niet wilden geloven en zig bleven flatteren [de werkelijkheid niet wilden zien en meenden dat] het maar enkele bewegingen waaren en hier bij de zaak zoo lieten berusten, in stede [in

plaats van] [...] mijn herhaalde verzekering [te geloven] en instantiën [aandrang dat] daar ernstiger op gedagt mogt worden [serieus te nemen] en middelen beraamt?

Waarom [...] [heeft hij R[hijn]gr[aaf] als overtuigt was van de aanmarsch van Pruijsische troupen niet ten eerste volg[en]s zijn pligt mij daar over gesproken en kennis gegeven ten eijnde met het Utr[echtse] defensie daar over te delibereeren en mede de andere respective collegien te doen haar gedagten in nemen[?]

Maar neen – men houd zich stil, men gaat in stilte na Woerden, men weet daar patenten [hier: marsorders om te vertrekken] te krijgen, men komt daar mede vrijdags in de stad, men houd zich weder stil, in plaatse van daar ten eerste kennis van gegeven te hebben, ten eijnde men ten minste ééne dag van te vooren had geweten zijn voornemen.

Maar neen en volgens getuijgenisse hadden die bijde gene[raals] in stilte al ordre gegeven tot het pakken van hun goederen. Hij R[hijn]gr[aaf] gaat zaturdags weer naar Woerden, blijft daar den geheelen dag, komt in den avondstond om circa zeven uren in de stad, blijft nog in gebreken, [om] van zijn voornemen ten eerste kennis te geven, maar doet zulks eerst om tien uren in de gedep[uteerde] staaten, op een toon niet overeenkomstig aan den gezworen eed van trouw aan stad en provintie! Tevens waarnemende het holle van de nagt[hel holst van de nacht te benutten om] te declareeren zijn voornemen om de stad te verlaten.

Konde hij of de gener[aal] Van den Borgh zich zelve ontslaan van den eed? Wat uitvlugt is er op te maken? Zoude die heeren ook wel van hoger hand ordre gekregen hebben, om dit alles alzo te moeten behandelen?

Dan jaa [maar ja, toch], waaren zij nog verplicht, niet als verraders te ageeren en tot conservatie van haar eer, daar van ten eerste opening te hebben moeten doen. Zij bijden waaren verbonden haar eed gestand te doen en zulke ordre krijgende of gekregen hebbende hadden te meer daar van kennisse moeten geven, ten eijnde, men had geweten wie dit waaren, die als oorzaken van 's lands ongeluk zulke dessienien [plannen] gesmeed hadden[?]

Daar nu de suspicie is [de verdenking bestaat] en blijft op de R[hijn]gr[aaf] van door geheijme draaijingen en trouw, het onheil in de hand te hebben gewerkt en onder schijn van gekoomen te zijn tot hulp, met and[e]re, af te spreken en die raad en ordre te gehoorzamen.

Ik herhaalde dat het mij voorkomt, zoodra hij R[hijn]gr[aaf] in zijn hart zulke voornemens had gekoesterd. had hij daar van aan mij als gouverneur kennis moest geven. En waren de omstandigheeden dan zoo geweest, dat Holland goed gevonden had hij Utrecht moest verlaten, [dan] had hij R[hijn]gr[aaf] aan mij moeten [...] [overhandigen] de papieren en plans van de stad, kaarten en onder and[e]re de memorie of gedagten [inzake de] redelijkheid over [van] het defendeeren van het werk boven de Gildbrug [...] konde zijn. [De] Ho[og] Geb[oren] [Rijngraaf] [zou hebben moeten weten] weten wat de intentie van de burgerij en auxiliaren [hulptroepen] zoude geweest zijn! Zoude er nog geen gelegenheid hebbe kunnen wezen met de vijand een schikking te hebben gemaakt! Althans het konde niet lager zijn uitgevallen,

als nu veroorzaakt is, de ruïne van zoo veel braven en [de] gevolgde ondergang van de Republiek.

Dan [maar] misschien [is het] wel [zo] dat den R[hijn]gr[aaf] zal seggen, [dat hij] Zijne H[oog] G[eborene] verplicht was, de ordre van [de] Commissie te Woerden te obidieeren [gehoorzamen].

Dat eens zoo gesteld zijnde neemt ni[h]et weg [dat hij] daarvan kennis zoude hebben moeten gegeven hebben, of zoude men moete veronderstellen, die heeren belast zoude hebben de geheimhouding en de verlating van de stad alzo te tracteeren [behandelen] gelijk het gedaan is!

Zulks zoude die commissie en de heeren geen eer aan doen, daar het alreede bij mij als een onverschoonlijke [onvergeeflijke] zaak is [opgevat], dat dat collegie [Commissie van Defensie in Woerden] met wie de stad natuurlijk correspondentie hield en daar zoo veel aangelegen lag, niet ten eerste kennis te hebbe gegeven van de verleende patenten aan den R[hijn]gr[aaf].

Dan [maar] ik schrik over zommige gebeurtenissen, de behandeling [aanpak] en 't gepasseerde!! en zal genoodzaakt zijn mijn gedaghten te beteugelen en het over te laten aan de al ontwikkelende tijd en aan de regtvaardige vergelding die de bewerkers van ons ongeluk te verwaghten zullen hebben.

Dan [want] ik achte [het] niet ondienstig voor memorie alhier te plaatsen hetgeen de heer Voorda¹⁶, gewezen raad in de vroedschap mij alhier te Duynkerken in 1788 verhaald heeft, namelijk [dat] hij te Leijde zijnde, gelezen heeft in de Apologie van de heer Blok¹⁷ die mede een der gecommiteerde heeren in de commissie te Woerden geweest is, in substantie, dat den Rijngr[aaf] de 14 sept[ember] (vrijdag) op sinistere wijze de commissie had beschreven [bijeengeroepen had en] weten te brengen tot het geven van die twee patenten [de opdrachten om te vertrekken uit Utrecht], eerst de een en daarna door aandrang van voorstellingen en woorden, den and[e]re. Dat men te Woerden bij de heeren van de commissie niet gedaght had of vertrouwden, dat hij R[hijn]gr[aaf] daar zoodanig gebruik van zoude hebben gemaakt.

Ook [vertelde hij] dat de heeren zaterdagmorgen 15 sept[ember] vroeg den Rijngr[aaf] van Utrecht hadden ontboden en over het een en ander te spreken. Het is te bejammeren, dat gecom[mitteerde] h[ee]r Blok, [dat] niet verhaald [heeft], ten minste ik wenschte het wel te weten, waar over dit gewigtig gesprek, dat eenige uren geduurd heeft, gegaan heeft.-

Dan men wil wel geloven dat die heeren aldaar in verlegentheid geweest zullen zijn en misschien wel, dat gecom[mitteerde] hr. Blok eenig menagement heeft moeten gebruiken [heeft moeten masseren], in 't generaal voor die commissie, althans mij dunkt te mogen vragen, of de grote omstandigheid van het geven van twee zulke gewigtige patenten [dat] niet vereijst heeft en of het ook niet gedaan [gebruikelijk] is, van te willen weten van den R[hijn]gr[aaf] zijn voornemen en wat voor gebruik hij daarvan zoude en wille maken!

Althans! [als] zij het gevraagd hebben, zoude men moeten zeggen, dat het eene wezenlijke onverschoonlijkheid [onvergeeflijkheid] is. En ik moet nogmaals zeggen, [dat] de voorzichtigheid en goede ordre [beleid] mede gebragt had, [dat] zij heeren, niets van dien aard hadden moeten doen als de concert [afstemmend] met Utrecht. Misschien zoude de remarques [opmerkingen] gemaakt kunnen worden en vragen: waren er dan geen middelen voor hande om op die noodlottige avond den Rijngraaf te constringeeren [dwingen] van te moeten blijven en bij wijgeringe hem in arrest te nemen?

Op het eerste heb ik in de brief hier vooren geplaatst geuit [gereageerd] en gezegt, dat op instantie [met de aandrang uitgeoefend op] en [de] gezegdens tegen den Rijngr[aaf] voor de heeren gedeputeerden niets [te] doen viel, omdat de H[oog] Geb[orene] maar zijde het geen tijd meer was van delibereeren en hij vertrekken zoude

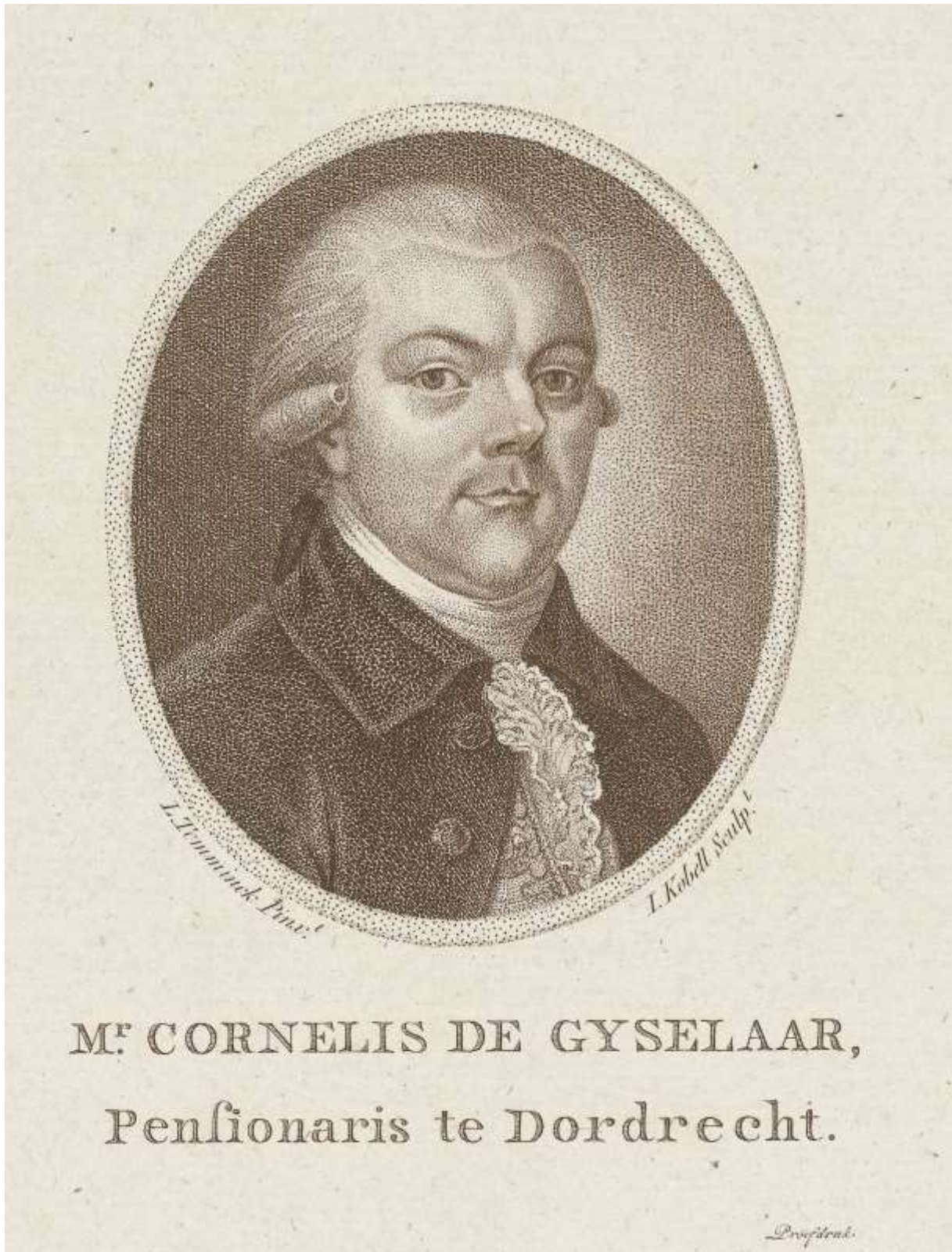
En wat het tweede belangt, wat middelen zoude op dat moment haar Ed[ele] Mog[enden] of ook wel ik in mijn particulier in het werk gesteld hebben[?] daar het geheele garnizoen en bij gevolg ook zijn legioen, reeds in de wapens waren, hem wagtende

En of [als] men het arrest al aangezegd had, was het antwoord gereed [geweest] om te zeggen, dat hij ordre en patent had van Holland en zoo mijn gezegde niet mogt helpen, van de heeren niet uit den eed te ontslaan [dan zouden mijn woorden om hen niet van de eed te ontslaan, dus niets uitgehaald hebben].

En dat zulks geen ingang vond, wat zoude dan gebaat hebben het aanzeggen van arrest! Het mogt niet helpen, mijn ordre dat de gener[aal] Van den Borgh als dan zoude hebben te blijven met zijn regiment, daar de Rijngr[aaf] zijde hij generaal mede zouden vertrekken.

[Op grond daarvan] kan men oordeelen hoe de zaken stonden en wat gevolgen daar nog meer uit te verwagten zoude geweest zijn, jaa zelfs, dat nu men de zaken beschouwt, [dat] Holland had kunnen zeggen, dat wij te Utrecht oorzaak zoude gegeven geweest zijn aan de onhejlen, daar wij nu (helaas een klijne satisfactie [genoegdoening]) moeten en kunnen zeggen bedrogen [te zijn] en met Holland de ballen te hebben moeten betalen, met dat onderscheid dat de provincie van het Sticht en principaal de stad Utr[echt] de meest lijdende partij van allen is.

Toen ik mij reeds te Amsterd[am] bevond en op de Reguliersbrug ontmoette de pensionaris De G[yselaer]¹⁸. die aldaar stond te praaten met den Utrechtsen Raad Sm[issaer]¹⁹, mogt ik me uitlaten na waarheid van het gedrag van den R[hijn]gr[aaf] wanneer [de] gem[elde] pensionaris mij zeer instantig [nadrukkelijk] verzogt tot nadeel van de ge[melde] ge[neraal] niet te spreken, als stellende men nog veel vertrouwen in hem. Waarop ik antwoordde, [dat] het ongelukkig was en ik in geene deele nog vertrouwen in hem stelde of eenige achting toe droeg. Ik zal van deze Utrechtse aandoenlijke [mij aangrijpende] historie afstappen, vertrouwende dat wel [door] de een of and[ere] snedige pen, door den tijd een verhaal van het gepasseerde in het licht zal doen koomen. [...]

*Portret van Cornelis de Gyselaar, Jan Kobell (I), naar Leonardus Temminck, 1766 – 1833.
Rijksmuseum Amsterdam.*

Ik had ternauwernood zoo veel nog weten te late bezorgen [weten te regelen], dat een der jaghten buiten de sluijs buiten de Weerd des naghts gelegd was, waarvan eenige

jaa zoo veel menschen als men bergen konde na Amsterdam voeren. Gansch onaangenaam en aandoenlijk was het verlaaten van een stad, daar men zoo veel geijverd had voor de goede zaak, zoo veel moeite gedaan en zoo veel kosten gemaakt had en [een stad die] met reght mogt gerekent worden te zijn, een voormuur en sleutel voor Holland en dus de allergewichtigste post en bevijlingh van gansch Holland en derhalven, een onvergeeflijke zaak men niet meer acht daar op heeft geslagen.

Dan daar [maar waar] verraad plaats heeft en het vergif in den eigen boesem huijsvest, door het geweld aangezet, wat ligchaam is dan bestand [om] zulke helsche stooten te kunnen wederstaan.

Mijn zoon als majo[o]r van de Utrechtse burgerij retireerde te gelijker tijd te paard en kwam dus ook te Amsterdam. Men merkte ras dat een zekere confusie [verwarring] en iets daar ik mij zelve niet over uit zal laten, daar plaats had en de omstandigheden zich lieten aanzien het beter was, dat ik met meer andere ongelukkigen, in vijligheid [mij] moe[s]t begeven.

Ten dien eijnde na wijnige daagen aldaar geweest te hebben, huurde ik een schip af, om daar mede naar Hamburg te vertrekken, waar egter verandering in kwam en voor eenige dagen moest uitgesteld worden, door dien mijn zoon alhier als majo[o]r de[r] Utrechtse Brigade order had gekregen de post te gaan houden aan de Duijvendregtse brug.

Intusschen de aangenome schipper mede willen profiteeren van den tijd en ik geen gelegenheid hebbende om zonder mijn zoon te vertrekken, maakte dus het accoord af ten koste van mijn beurs van circa f. 200, nadat de major op die post tweemaal 24 uren geweest was en afgelost zijne door het aanhoudend aanraaden van vrienden en bekenden wierd geresolveerd een ander schip af te huuren en om na Ostende over te brengen, onder Pruijsische vlag.

Terwijl het een en ander voor memorie aangeteekend wierd, zal ik hier de aantekening van een der heeren mede-rijsgenooten plaatsen. Nadat wij dus van onze bloedverwanten afscheid genomen hadden en gewenscht had zich de rechtvaardige zaak zoo moghte schikken dat onze separatie voor korte tijd mogt zijn.²⁰

[N.B. De heer Abeleven²¹ die op zich genomen had dat dag verhaal te houden wil ik niet te kort doen, hetzelve al zoo te plaatsen gelijk het zijn Ed[ele] geschreven heeft ede bijlage AB geteekent.²²]

Door de gewapende patriotten van Utrecht de Staten van Holland toegedacht, Theodorus Victor van Berckel, 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

Verwoestingen bij de uittocht van de Patriotten, 1787, anoniem, 1787 - 1790. Rijksmuseum Amsterdam.

De vlucht uit de Republiek

Den 27 september 1787 vertrokken de heeren burgemeester Eyck met zijn Ed[ele] zoon, de heeren burgers De Ridder²³ en raad Abeleven 's avonds om half 6 van het Lemmer veerhuys met een boot na het schip [van] schipper Sieke Jansen.

10 min. over ses raakte wij buijten de boom [afgrenzing van de haven] alwaar wij een uitlegger [lichter, wachtschip] zagen. Om 10 uuren zijlden wij voorbij Durkendam [Durgerdam] en vonden aldaar insgelijk een uitlegger, die ons toe riep [de zeilen] te strijken, hetgeen de voorn[oemde] schipper door een andere cours genome te hebben, echappeerde [ontsnapte].

Den 28 [september] 's morgens om 2 uuren, op een verre afstand van Enkhuijsen wierpen wij het anker, door tegenwind uit het noorden. Om 6 uuren ligte men het anker - dus [maar] wij half over 8 op een klijne afstand van gen[oemde] plaats weer ten anker kwamen. De wind n[oord]. 's Middags om 12 uuren voorzagen wij ons van eenige noodwendigheden, daar wij gebrek aan hadden gesien, in hoe [we] moesten verblijf houden. Men nam hier twaalf lasten zand tot ballast in en verders voor ijder

een stoel, tafel, gemakstilletje [gemakstoel, draagbaar toilet], wat schotels, borden en glazen om wat te drinken. Verders nog eenige provisie van kaas, groenten, visch en verd[e]re zaaken tot de rijs [voor de tocht], als ook vier zoogenaamde wolle matrassen met dito hooftpeluw [hoofdkussens; hebbende wij reeds beproeft op de planken te slapen met hulp van een blok en zijl voor hoofdkussens.

Patriotten verlaten Utrecht, 1787, anoniem, 1787 - 1790. Rijksmuseum Amsterdam.

Om 4 uren 's middagts namen wij afscheid van onze vriend Dirk Coensen, die met ons lot aangedaan [die ons lot zich aantrok] reeds te Amst[er]dam voor ons alle nodige bezorging werkstellig had gemaakt [met het nodige verzorgd] en vrij bier enz. aan boord had laten brengen. Hij wierd met een boot aan land gebragt en vertrok circa 6 uren na Amsterdam terug.

Zaterdag den 29 [september], 's morgens om 6 uren kwamen wij nader bij de wal [in Enkhuizen] alwaar wij aan de werf een batterij zagen voorzien van 4 metalen [bronzen] 12 ponders en 3 ijzere 18 ponders op een verder afstand insgelijks 7 metale stukken 12 ponders. Aan de vier hoeken van de hooge tooren [de Drommedaris] waajden vier orange vlaggen, insgelijks zoo wel van alle de toorens als sloopstimmerwerf en scheepen.

Het was verziende [ziek makend] deze malle uithang wimpels te zien, die veel meer een vrije Nederlander eene walging, dan een stralend gezigt moest doen gevoelen. Ons scheepsvolk die te Enkhuijsen aankwamen wierden genoodzaakt om ook orange te dragen. Circa half twee 's namiddagts zijden wij van Enkhuijsen, de wind n[oord]o[oost]. In zee zag men driemasten en and[e]re scheepen, waaronder een O[ost Ind[isch] schip dat gekalefateerd [waterdicht gemaakt] wierd en op zij gehaald was. Ook de vuurenbaak van Enkhuijsen, in 't verschiet, zag men Staveren, Friesland en Molquerum [Molkwerum]. Kwart over vieren ontdekte men Medeblijk [Medemblik]. Kwart over zes passeerden men dezelve voorbij, daar tegens zag men Wieringen. 10 min[uten] over half 8 wierp men het anker omtrent een uur afstand van Wieringen, wegens de engte van de passagie was men daartoe genoodzaakt; de wind oost.

Den 30 [september] 's morgens om half 6 ging men weder onder zijl; de wind als voorens. Kwart voor 7 voeren wij voorbij Wieringen. Circa half negen zag men Texel, om 10 uren kwam de loods om onze paspoorten af te vragen, die dezelve mede na Texel nam. Om half een arriveerde de loods aan 't boord.

Men had ons diets gemaakt, reeds te Texel ordre was gegeven tot visiteeren en naspeuring van vlugtende passagiers. Het lang uitblijven van de loods met de zeebrieven deed onse attentie gaande maken [maakte ons erop attent] om in geval men ordre kreeg met het schip te moeten aankomen, wat men [dan] doen zouden. Dan [maar] de gevreesde zwarigheid verdween en na[dat] de loods vertrokken was, verlieten wij Texel en zijlden 't Marsdiep door. Aan de Helder zijlden men langs de wal, elff orange vaandels waajden daar en drie bij Kijkduijn. Deze couleur[die] in zig zelfs niet onder de minste moete gerekend worden, was thans een afkerige [stuitende] verlepte [verbleekte] schoonheid en wat overeenkomt met het effect van [zag eruit als] tabaak en poeder [snuiftabak].

Kwart voor twee kwamen [we] in de Noordzee, de wind z[uid]o[oost]. Tien min[uten] voor drie[ën] lans Petten; half 8 langs Egmond op Zee.

Maandag 1 oct[ober] 's morgens om 8 uren passe[e]rde men 't einde van Holland, zijnde 10 mijlen van Texel; de wind z[uid]. Eeven 8 uren ontdekte men zuidwaarts ses zeijlen. Kwart voor 10 zeijlden wij voorbij 't eijland Schouwen. Om 11 uren voorbij de Roompot; de wind z[uid]o[oost]. Om 12 uren Walcheren en om half vijf arriveerden wij te O[o]stende, hebbende een Blankenberger loods aan boord genomen te meer insteerden wij hierop [drongen wij hierop aan] [aan]gezien onze schipper zijde in lange tijd niet en ook zeer wijnig die weg bevaaren te hebben, ook geheel onkundig [daarvan] te zijn, zoo van de gronden, als de ligging van de plaatsen.

Het bleek ook [dat we] zoodra de loods aan boord was, wij van de wal afwenden en meer na het ruijme sop gingen.

Te O[o]stende - namen wij onze intrek bij mons[ieu]r Middele in 't stadhuijs. 's Avonds om half agt gingen wij bij de heer [...] De Vette²⁴, daar de heer Eyck [het] adres van had [om] een visite doen. Wij werden zeer vriendelijk aldaar gerecipieerd [ontvangen]. Na eenig tijd-vertoeven vervoegden wij ons na het logement aan de ordinaire tafel soupeerende, die extra-ordinair goed was.

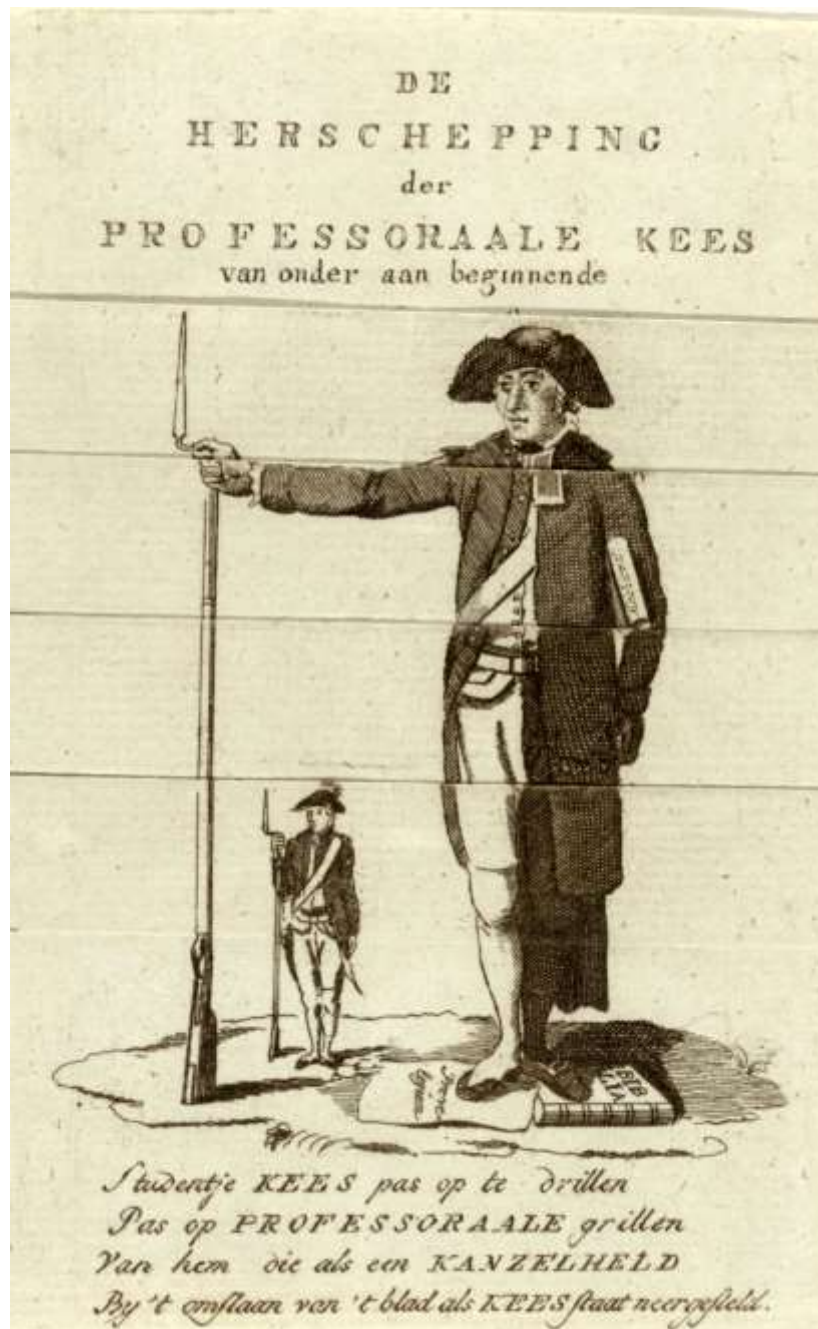
Patriotten verlaten de Neude te Utrecht, 1787, Johannes Jelgerhuis, 1789. Rijksmuseum Amsterdam.

Naar Brugge, Gent en Antwerpen

Den 2. octob[er] zijn wij met de barge [trekschuit] vertrokken en 's avonds om half 7 te Brugge gearriveerd, daar wij in 't logement *Het Hof van Commercie* zijn gegaan, Aldaar was het ook goed, zoo in vertrekken, als legging en zindelijk in beddengoed. [...]

De 3 octob[er] circa 7 's morgens vertrokken wij verders na Gent, alvorens besichtigte te hebben in deze stad eenige kerken, als de St. Salvator, Lieve Vrouwe en Bisschops kerken.

In 't logement alwaar wij een goed soupé, dejeuner en oppassing gedaan hadden, [verbleven wij [...] met onze 5 perzoonen (als hebbende onderweg een Engels koopman ontmoet, die zeer vriendelijk was en te zaamen [met ons] in gezelschap op rijs zijn gebleven tot Antwerpen en die als meer die rijsen gedaan hebbende op een poliete [beleefde] wijze te regt hielp [aanwijzingen gaf]). [We hebben] niet meer verteerd dan 17,-10, ponden Vlaams [een pond Vlaams was ongeveer 6 gulden].

Spotprent op patriotse professoren zoals Valcknaer, 1787, anoniem, 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

Wij vervolgden dan onze rijs na Gent, met de barge [trekschuit] die ten negen uure afvaart; arriveerende [daar] ten half 5. Wij huurden alhier twee wagens voor 3 louizen, [louis d'or van bijna zeven gram goud] die ons brengen zouden tot Antwerpen. Dus gingen wij dien eigen avond om 8 weder op rijs en kwamen 's nagts om half een te Waasmunster, daar wij in een gemeene [gewone] kroeg en apparent [waarschijnlijk was dat] het beste.

We] bleven [daar] tot 's morgens ten 5 uuren van den 4 october, wanneer wij weder op die zogenaamde wagens gingen zitten, eghter het dag-light hadden wij nu beter te baat en konden nu zien en voorkoomen om niet dan tegen het een, dan tegen de and[e] boom of paal te rijden, dat in het duijster van de nagt al eenige rijsen [malen] geschied

was en [het] niet te verwonderen zoude zijn geweest [als we] een ongeluk hadden gekregen, ook konde wij nu meer attentie geven en toezien op de bagagie die 's nagts gelukkig niet verlooren was geworden, gezien men met veel moeite die gebrekkig had kunnen vastmaken.

Althans wij kwamen ten elf uuren eindelijk te Antwerpen, hebbende ons laten brengen in het logement *l'Hotel de Grand Laboureur*. Wij ontmoetten aldaar de heer en mevr[ouw] Valckenaer²⁵, de heeren Van Doorn en Roseveld, Catteau, die benevens meer and[e]re de wijk uit Zeeland hadden genomen. De heer van Renswoude en famielje waaren des daags te vooren vertrokken na Douay, dat ons leed deed.

Wij maakten als ons ongelukkige vlugtelingen te zaamen de tafel uit om bij elkander te eeten. Van tijd tot tijd arriveerden nog meer van de ballingen. Ras huurde de h[eer] burgem[eester] De Ridder een kamer bij burgerluijden, gelijk de h[eer] Abeleven ook deed en daar de[ze]n h[eer] possessie van [in bezit] nam.

Brussel

Wij naamen dus afscheid van elkanderen, niet zonder aandoening, begrijpende wij nu als verstrooijden ['in de diaspora'] den een hier den ander na elders zouden gaan. De heer en mevr[ouw] Valckenaer waaren geresolveerd om met ons na Brussel te vertrekken, gelijk wij dan[met] den gem[elde] [...] h[eer] de rijs daar samen met rijtuijgen [maakten].

Ik had met mijn zoon te vooren een rijsje na Brussel gedaan en aldaar kamers gehuurt op de Grand Sablon, bj een koopman in wijnen, mon[sieu]r Capelle. Dus bleven wij, te weeten de heer en mevr[ouw] Valckenaer en wij met ons bijde te zaamen aldaar wonen tot ik den 17 januarij 1788 met de commissie de rijs ging doen ter inspectie ²⁶ tot een etablissement [vestigingsplaats].

Dan [maar] eer en alvorens [ik] in gevolge mijn apart journaal die rijs zal beschrijven, dunkt mij mede dienstig memorie te plaatsen [ter memorie te beschrijven] eenige gepasseerde zaken te Brussel waardoor geoccasioneerd [waar deze inspectiereis uit voortkwam] is deze rijs, zullende in 't vervolg laten volgen, het groot rapport van deze commissie [opdracht om de reis te maken].

Uit mijn klijne aantekeningen heb [ik] getrokken [dat] den 14 december 1787 des avonds om ses uuren [wij] geweest [zijn] aan het logement van de h[eer] van Capelle van de Marsch²⁷ staande in 't Laak, alwaar een meenigte emigranten waaren. Den een had den and[e]re gecommuniceerd van deze bijeenkomst, dus was het geen wonder gezien de meeste zig toen te Brussel bevonden, dat veelen bij den andere waaren uit alle de provincien.

De heer van de Marsch deed de opening [van] de bijeenkomst en vertelde over van zijn rijs en verblijf van eenige tijd te Paris, verders [van] hetgeen [hij] getraght had aldaar te bewerken, dat ook in zoo verre daar in was gereüsseed [geslaagd], dat zijn Ed[ele] konde zeggen met genoeg de goede dispositie [goedgezindheid jegens de patriotten] van het France hof. [...].²⁸

Door de meenigte menschen en het door elkander staan, begreep men die avond dat iedere provincie met den haaren, apart zoude gaan en spreken en dus niet met elkander ten eijnde uit haar te committeeren [af te vaardigen] een klijne commissie.

Hetwelk geschiede en is gecommiteerd wegens Gelderland: de hr. Gelderman²⁹, Holland: de hr. Hogendorp³⁰ en Blok uit het Noorder Quartier, Zeeland: Van der Sluis, Utrecht: Eyck en Vos van Zijl,³¹ Friesland: B[e]ijma, Overijssel: Palland³² en Groeningen: Oldensaal [lees: Oldenneel], zijnde de h[ee]r Van de Marsch³³ verzogt daarbij te assisteeren.

De present gekomen [aanwezige] Utrechtsche heeren waaren Eyck, De Ridder, Abeleven, Vos van Zijl, Kooning, Liebeher³⁴, Van Maanen³⁵, Harmsen, Eyck jun[ior], Rodrigo, Van Kesteren, Heetveld, De Wakker van Zon³⁶ en wegens Wijk bij Duurstede Schellige [lees: Schilge³⁷].

Zijnde verders een commissie gedecerneert [ingesteld] tot elke provincie tot het reguleeren en examineeren van het rapport en ouvertures door de h[eer] Van de Marsch gedaan, tot welke commissie benoemd wierden wegens Gelderland: de h[eer] Gelderman, Holland: Hogendorp en Blok van Hoorn, Utrecht: de h[eren] Eyck en Vos van Zijl, Zeeland: Van der Sluis, Over IJssel: Palland en Groeningen: Oldenneel³⁸, dan [want omdat] van Groeningen geen h[eer] present geweest zijnde wierd laads [laatst] ge[noemde] h[eer] als [afgevaardigde in de commissie] voorgesteld.

Bij een volgende bijeenkomst van de heeren voorengemeld, werden de heeren Blok en Bijma gecommiteerd en verzogt op het voorgebrachte van de h[eer] Van de Marsch een rapport te concipieeren, hetwelk aangenomen zijnde, hebben de heeren bij een generale vergadering op den 25e decemb[er] haar gedachten uitgebragt, nadat het zelve te vooren bij de heeren van de commissie was geëxamineerd. Op gemelde grote bijeenkomst wierd in het [al]gemeen dit rapport geapprobeert [goedgekeurd] [...].

Verders wierd[en] uit de respective presente leeden uit den provincie daartoe bij elkander zig vervoegende heeren gecommiteerd, tot examineeren en opnemen van [mensen uit] de genoemde steeden, plaatsen, haavens enz. en waartoe voorgedragen wierden de heeren Eyck, Bijma, Stapert³⁹, Cauw [lees: Cau], Nolet, Van Schelle, Speeleveld⁴⁰ of Van de Heuvel⁴¹, alle welke heeren geapprobeert [goedgekeurd] wierden en wierd aan de heeren Block en Gelderman, die na Antwerpen zoude gaan, verzogt om aan die heeren die zig aldaar bevonden van het een en ander opneming te doen, dat aangenomen wierd.

Een ingekomen brief van de heer Van der Sluijs gaf te kennen, dat de Zeeuwsche heeren geen heeren zoude committeeren [afvaardigden] en te vrede zoude zijn met de directie en behandeling die genomen zoude worden [door de wel afgevaardigden].

Inmiddels zoude het uitgebrachte rapport nadat hetzelfde door de heeren van de commissie was ondertekent in het Fransch worden overgebragt [vertaald] om het na Frankrijk te verzenden. Ook zoude de h[eer] van de Marsch daar na toe schrijven en communicatie geeven, welke heeren benoemd waren tot de inspectie [van de stukken].

Intusschen kwam er tijdingen [berichten] aan de heer Van de Marsch, waarin voorgesteld wierd, dat de geretireerde uit ons land [de vluchtelingen] zig konde begeeven na St. Omer en daar onder eenige voorreghten bij provisie onthouden [ontvangen] [voorlopig geholpen zouden worden]. De h[eer] Bijma zoude daar na toegaan om de daar komende te recipieeren [ontvangen] en de betalingen aan die ongelukkige te doen.

Reeds had dat [de geboden hulp] aan veelen te Brussel het nodig onderhoud verschaft, [aan]gezien de heeren Pothij Turck⁴² en Gevaerts⁴³ van Dordrecht zig gechargeert zaagen om handrijking te doen [ermee belast waren om te helpen] (door bewerking van eenige vaderlandsgezinde heeren uit Frankrijk dit [deze hulp] gefourneerd [geleverd] wordende) en hier door was ik ook in staat om gevende attestatien veelen te helpen, gelijk onder and[e]re kan blijken uit de lijst die ik gedeeltelijk gevolgt [bijgevoegd] heb [met de namen van] aan wie ik verklaring heb gegeven en die ik het genoeg had om bij die heeren altijd gerespecteerd te zien.⁴⁴

Kaf onder het koren?

Dan [maar] of alles wel aan het goed oogmerk voldeed [juist werd gedaan], zal ik liever niet onderzoeken. Zeeker [is] dat die bij genoemde heeren niet alleen veel moeite hadden, maar niet aan alle [verlangens] konde voldoen, denkende den een te min te krijgen, den and[e]re dat hij zoo veel niet kreeg als wezen moest en differente and[e]re onaangenaamheden.

Men zag ook ten dien tijd het bestaan van verschijden van patriotten, zoo in haar manier van leeven, als conducten [gedrag], waardoor veele goeden, zoo wel moeste lijden als die verkeerd handelende lieden. Differente [verschillenden] maakten een listig gebruik van onder tweederlij naamen geld te krijgen; ook waare verschijde bedagt om onder schijn van weder na het vaderland te willen gaan, bij de heer envoyée [gezant] Hop⁴⁵ passen te haalen en tevens rijsgeld te krijgen, jaa zelfs eenige daagen daarna met een opgeraapte vrouw en kinderen onder een and[e]re benaming het [steun vragen] te hervatten, om dus meerder geld te krijgen zonder dat de intentie was te vertrekken.. Egther eenige zijn weder geretourneerd.

1787, den 31 december. De commissie om 6 uren aan het huijs van de h[eer] Van de Marsch zijnde, wierd over het een en ander wel gesproken, dan men begreep te zullen afwaghten na antwoord uit Paris. Ook de heer Block, nog niet geretourneerd zijnde van Antwerpen, [daarom] konde ik niet krijgen copia van het rapport met hetgene daar toe relatief was [daarmee samenhang] [...].⁴⁶

Verders wierd bepaalt om den 2e januarij 1788 des morgens om tien uren bij mij aan huijs te overleggen welke heeren mede zoude gaan op de rijs ter inspectie [van mogelijke vestigingsoorden].

Men begreep ook al hier zoo wel als te Paris dat er geen noodzakelijkheid was, om meerder dan drie of vier heeren daar toe te committeeren [opdracht te geven]. Het liep daar op uit dat gecommiteerd wierden: de heeren Eyck, Van Schellen⁴⁷, Stapert en Spe[e]leveld.

Dan [want] betreffende de noodzakelijkheid om ook nog een heer te hebben, die de Fransche taal zoo magtig was, om het rapport van de ondervinding [bevindingen] in het fransch te stellen en de twee laatste heeren in 't geheel die taal niet magtig zijnde, had de h[eer] Spe[e]leveld, onder een declaratoir, [met de verklaring] dat geen andere redenen daar oorzaak toe gaven [dat de aanwezigheid van iemand die het Frans beheerste] de enige reden was, de vriendelijkheid van af te zien van deze rijs en wierd in zijn plaats verzoght de heer Buys.⁴⁸

Zeker, daar was nog wel een heer die liever niet mede van de partij wilde zijn, begrijpende het in een gansch ongunstig saijsoen was en dat uit alle omstandigheden het een fatiguerende [vermoeiende] rijs zoude zijn en helaas tot een eijnde [...].⁴⁹ De h[eer] Van de Capelle zond mij een briefje, als [dat] de heer Poncet, ridder van St Louis,, is door de koning benoemd om de commissarissen der patriotten te vergezellen bij derzelver recherches [onderzoeken].

[De brief van de Franse regering luidde:] Het ministerie begrijpt, dat het getal der commissarissen te groot is, dat men zich daarom gelieve te bepaalen tot drie heeren, de ridder Poncet zal de vierde zijn, die zig zal chargeeren [belasten] met alle details der rijtuijgen en van de rijs. Men verzoekt de benoeming van gezegde heer te secreteeren [geheim te houden]. Het ministerie zoude gaarne zien, dat men de recherches tot in Bretagne uitstrekt. Men zal met St. Omer moeten beginnen, vervolgens via Duijkerken, vanwaar men de kusten zal volgen zoo veel doenlijk de steenwegen het zullen toelaten.

De heeren commissarissen kunnen na de rijse terugkeere, [maar] de heer Poncet moet zich naar Versailles begeven om [van] zijne zending [opdracht] verslag te doen. [...]⁵⁰

Dien eige avond van 2e januarij [was er een bijeenkomst] aan het huijs van de heer van de Marsch. Present [waren] de heeren Van de Marsch, Hogendorp, Palland, Bijma, Eyck, Gelderman en Vos van Zijl,. Men delibereerde over den brief, die bepaald was om te zenden tot erkentenis en dankzegging etc. aan m[e]vrouw De Chantsenes [de markiezin de Champcenez⁵¹] te Paris, die in meenigte gevallen blijken had gegeven van genegendheid en assistentie verleend aan de Patriotten en de partij zeer was toegedaan en door den aardsbisschop zeer werkzaam was, om genoegens te geven.

Uit twee voorgedragen concepten werd gegouteerd [geselecteerd] met klijne veranderingen hetgeen de heeren Van de Marsch en Hogendorp geformeerd [opgesteld] hadden. De heer Gelderman schreef dezelve in het Duijts of liever Hollands in het net en wierd ter verzending dien eijgen avond ondertijkt door Gelderman, Hogendorp, Eyck en Vos van Zijl en Bijma. De h[eer] Pallant was weggegaan.

De heeren Bijma en Eyck, gaven opening van '[zaken aan] de gedestineerde heeren tot de rijs van de inspectie. De heer Cauw⁵² [lees: Cau] die geproponeerd en verzoght was bij missive ons mede van de rijs te zijn, had zig bij een zeer beleefde missive daarvan geëxcuseerd. ...]⁵³

Uit dit rapport en alle hetgeen men zig had voorgesteld blijkt ten klaarsten men gehoopt en gedaght had ons door de bijstand, hulp en beloofde assistentie van Frankrijk geholpen te zullen worden om weder in de Republiek te koomen, gelijk ook alle de werking van de patriotten in het Vaderland daarheen geloopen hebben [daarop gericht waren], dat onze rechtsvaardige zaak, met overlegh en goedkeuring van Frankrijk is begonnen en doorgezet, tot de fatale situatie van de evacuatie, wanneer men tot ons ongeluk hebben ondervonden, dat de gesteldheid van het France rijk niet toegelaten heeft, kraghtdadige middelen in het werk te stellen om aan de hoop en belofte te voldoen.

Weliswaar dat het rapport spreekt van een etablissement, dat de rijs, daarheen scheen gericht te wezen, dan alles zeer natuurlijk, met de intentie om provisioneel te dienen en dat het aan de keuze zou blijven van die [uit Nederland] geretireerden [gevluchten], om zulks verkiesende te kunnen blijven.

Niemand onzer kan denken dat men in Frankrijks intentie zoude hebben gehad, of nog hebben om die ongelukkigen [die] uit het vaderland verdreven [waren], voor altijd vast te maken in het Fransche Rijk of door het geeven van pensioenen of onderstand de natie te verbinden en hierdoor van [door] haar gebutteerd [goed onderhouden te zijn], hebbende de vrijheid af te trekken [daarmee de vrijheid verkrijgend], of daar niet meer om te denken of te verlangen.

Zeeker is het een grote zaak, het uitrijken van zoo veel onderstand, het verleenen van vrijheden in het stuk van godsdienst! Dan [maar] dit alles voldoet aan het waare oogmerk niet.

En misschien is [het] wel [zo], dat zulks bemerkt en gezien wordt bij veelen voornaamen en gegoede famieliën, [en dat] dezelve om die redenen in Brabant en elders [zich] bleven ophouden en [...] [het zou het ook] de politique intentie van Frankrijk geweest [...] [kunnen] zijn om door die voorvallen in de Republiek veele rijke huisgezinnen in zijn Rijk te krijgen, [maar] is zulks bij provisie[voorlopig] mislukt. [...]

In de omstandigheid waarin men was lag billijk opgesloten dat veelen die gewend waaren, i[e]der in zijn kring iets om handen te hebben zoo ledig te laten loopen, niet goed was en dus ten minste dat men moest zien en zoeken was het mogelijk het grootste gedeelte ergens te brengen of te plaatsen, daar zij als tot één lighaam te zaamen, of voor een gedeelte verdeelt haar verblijf konde houden en ook die onderstand penningen verteeren in dat rijk van wien zij hetzelfde kregen.

Zeker [is] dat ook wel bij zommige heeren inde gedaghtten kwam en geformeerd [opgesteld] wierd een concept, dat bij het formeeren van een colonie ook een soort van regeringsform te maken [was], die sommige begrepen, dat door uitgeweken regenten uit de respectie provincien op een zekere voet konde bepaalt worden, egter onder de generale regeering van dat land daar men zoude zijn.

Ik wil niet zeggen dat reeds differente concepten ten dezen opzigten een soort van verwijdering tusschen zommige heeren te weeg bragt. Ik zal mij verder hierover niet uitlaten maar wederkeeren tot de aanstaande reis.

De heer Poncet was inmiddels te Brussel gekomen, de eerste rijs dat wij elkander zagen was des te aangenamer, gezien wij elkander herkenden; zijnde gem[elde] heer ook te Utrecht geweest eenige tijd en daar door bekend ook bij mij. Het was een zeer goed en beleefd heer die poliet [beleefd] en vriendelijk was.

Verschiede maalen, zoo aan zijn logement als ook bij mij spraken de heeren tot de commissie met zijn Ed[ele] over de rijs en passeerde [bespraken ze] om zoo spoedig mogelijk te vertrekken, in het oog houdend, [dat] een lang vertoef [verblijfsduur] [in Brussel] de kosten onnodig zoude vergroten en de verteering van gem[elde] heer Poncet te Brussel hoog zoude lopen.

Teregt opserveerde zulks gem[elde] heer, die kundig en bevinding in het rijzen had. Zijn Ed[ele] probeerde [stemde in met de keuze van] de genom[ineerde] heeren en insteerde dezelve vier mogte blijven [drong er op aan dat het bij deze vier bleef], schikkinge makende [voor de organisatie van de reis vaststellend] dat zijn post-chaise [post-sjees] mede gaande [...] goed uitkwam: de koets van vieren voor de vier heeren en een heer, bij verkiesing in de post-chaise. Alzoo bepaald en gearresteerd [vastgesteld] zijnde, lieten wij onze wijinig mede nemende bagagie brengen aan het logement van de heer Poncet. Afschijd genome hebbende bij eenige bekenden, sprak ik met mijn zoon af, over het schrijven en waar de brieven te zenden, [achter]laatende dus mijn zamengewoond gezelschap van de heer en mevr[ouw] Valckenaer met mijn zoon te Brussel.

Die wel ras ook verandering maakten, gezien de heer en mevr[ouw] Valckenaer mede met de h[eer] Bijma na St. Omer gingen en mijn zoon wijinig tijds daarna naar Duijnkerken, [om] aldaar kaamers [te] huuren en mi[j] afwaghten. De rijs dan den 17. januarij 1788 gesteld zijnde kwamen wij vroegtijdig bij de heer Poncet in 't logement *l'Hotel de Hollande*, aldaar gedejeuneerd hebbende vertrokken we.

De vlucht der patriotten uit Utrecht. Anoniem. Rijksmuseum Amsterdam.

Spotprint op de gevluchte patriotten, 1790, anoniem, 1785 – 1790. Rijksmuseum Amsterdam.

Spotprint op de gelijkheid en broederschap, 1795, Hermanus Fock (toegeschreven aan), 1795. Rijksmuseum Amsterdam.

B. Journaal van zijn reis door Noordwest-Frankrijk in 1788, door Adriaan Hendrik Eyck⁵⁴

Den 17 januarij 1788 vertrok de commissie bestaande uit de heeren, De Poncet, Eyck, van Schellen, Stalpert en Buys, met een koets en een post-chaise, om zeven uren des 's morgens uit Brussel, om voor eerst na St. Omer de route te nemen. De Hr. Poncet had zijn valet de chambre mede gebragt, die ook zoo min als zijn heer het Vlaamsch of Duitsch verstond.

Voordat de heer Buys aangenomen had, om de rijs mede te doen hadden de and[e]re heeren gecommiteerdens een knegt aangenomen, om tot hun dienst te zijn. Dan [maar] de heer Buys gesteld op zijn getrouwe dienaar, die kundigheid had van het gepakte goeden de plaats van de rijs-kisjes, had die heer de preferentie hem mede te nemen en zeeker de heer Buys, bedaard, stil en ligt vergenoegt kunnende zijn, had de dienst van zijn knegt, niettegenstaande, de afspraak, dat dezelve zich niet zou onttrekken, ons in het een en ander ook tot dienste te zijn. Dan [maar] hierin waren wij gefrustreerd en beklaagden ons zoo toegevend te zijn geweest, onze aangenomen knegt opgezegd te hebben. Men trad dan verders tot de verdeeling en plaatsing van de heeren in de rijtuijgen en dezelve ging onderweg van zijn heer af, die een ander uit een der logementen weder in dienst nam.

Niet meer als vier in de koets kunnende, ging bij schikking één heer in de post-chaise en een domestieken [bediende] bij hem. De [Brusselse] Hal[le]poort uitgereden zijnde, was het eerste, daar men attentie op gaf de gebrekkige steenovens. Daar het scheen als of een ijder steen nodig hebbende, die laat vervaardigen, dezelve zijn niet gelijk, of glad en van binnen niet regt gaar of door-bakken, zagt en zandig; een magtig onderscheid, bij het maken van steen in Holland en dus weinig sortimenten.

De wijlanden die wij langs reden, waren omzet de meesten met aarde wallen en heggen, in stede van slooten, natuurlijk dat op de hooge plaatsen, ongemakkelijk zou zijn, om sloten met water te houden. De meeste van de wallen, vijf à zes voeten hoog, waaren met hakhout beplant, men zag ook dat de nieuw opgeworpene met stekhout ter lengte van vier of vijf duijmen bestoken was en dicht bij den andere. Zekerlijk tot beveijliging wanneer het groot wordende in elkander wast; men schijnt ook gesteld te zijn om de braam en ander doorngewassen te laten groeien, die dus een digte sluijting geven voor de beesten. Ook ziet men gehele velden omzet met in elkander gevlogte levendig hout, van differente soorten. Ook wel tusschen bijden dood hout, dat niet te verwonderen is, gezien des winters meenig maal gebeurt, dat de armoe of gebrek aan brand van deze omheijningen hout wort weggehaalt, dat ook in de bossen gedaan word, tot nadeel zelfs van het houtgewas.

De weegen loopen regt, de meesten bestraat. Om half negen te **Hal[le]**; de toren aldaar is mooi. Doorgaans heeft men mooie gezigten en voldoed beter als de huijzen, gezien de meeste slegt er uit zien, van buijten bestreken zaveraarde [aarde gemengd met zavel] of een soort van kleij, tegen de koude geen venster, hier en daar een gat. Het uiterlijk aanzien doet ligt oordeelen van de innerlijke gesteldheid. Half over negen vertrokken weder; onderweg niet veel dat de attentie vereijste; om aan te tekenen dat de herbergen slegt en niet smakelijk. [...]

Om ses uur [17 januari] te **Doornik**, nemende intrek in de herberg, *le Petit Cerf* [het Kleine Hert], een goed logement, waar wij voldoende souper gehad hebben. Reeds duijster zijnde konden wij van den stad niet veel zien, horende wel bij het rijden dat de modder nog niet van de straaten gehaald was. De nagtrust alhier genomen hebbende, vertrokken wij na ontbijt, de 18de januari om half zeven. Even acht uure veranderen van postpaarden, te **Pont a Trassin**, zijnde eerste Franse post.

Wij hadden bij het verwisselen van het eene grondgebied op het and[e]re niet veel hinder gehad van de comiesen of visitatie. Wel is waar dat zij kwamen en volgens haar plicht onderzoek doen en ook wel na zeggen [van ons], dan niets hebbende, konde zij ook niets vinden. Egter zijn voorbeelden van voor handen dat dit soort van volk zig al vrij brutaal en onbetamelijk kunnen gedragen.

Om spoet te maken, werd wel nu en dan een drinkpenning [fooi] gegeven. Om half 10 te **Rijssel** [Lille, Rijsel]. Het eerste verschil omtrent de postpaarden wierd bevonden als twee paarden en een postillon meende krijgende, betaalt men egter minder, dan voor de vier op Brabands territor. De postillons zijn in 't blaauw met rood uitgemonstert.

Om de streeken digt bij Rijssel, staan een meenigte houten windmolens; na informatie zijn de meeste voor fabrieken, die er verschijden te Rijssel zijn, dan [want] het grootste gedeelten dier molens zijn om olie te slaan [persen]. In deze kwartieren word ook veel zaet [koolzaad] gebouwd [verbouwd] en zulks drijft in verschijde takken goede negotie. Ook vind men daar zeer rijke inwoonders.

Zoude men niet eenigszins verwondert moeten zijn, dat in een stad als Rijssel, die in tijde van oorlog zeer geëxposeerd [blootgesteld aan geweld] is, de fabrieken en negotie heeft gevestigd? Wat schade alleen aan die moolens zoude het in ongunstige tijden niet zijn kunnen. De moolens, die de meesten er slegt uitzagen, hadden een and[e]re zeeg, in haar wieken dan men die in Holland maakt, staande en vangende de wind de vlak zonder schier eenige bogt in het steeken of maken van hekkens of ladders der wieken. Het kwam mij te binnen in vorige tijden molenmakersbaasen wel te hebben hoore zeggen die kunst van de bogt tot het vangen van de wind tot nog toe beter geobse[r]veerd werd en bekend bij de Hollanders. Dan [maar] zeker is het dat in Holland de noodzakelijkheid vorderd om meenigte van molens te moete hebben en dus als een voorregt mag gerekent worden die kunde tot een genoeg te bezitten!

Met dat al leert de ondervinding dat in zulke en meer and[e]re zaaken, een mode en gebruik plaats heeft en veele denken het beter te hebben, dus ijder naar zijn smaak. Een molen met agt wieken in plaats van vier, liep ras [snel] in 't oog, maar volgens rapporten voldeed het niet aan het oogmerk.

De gezigten waren mooi, hoewel het nog niet zeer gestreeld wierd door het groen en de zonnestrallen geen grote terugkaatsing gaven, of om de warmte de glazen van de koets deed openzetten en veeltijds maar een kleijne reet [kier] nodig was, om de lugt te krijgen en te verhinderen dat wij de gemengde uitwaazemingen niet weder behoefden in te ademen. [...] Het optrekken van de neus [moest] als een bewijs verstrekken, dat tegen zijn [een van de inzittenden] gewoonte was, in welk geval het koets-glas wel eens neergelaten wierd; ook wel dat de trek tot het roken in zoo verre

de overhand genomen had, dat zulks niet uitgesteld konde worden; hoewel de verwisseling van plaats, in de post-chaise wel geprefereerd wierd, om als dan in een meerdere open lugt, den rookdamp te late vliegen en was het de beurt van de bediende van den heer Poncet, die op zijde al blasende de damp van zig zogt te weeren, was het egter beter als in de koets.

De heer Poncet, die meer gewend was, per post te rijsen, droeg wel zorg, [dat] de postillons bij hun pligt bleven en schijnt wel beter slag te hebben met dat volk om te gaan, althans als het niet spoedig genoeg ging, of al te scheef kwam er menigmaal [werd] alom [geroepen] 'postillen foutu bougre, foutu gueux' ['postillon, vuile schooier! Vuile geus!'] Die laatste wierd zekerlijk nog afgeleid van een oud gebruik!⁵⁵ [mogelijk een verwijzing naar de geuzentijd] Was er al eens een van de ridders die eenige woorden terug smheet, dat moest in passant voorbij passeeren; men moet op zijn rijs alles zoo niet hooren!

Rijssel doet zich wel op, is gansch niet onbillijk [onaardig], mooie huijsen en zindelijke [schone] straten, in vergelijking van Brabant. Wij namen haastig eenig ontbijt en een kleine wandeling door de stad, dat egter te kort was, om het mooie van de plaats te zien. Alles werd met spoet voort-gezet. Circa half elf vertrokken [we]. Een brief aan den heer Esmangard, intendant, konde wij niet overhandigen, [aan]gezien die heer na Paris was, dus men die brief daar na toe zond. Kwart voor twaalf te **Armantieres**, kleine stad, maar niet van de minste mooijheid. Ander voorspan.

Eén uur te **Bailleux**, aldaar wat gegeten van hetgeen men mede genomen had van Rijssel. Hoe[wel] haastig het eeten in zijn werk ging, smaakte een glas wijn wel goed en spoedig werd een fles geledigt. De Fransche natie zijn wel om water onder de wijn te doen. Dan onze leidsman, scheen er thans niet voor te zijn, maar bemerkte dat het gebruik van genever dan een keer of twee tot conservatie van de gezondheid of gewoonte of om de kwade lugt, ook onder het rijden [goed was waarom hij] nu en dan een slok nam? [We kregen] and[e]re postpaarden.

Dan om halfvijfs [kwamen we] te **Mont Cassel** gelegen op een considerable hoogte Men gaat of reijdt slingers gewijze na boven om de steijlte. De gezigten aan alle kanten zijn heerlijk, zoo bij het op als afrijden. Alhier verandert [men] weer van postpaarden en vertrokken reeds voor vijf uren vandaar, onder het herhaalde geklap van de zweep, dat veelteids zoo bij het aankomen, doorrijden of weder afrijden geschied, zeker zijn nuttigheid hebbende, tot waarschuwing dan het doet ook veel volk nieuwsgierig zijn.

De korthed der daagen in dit saisoen benam veel van het agrement [het aangename] der mooie gezigten en nu meer en meer in het vervolg hebben wij in het donker onze rijs moeten doen om tijdig te zijn ter plaatse daar de intentie was, inspectie te nemen. De weg was goed en gestraat [verhard], dus zonder gevaar. [We] passerden **Aire** en arriveeren om 7 uren te **St. Omer**.

Bij 't inkoomen wierden wij door de knegt van Poncet onderrigt om te gaan logeeren in 't logement *Le grand St. Catherine*. Veeltijds reeden een der knegts als postillon voor aff, om de logementen te bezorgen, ook [om] op de post-route kennis te geven, ten einde de paarden gereed waaren, om maar voor te spannen.

Wij vonden alhier meenigte van kennissen, verscheijden ook in dat logement haar intrek hebbende. Ook onder and[e]re de heeren van Hogendorp en Gevaarts

[Gevaerts], die de volgende dag, bestemd om alhier te blijven, mede in gezelschap onder geleijde van den heer Collignon, het een en ander zouden gaan zien en inspectie nemen Wij hadden des avonds een excellent soupé, dat [we] ook goed [...] daarvan namen en wel zorg droegen [dat] de fles gevult wierd. Onze medegasten waaren onder and[e]re de gem[elde] heeren Van Hogendorp en Gevaerts.

Spotprent op patriotse vrijkorpsen, 1787, anoniem, 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

19 januarij [...] des morgens kwam de heer Collignon volgens afspraak van den vorigen avond, ons alle visite geeven waarna wij uitgingen. Alvorens onze wandeling verrigt wierd, gingen wij te zaamen bij de heer commandant, den majo[o]r V, zekerlijk dienende om hierdoor meerder licht en aanlijding te krijgen om gemakkelijker het een en ander te kunnen bezien en onder-rikt te worden. De tijd werd ook waarlijk niet leedig gepasseert en [wij] tragte dus wel te voldoen aan de intentie, gelijk uit het

rapport van de commissie genoeg blijkt en dus [is het zo dat ik] alhier daarvan niet[s] zal zeggen en verders [het verhaal van] de rijs voortzetten.

Mij dunkt [dat ik alhier bij St. Omer nog wat moet blijven en mijn gedagten seggen. Het was bepaald, dat [we] nog weder hier zoude koomen, om verdere recherches te doen. Het kwam mij niet onwaarschijnlijk voor, dat van het eerste begin St. Omer grotelijks in consideratie gekomen is zelfs te Paris en [dat het] daarheen gelopen heeft [daarop uitliep] om die plaats zoo niet te prefereeren, ten minste in grote aanmerking te neme, buijten de recommandatien, om attent te zijn [aanbeveling om te letten op], zoo over de ligging, als and[e]re voordeelige posities.

Gaf men ook voor, [dat] die geschikt zoude zijn om op de gunstige omstandigheden zig eens mogte opdoen om weder na de Republiek te gaan, men dan naderbij zoude wezen en beter dan verre af [om]dat een minister daar gunstig overdagt. Over die stad, dunkt mi, is[dat gebeurd] met een briefje van den volgende inhoud:

'Paris le 15 Xbr [december] [...] Je vous avoue Monsieur que le local de St. Omer me paraitrait fort propre à l' établissement de la colonie, il se trouwe un faubourg extrêmement separé de la ville sur le bord d'un canal qui va à Dunkerque et [est] extrêmement habité par de walons. Ce lieu très susceptible d'extension a encore l'avantage d'un autre canal allant à Calais et offre par consequant deux de bouches de commerce et de navigation, un troisième les rencontre par la possibilité d'un deschement de marais que fourneraient a une fertile agriculture. Enfin Mons[ieur]: il y a une Eglise Wallonne à St. Omer propre aux hollandais catholique et l' on pourrait facilement pourvoir au culte protestante dans le faubourg.'

Na den nachtrust zouden wij volgens overleg en schikking met den heer Collignon [ons] na Duinkerke begeeven, met een vaartuig waarvan hier nadien ook de heeren Hoogendorp en Gevaerts mede vn die rijs zijn.

Den 20^e januarij des morgens begaven wij ons na buijten de poort. Aan de plaats komende vonden wij daar de gelade sloep of trekjagt dat door de heer Collignon zijn zeer vriendelijke directie ten dien eijnde geoffereerd was. Dit vaartuig was tot dienst en gebruik van die heeren die te St. Omer geauhtoriseert waaren, tot het nemen van inspectie. Mij dunkt het de naam heeft van 's konings jagt. Het heeft wel eenig overeenkomst met de bodengraafse schuytjes [scheepjes van Bodegraven], maar die hebben geen glazen opzij. Onze twee gem[elde] heeren Hogendorp en Geraarts ware mede van de partij. Om elf uuren [gingen we] aan de lijn of trektouw, gezien die wel driekwart duim dik is, secuur spul. De heer Poncet had alle het nodige van eten en drank late bezorgen. Ook was [stonden] den schipper, twee matrosen of knechts, benevens de jaager en twee paarden klaar.

Het was niet veel tijd om complimenten te maken, dat binne tredende was dit jagt in geen beter staat als het zig van buyten vertoonde, bekwaamlijk [makkelijk] konde agt perzoonen daar in zitten en het eerste werk was te zorgen, om drooge voeten te houden en ten dien eynde het water uit te laten hoosen, dat van tijd tot tijd diende te geschieden, gezien geen van ons allen begeerig waaren om het koud bad te gebruiken. Zoo het in de zoomer was geweest, zoude men hebben kunnen gelooven, dat het door de hitte verstaaft [uiteen gespleten] was, maar ik stel vast dat de ouderdom en de

weinige reparaties hier of daar een gat gemaakt zal hebben. Verders gaf den heer Poncet zig de moeite om van poeder stijfsel te maken ten eijnde de gebroken ruijten (het waren geen spiegelglazen) met papier toe te plakken, zoo goed en kwaad als het houden konde. De tijd had niet toegelaten om kussens op de bank te leggen en eenige groene gordijnen voor de raamten wierden van de eene na de and[e]re zijde gevoegt om de togt eenzints te beletten.

Dat alles voegde zig [was te verdragen], [aan]gezien het gezelschap vergenoegt en vrolijk was. Aan het vaaren zijnde wierd niet vergeten om de inspectie te nemen en dus waren veeltijds een à twee heeren voor op de plegt. Men konde niet veel zien van de landerijen, aan de west-zijde, dewijl die zoo verre men zien konde onder water lagen en volgens rapporten veel veenlanden waaren.

Bekwaamlijk zoude die landen door slooten en watermolens droog kunnen gehouden worden. Aan de regter, of oostzijde was reeds een trap of cilinder-watermolen. Het geen in deze geïnunderde [onder water gezette] landen nog boven water lag, geleek geen beste soort van grond te zijn en na vragens, wierd daar hoe genaamd geen mest op gebragt. Het was land dat beweid wierd met koebeesten en paarden in de zomer. Die landerijen zoude voor het grootste gedeelte vrij gegeven kunnen worden aan de collonisten, hetzij in gebruik of bij de een of and[e]re schikkinge. Deze inondatie was wel ter lengte van driekwart ure vaarens. De vaart wierd gerekend ter wijdte van en grote 45 à 50 voeten, daar op zommige plaatsen wijder hoewel dezelve vernauwt na Dunkerken en ook na Bergen [Bergues]. [Men] zijde [dat] de diepten doorgaand gerekend moet worden op ses a zeven voeten diep [en] ook wel dat er plaatsen zijn die meer diep en hebben.

Van de stad af loop een mooie laan met boomen, daar de rijweg is, ten eijnde die boomen komt men aan een houten brug over de vaart liggende en een kerk of capel op de hoogte staande met weijnig hujsen daarbij, genaamd Sint Momolin [**St Momelin**]. Het land wierd en bleef aan de zijde (oost) hoog en na agteren bergagtig, aan de overzijde hier en daar klijne hujsjes of woningen, voorzien met moeserijen [moestuinen], bouw en wijlanden, het meeste met willigen boomen langs de kanten. I[e]der van het gezelschap tekende aan hetgeen zijn belang was. Het weer was goed.

Reeds van verre zagen wij 't casteel te Watten⁵⁶. Men nam intusschen eenige hardsterking en voor tijd passeering een kaartspel! De tafel was wel wat smerig, maar een oude jas konde tot hulp dienen. Om een ure te Watten. Het kasteel aldaar was voor deze een Engelsch[e] abdij van Jesuiten. Na het ons voorkwam, moeten de [ver]gesigten aldaar zeer mooi zijn. Een steenmolen vertoonde zig ook op de hoogte. Men zag in het hange van den berg koebeesten en koppels met schaapen, ook eenige buijte plaatsen ofook wel tuijne zag men bij en in de streek van de Watten. Op de hoogte leekend veel hout te staan.

Een eijndwegs van Watten separeert zig de vaart in tweeen; aldaar te Wattendam legt een schutslujs. Dan wij gingen de vaart op na Dunkerke; de stroom is doorgaans sterk na de zeehaavens, daar zij zig ontlast als te Calais, Dunkerken en Gravelines. Om twee uren vertrekken wij weder en vervolge onze vaart, de maag wat versterking gevende met hetgeen mede genomen was. Papier diende voor tafellaken en servetten en bij beurten ging het glaasje van de eene hand in de and[e]re. Tot nog toe had de vaart regt en zonder hinder gelopen, dan [maar] af hier meer bogten of draaije kwamen, althans

onze sloep die wat door zijn opperlast rank lag, begon vrij op zij te gaan en zommige heeren begreepen men wel om konde slaan. Geen van allen scheen lust te hebben te voet gaan [te gaan lopen] en zeker zomtijds had men werk op de bank te blijven zitten. Men gebruikte deze voorzorge [men nam deze voorzorgsmaatregel] dat een der heeren, voorop [de plecht] zijnde, het mes in gereedheid hield, om als het er op aan kwam de kabel of trektouw te kappen, of was het mogelijk door te snijden, dan [maar] het heeft niet nodig geweest.

Niet verre van St. Nicolaas kreeg een der trekpaarden misschien door de geeuwhonger een toeval en verwarde haastig in de treklijn [raakte snel verward met de trekkabel] tuijmelande alzo in den trekvaart met zig trekkende het tweede beest. [Het was] gelukkig dat de jager [de man op het jaagpad] daar even bijtijds was afgehaakt.

Dit was geen mooi gezicht, de moeijte en werking van het gezonde paard was groot, om zwemmende met het ander aan zig vast aan land te koomen. Het hield zijn mond wijd open en gaf een verlegen [benauwd] geluid. Wel is waar dat volk op de kant staande dat aanzagen, maar of het een hijligendag [vrije dag] was of luijheid, geen een maakte de mime [aanstalten] om te helpen.

Eijndelijk raakte het beest aan de kant en wij die op het jagt niet te hulp kunnende toebrengen, voeren ook aan die zij en spoede ons tot hulp en redding van het levendige [nog levende] paart. Een zeeker doctor oordeelde dat het and[e]re beest nog eenig leven had en met zetten van toebaks-lavementen weer bij konde koomen, dan [maar] hoeveel iver hij daar over betoonde, lagte het omstaande volk daarom en niemand wilde het risje [het lavement met een pijpje] in zijn agterste blasen, [zo]dat het leggen bleef. Daar kwam ook niet in bedenking deze drenkeling bij ons in het jagt te nemen, maar wel om de bedroefde eigenaar die schipper bij ons was, te vrede te stellen met de belofte van hem van dat verlies iets toe te voegen. Den voerman zette zich op het natte paart en joeg met gemak aan de weg naar **Bourbourg**.

De dag begon te daalen dus wierd het kaarsligt ontstoken en gemakkelijk konde men de ledige flessen gebruiken voor kandelaars. Een der heeren had de behendigheit om een Engelse snuijter [om de kaarsenpit te snuiten], te maken van een gevouwe stuk papier. Men behoefde de vloer niet te ontzien, om zoowel de snuijter als het kaarsroet, daasr op te werpen.

Ten 6 uren passeeren [we] Bourbourg. Het heldere maanligt gaf gedeeltelijk gelegenheit in het omvaaren langs de cingels te zien [dat] het een aangename wandeling konde zijn. Na het uiterlijke vertoonde de stad zig niet onbillijk [niet onaardig] en volgens rapport was het daar binnen zindelijk en een grote negotien [van graanen. Veel fatsoenlijke lieden woonde aldaar. Men vind daar ook een chapitre [kapittelschool] daar verschijden jonge adelijke mijsjes tot educatie besteld worden en in een gedistingeerd gewaad gaan. De barges (platboomde vaartuigen) passeeren aldaar alle daagen heen en weer, zoo[wel die] van Dunkerken, Calais, [...] [als] van St. Omer, blijvende aldaar zoo lange leggen dat de passagiers tijd genoeg hebben het middagmaal te houden, daar eenige zoo genaamde logementen zich op toeleggen en bij de aankomst in de stad gereed staan tot nodiging [uitnodigen].

Eer wij weder aan de touw waren, moest het jagt doorschutten [geschut worden]. De [sluis]kolk heeft aan de kant van Bourbourg een zware schut, dat met hand-rad

opgewonden en ook neder gelaten word. Aan de and[e]re zijde zijn er twee tegen elkander staande schutdeuren. Alhier is ook een herberg, daar men geholpen kan worden, met eten en drinken, dog wijinig vertoevende passagiers hier en de meeste gaan in de stad.

Bij het aankomen der barges van Dunkerken zijn veelteids de commissie[leden] hier gretig om onderzoek te doen.

[We] vaaren voorbij **Petit Saint** daar is een fabriek om zijlwerk te maaken met een goed buitenhuijs, plantagie en een aghtkantige steene molen behorende bij de fabriek. Om negen uren [arriveerden we] te **Duynkerken**, loogeren in de *Conchiergerie*. [Het is] zeer natuurlijk dat een commissie door het Fransche hoff benoemd geen gebrek behoefde te hebben, eghter wierd van den beginnen af begrepen men alle menagementen [zuinigheid] in agt zoude nemen. Een goed souper konde er op [het menu] staan, ook de wijn om de kragt te krijgen voor de volgende dagen tot voortzetting van de inspectie. Dan alles gereed was moest een lekkere pijp vooraf gerookt worden bij de liefhebbers.

De brand daarin gestoken, wierd door een kleine onweerbuij wat vertraagt het effect te doen [het genot daarvan uitgesteld]. [Want toen hij] haastig in de verligte kaamer zig vertoonende, [meende] een der heeren [de medicus Van Schelle] [...] dat een ander in het voorbijgaan hem in de zak na zijn tresoor [schat] tastte te weten de tobaksdoos. Zonder onderzoek na het waare [de juiste toedracht], sloeg hij de doctorale handen na het gezigt van de ander [de Fries Stapert], zoodat de pijp aan stukken brak en de bruyne paruijck [pruik, bedoeld wordt tabak] ronddraaide in de gedaante om op de grond te vallen [door de lucht vloog], daar egter naar gegrepen wierd maar het was geen kadaver dat ontleed kon worden, [aan]gezien de Friesche knuisten bijna de medicus bij de kraag vattende met de kop in het veen zou gestoken hebben.

Hoe dat die onvoorziene en te onregt eerste aanval verdiend had eenige oorvijgen, wierd door een spoedige tusschenkomst en een goede aflijder van een glaasje van vriendschap deze donderbuij gebroken.

Een polite [beschaafde] Fransman, die geen Hollandsche of Friesche taal verstond, stond een pooswijl te kijken over dit speelmijen [schijngevecht] en hoewel een glaasje van vriendschap gedronken was, bleef egter het regte vertrouwen wankelende en de goede Fries konde niet haastig vergeten den onbezonnen stap van de Leijenaar. Zij gingen dien avond ook niet naast elkander aan tafel zitten.

21 Januari. De 21 smorgens onder het ontbijt wierd geproponeerd[voorgesteld] om den heer Vinck, agent van H[unne] H[oog] Mog[enden] te gaan zien; dat wierd eenparig gegouteerd [ingestemd]. Wij vonden dien h[ee]r thuijs, die na over het een en ander gesproken te hebben, verzekerde, dat ook in gevolge de eisch van den koning, om alles te moeten toebrengen wat tot gemak, voorspoed en welzijn van de Patriotten konde verstrekken en werkstellig maken [uit te voeren] en dus bereid was, om van zijn kant daar toe alles te contribueeren.

Ge[melde] heer deed moeijte van ons te vertellen en ten eerste instantie aan te wijzen de intentie van de vergroting en verbetering van de haaven, legplaats voor de scheepen en het te maken dok. De loods of steene gebouwen daar reeds staande om kaabels en ander[e] touwen te slaan en boven om tot berging van materialen enz. te gebruiken, is over de 400 voetstappen lang.

Verder [is er] een geneverstokerij, die niet genoeg konde stookten tot de aflevering niettegenstaande de goede menigte ketels. Van daar vertoonde gem[elde] heer een terrain dat zeer geschikt en gelegen zoude wezen tot plaatsing van een groot getal menschen, mits de bebouwing en het zetten van hujsen langs de haven gaande, tot aan een teerstokerij. Zijnde de eijgenaar [daarvan] niet genoeg te doen te hebben en het debiet [afzetmogelijkheid] te gering was om zijn bestaan te vinden. Veel teer wierd van buijten ingebracht en beter koop [goedkoper] als die zelf te maken.

De haaven overvarende wierd ons aangewezen een groot terrain agter de werken in de stad, dat ook met woningen zoude kunnen gemaakt worden. Verders nog het een en ander gezigtigd hebbende en uit [op grond van] verscheide informatien, kwam het ons voor dat deze stad wel geschikt was en verkieselijk zoude wezen, tot het nederzetten en plaatsen van de geretireerde [uit de Republiek vertrokken] Patriotten.

*Allegorie op de afwachtende houding van de Patriotten na 1787, anoniem, in of na 1791 - 1792.
Rijksmuseum Amsterdam.*

Vooreerst omdat onder dezelve zeevaardersvolk is, die ten eerste zoude kunnen worden geemploijeerd, de voorrechten geaccordeerd en geenclaveert aan de porto franco is groot [de voorrechten toegewezen aan de enclave die de stad als vrijhaven was waren groot].⁵⁷

De gelegenheid tot de vischvangst; het oprichten van fabrieken, die met alle voorrechten gebeneficeerd [voordeel genieten] zijn en worden, zoude na alle schijn wel moeten opnemen. Men had reeds gebrek aan de nodige steenhouwers. Men dagt zeker dat het zetten van een houtzaagmolen reussiereeren zoude [succes zou hebben], daar nu alles met de hand moest geschieden.

De informatien die wij ook gekregen omtrent de levensmiddelen zijn ook aannemelijk gezien het brood, vleesch en and[ere] waaren in matige prijs is en niet hoger dan te St. Omer. Groente werd ook in veelheid buijten de stad gekweekt, daar ook nog grond en plaats genoeg is dat meerder te doen. De stad zelfs mag men mooi rekenen vooral in zijn markt en straaten, komende de haaven veel overeen met Hollandsche zeehavens,

zoodat het ons voorkwam, deze plaats wel in attentie moest blijven en niet ongunstig beschouwt worden.

Ons wierd ook ter hand gesteld de privilegien, voorrechten verleend en gegeven tot aanmoediging van de negotie. [Voor] sloopstimmerwerven, waar van er maar één nu is, kan plaats gevonden worden, om die meerder te maken. Ook dat de houtnegotie met alle succes hier begonnen zoude kunnen worden, word vast vertrouwt. Zuiker raffinaderijen die met verschijde voorrechten begunstigt zoude kunnen worden, konde in deze welgelegen plaats, na alle gedaghten hun voordeel vinden.

Een der gemakken die de geretineerden [gevluchten] hier ook aantreffen is dat de Vlaamsche taal heel veel gesproken word, dus men alhier niet behoeft het Fransch magtig te zijn. Zeeker is het, hoe wel en voordeelig deze stad gelegen is, dat de noodzakelijkheid vooral vereijst de verdieping van de haven en het verhoogen van de havendijken en hoofden, [aan]gezien bij hoog water en springvloeden, de hoofden onder water raken.

[Dat gebeurt] [...] vooral bij harde wind, wanneer de [water]storting over dezelve groot is [de golven over de havenhoofden slaan]. Dat [is] niet wijzig zonder gevaar voor de sloop [...] vooral de binne koomende, die voor een niet wel kunne onderschijden de onder water staande hoofden en paalen aan den ingang uit zee. [...] [Zij] in veel gevallen niet meester blijven te beletten de sloop tegen of op dezelve paalen raaken, die in menigte ook in de kant van de haaven in de grond zitten en maar even uit het land koomen [maar net te zien zijn]. Dus het niet te begrijpen is [dat] daar geen meer attentie op gegeven word en die weg te ruimen of uit te halen, daar [er] aanhoudend ongelukken door ontstaan. [Het] [...] wel het eerste werk behoorde te zijn om dat te verbeteren en gemakkelijk te maken voor de invaart.

De huijshuuren zijn zekerlijk duur, de grote huijsen vooral, doch de meeste derzelve hebben goede pakkelders, pakhuijsen en zolders als een negotie doende tot gebruik heeft en buiten dat appart zoude kunnen verhuurd worden.

Des savonds soupeerden wij bij de heer Vink. Deze heer en vrouw en famielje waren gulhartig, beleeft en vriendelijk, veel politesse [hoeffelijkheid] bewijzende. Nader kreegen wij nog door gem[elde] heer onderrichtingen die ook reeds al op het gestelde uitkwamen [al vermeld zijn].

Januari, den 22 des morgens om half zeven vertrokken wij met [het] gezegde jagt na Gravelines. De heer Stapert verkoos om ter verrigting van zijn particuliere affaires daar nog een dag te blijven, koomende de volgende dag bij ons te Calais. te Bourbourg om half tien. [Omdat] het vaartuijg de buiten-graghten om [moest] [...] vaaren, ging het gezelschap in de stad, eenige heeren bezichtigden de kerk, die niet van de minste was. Bij het inkomen stond een tafel daar eenige kleijnigheden op laagen om te verkoopen, relatief tot de geestelijke intentie [religieuze voorwerpen] Om half elf vervolgden wij onze rijs.

Kwart over twaalf te **Gravelines**. De kunst van het vaaren met trekschuijten schijnt in deze gewesten zoo [al]gemeen niet te zijn als in Holland. Op de meeste hoeken trokken of stierden zij het jaght zoodanig opzij dat men werk had te blijven zitten. Trouwens de Hollanders moesten zich wennen om opzij getrokken te worden en de val daarop te ondergaan.

De gronden en landerijen, zoo verre men [die] in het vaaren en bij informatien ontwaar zijn [gewaar is] geworden zijn vrugtbaar, voornamelijk in het voortbrengen van graanen, die men hier en elders in overvloed vind. Het grootste en meeste dat gebouwd [verbouwd] word, is witte wijt en de groenten die voor het algemeen gebruik is, word zowel te Duijnkerken, Gravelines, als elders ook veel gevonden. Groene erwten vind men klijne, zoo ook klijne witte boontjes, maar geen graauwe erwten gelijk in Holland. Broeijbakken met glaasen gelijk men in de Republiek vooral in Holland en buiten Utrecht in meenighte ziet bij de hovenier, om vroege groentens te [kweken] vind men alzo in deze gewesten niet en dus is de soort van fijne groentens ook zoo vroeg niet te krijgen.

Gravelines is tamelijk zindelijk [schoon], misschien ook wel daardoor, dat men hier de stilte aantreft en geen gerij of veel doorpasseering vind en ook niet in veel gevaar is om door de meenigten van menschen verdrongen of tegen het lijf gelopen te worden. De huijzen zijn niet veel bijzonders, zoo min als de logementen. Wij gingen in de herberg *Les Bons Enfants*. Ligt kregen wij gerst te eten. De Fransche soup is niet overal even kragtig, de uijen is in 't generaal in de smaak [bepalen over het algemeen] de smaak.

Men begreep werkzaam te moeten zijn en dus gelegenheid te krijgen om den capitijn ingenieur die alhier zijn verblijf had te spreken, om van onze commissie te verwittigen [informeren]. Welke heer dan bij ons gekoomen zijnde te zaamen uitgegaan tot bezichtiging van de gesteldheid zoo van het water, haaven als gronden daar gelegen.

De stad die gefortificeerd is, dogh niet volkoomen in ordre word onderhouden, heeft genoeg toevoer van versch water, dat door behulp van drie sluijsen en spuijgaten kan weg loopen na de kant van het kanaal en bij vereijsch [zo nodig] dezelve sluijzen toehoudende [dicht houdend] door het water om de stad en in 't rond hoog op doen zwellen. Men vind alhier een goede gesteldheid om bij verkiezing iets te ondernemen voor negotie. De haaven in de lenghte heeft 1.600 toises (à 6 France voeten i[e]der toise) is wel gesitueerd. Eghter zoude vereijscht worden [deze] doorgaans te verdiepen. Een groot avantage geeft de gelegenheid van deze haven dat voor dezelve in zee geen banken of gevaarlijke ondieptens leggen, een groote [belangrijke] zaak voor de scheepvaart en een wezenlijk ongemak van de haaven van Duijnkerke. Reght [tegen] over de haaven van Gravelines in zee zijnde kan men een tooren van de stad zien, die spits en wit zijnde en redelijk hoog, zich als een goed zeebaken laat gebruiken.

Aan bijde zijden van de haven vind men goed bouwland, het land aan de rechter kant gelegen was reeds door indijking bevilicht. [Het] was een goede en vrugtbare grond. Zelden zag men dat het water zoo hoog vloeide dat men ongemak aan de dijken of langs de haven had. Verschijde visscherswooningen waaren aan de kant van de haaven circa 700 toises van de stad. Eenige visschersschuijten waaren bij de stad. Genoeg platvis bracht men daar, geen cabeljauw, die eghter volgens rapport gekregen konde worden van Duijnkerken. Men meende dat zoo men zijn werk wilde maken en zich toeleggen op de vischvangst het met succes zoude kunnen ondernomen worden en het venten en verzending landwaarts gemakkelijk geschieden zoude kunnen.

Den gem[elde] ingenieur had differente plans getekent zoo tot verbetering en aanlegging van werken tot de haaven enz., welke tekeningen zijn Ed[ele] ons vertoonde. En tevens [kregen we] onderrichtingen [...], dat ten eijnde aan de zeekant regts af van de haven nog aangewonnen land was en reeds in bezitting van een Fransch heer. Verders zoude hier nog genoeg grond en plaats zijn om gebouwen neer te zetten. Dat of dit en dito ondernemingen niet met veel omslag gepaard zoude gaan werd in bedenking gegeven.

Veele der gebouwen in Gravelines zijn van gebakken geele steenen, die goed moeten zijn, noghthans ongelijk groot en zanderigh. Het leeverde bewijssen op, dat de behandeling in het vormen, het bakken of stookten der ovens, het sorteeren en wat dies meer daar toe vereijst word, niet in die kundigheid gebragt is, als in Holland.

Daar [is] noghthans de aarde goed en bestige [en van prima] soort [...] voor de steenen. Het is ook zeer presumptief [voor waar aangenomen kan worden], dat de grond of slijk, uit de haven gehaald overeenkomstig is met de slijk in de IJssel bij ter Goude [Gouda]. Dan [maar] hoe het zij, [het is zo dat] men zich dat niet bestaat in [niet heeft] de uiterste kennis en netheid der zaaken en behandeling en dat de omslag in veel opzichten kan gemenageerd [gerealiseerd] worden, gezien de wijnige moeijten die men alhier en elders in Frankrijk doet tot het vervaardigen van steenen, noghthans de gebouwen en werken daarvan gemaakt wordende, voldoende is, aan het oogmerk in zoo verre dat men daar mede te vrede en vergenoegd is.

De legging van Gravelines werd onder een gezond klimaat gerekent en gelijk [ik] reeds aangehaald heb, de graanen zijn in overvloed, als mede de grove groentens.

Na dus het voornaamste te eijnde onderzocht te hebben, reeden wij af in twee post schaises [postkoetsen] die alhier gehuurd wierden, maar geboekt waaren om vier uren na Calais.

Het gezelschap uit zes heeren bestaande en een domestiek [bediende], (terwijl den and[e]re op een postpaart tragte zoude voor te rijden) moet er gepakt worden en dus den een op den and[e]re zijn schoot zitten, dat meer lastig dan vermaaklijk was. Het slingeren, horten en scheef gaan, deed ons menigmaal zeggen, daar gaan [we], daar leggen wij omver. Dan [maar] gelukkig zonder ongelukken kwame wij er, geen schade dan blaauwe knieën en aan stukke geschaafde camisolpanden [onderkanten van de hemden], die door het schaven met de billen niet bestand genoeg waaren heel te blijven. Het gezigt van die lappen vermaakte het geselschap.

De weg van Gravelines na Calais was schier niet bruikbaar. De hoogtens en laagtens en het vallen van de avond, jaa de donkerheid gaf gelegenheid dat wij ons niet anders konde voorstellen dan te zullen ombuitelen. Echter wij kwamen gelukkig om half acht te **Calais**.

Het moet zeker de gewoonte zijn en tevens een handeling [het is het gevolg van praktijkervaring], dat de postiljons die weg passeerden met haar paarden en rijtuigen zoo gezwind en voorzichtig weete te draaijen en die heiheuvels op en af koomende, ten minste, men hoort weijnig van ongelukken. Met dat al is het te gelooven, daar men

in Frankrijk, overall ziet, dat men zich toelegt op de verbetering en het waarlijk goed maken van de wegen, dat de een of and[e]re tijd die wegh ook wel in ordre zal gebraght worden.

In zoo verre wij bij en onder het rijden konden gewaar worden was ook hier veel bouwland en hetgeen niet tot bouwland aangemaakt was, werd met koebeesten en schaapen bewijd. Men moet vaststellen dat zoo die strecken wel behandeld wierden, men ook goede verwagting te gelooven heeft. Wanneer men ook na gaat de manier van behandeling tot het verkrijgen en maaken van mest, gedeeltelijk verschillende met het eenderlijke gebruik bij de boeren in Holland, kan men nagaan alhier vrij meerder gemaakt word.

Vooreerst [omdat] het bouwen van graanen in een groote abundantie [overvloed] zijnde, er in overvloed stroo is. Dus laat men den geheelen tijd de paarden die in groote getaalen zijn, zijnde het zeer [al]gemeen [voorkomend], dat de boeren met vier paarden voor haar wagens reijden, op strooij staan, gelijk ook de koebeesten en ezels, zoodat daardoor considerable [grote] vaalten [mestheuvels] gemaakt worden. De meeste van de boerderijen zijn door haar gebouwen, stallingen, schuuren enz. zoo gesitueerd, dat in het midden een groote ruijmt is, daar die mest gesmeeten word en alles van dien aart en de varkens, hoenders, calkoenen daar op en door lopende, vroeten en knabbelen, het een nog meer dan den and[e]re.

De meeste voeder voor de beesten bestaat uit strooij, men vergeet ook niet om hier haver en ander graanvoeder bij te geven; de meeste paarden zijn zwaar en wel in 't vleesch. Het hoornvee haalt niet bij Holland en het meeste deel van de koebeesten heeft rood haar. Men weet eghter door het voederen wel vette en goede beesten te krijgen. De boer laat ook zijn land op zijn tijd braak liggen en doet het wijden met schaapen.

22 januari gelijk gezegt heb ten half aght te Calais gekomen zijnde, naamen ons intrek in 't logement *De Zilveren Leeuw*, een excellente herberg, een nieuw gebouw groot onderscheid bij [met] Gravelines. Een goede tafel, lekkere wijn en Engels bier, ook zeer complete legging.

De heer Poncet ging ten eerste uit om onze belangens [te behartigen]. Wij waaren daar weinig tijd geweest of kreegen een visite van den heer Mour[i]an, aldaar woonende, een man van aller grootste kundigheid en niet min gediensstige genegentheid om ons van het een en ander onderrichting te geven.

De ondervinding van dien heer en de proeving [ervaring] zo in de landbouw, als and[e]re kweekinge [productie] strekte ons tot veel nut en de beschouwing van onze zending en intentie gaf occasie [gelegenheid] om geïnformeerd te worden, dat tot hier toe geen plaats, landstraat of gemakelijkheid [voorziening], zoo tot negotie als fabrieken gevonden was, met die vereijstens als men te Duynkerke reeds door de porto franco had [door het feit dat dat een vrijhaven was] en tot verlaating van voordeel ten dezen opzigten zou er kunnen gevonden worden [waardoor Calais opwoog tegen Duinkerken] en tevens konde verstrekken tot algemeene ondernemende goede verzamelplaats.

Heren vervoerd per koets op het platteland, Simon Fokke, 1722 - 1784. Rijksmuseum Amsterdam.

23 januari. De volgende 23 morgen [...] om tien uren gingen wij volgens afspraak dien heer afhaalen om ons een en ander te laten zien, gelijk dan ook geschiede zijnde.

[Hij] bragt ons boven op zijn tooren, daar wij niet alleen Douvres [Dover] konden zien, maar aan land-zijde ook alles beschouwen. Egther het dijnsig [dijzig of mistig] weer belette te veel om het genoeg te hebben met de verreijker te zien.

Koets voor een herberg, Jacob Elias van Varelen, 1799. Rijksmuseum Amsterdam.

Hierna gingen wij te samen uit, deeden een visite bij de heer commandant, een man van jaaren [op leeftijd]. [We gingen] verders naar buijten, om het land aldaar gelegen te bezichtigen. De grond was en is vrugtbaar, aan de zuijd-zijde van de stad veel wijlanden, dat niettegenstaande het eene lichte grond scheen te wezen, egther goed is. Men bespeurde in het gras ook een soort van klaver. De gelijkenis van deze wijlanden had veel overeenkomst met het gras te Eemnes in de provincie van Utrecht. Niet op alle plaatsen was het gelijk, ook hier en daar een kruijd dat met [op] de schraale gronden [al]gemeen is. Verders zijn de bouwlanden vet en vrughtbaar genoeg tot voor[t] bringing van haar producten. Gemelde heer Mour[i]an vertoonde ons onder and[e]re boven op zijn tooren, de gemakelijkheid, om een groot gedeelte van zijn ingedijkte en aangewonnen landen te bezichtigen en zijn arbeiders ook gade te slaan.

Men konde ook wel meer merken gelijk in 't vervolg nu ondervonden is, dat de goede landen ras aan den een of ander van die france heeren te beurt vallen en dat [wat] goed is, niet ledig blijft liggen. [De] gem[elde] heer was ook van gedaghten, dat schier alle landen door moeijte en vlijt goed gemaakt kunnen worden.

Voor een groot gedeelte zoude men hier in eens zijn, dan [maar] laat ik verder gaan en apparent [het zal blijken] dat zigh de gelegenheid wel zal op doen [om] op zijn tijd nader over dat goed maken mijne gedaghten te zeggen.

Calais zoude om haar situatie en ook [omdat er] nog gemeen land [gemene gronden] zijnde de zulke die nog niet verkoght of weg gegeven zijn, wel geschikt te weezen, om bouwlieden [boeren] te brengen, die aldaar boer of bouwerije zoude kunnen beginnen. Dan [want] de gereedheid daar toe te maken en of zulks wel wel aan het hoofd oogmerk zoude voldoen mag waarlijk in overweging genomen worden.

Daar zijn er maar wijnige onder de geretireerden [vluchtelingen] die zigh de kunst van de bouwerij [agrarisch bedrijf] verstaan of [het is] hun hoofbestaan [...] geweest. Wat

moeijten, vlijt en tijd is er niet nodig, om veel landen in de behoorlijke ordre te brengen om met voordeel gebruik daar van te maken! En dat tot het verkrijgen van landen; eenig vrijheede en zaaken daar toe betrekkelijk, wat [voor] moeiten is [zit] daar niet aan vast en hoe lang zoude zulks nog niet kunnen aanloopen [lang duren voordat er rendement komt].

Ten and[e]re [verder] zouden [...] [op kunnen treden] de obstakels van jalousie [en] zoude deze omslag aan de waare intentie van de Patriotten wel voldoen? Zoude deze emigranten niet eerder hoopende [moeten] zijn tot herstelling en wederbrenging in het verlaaten vaderland!

Dan [maar] gesteld eens het tegendeel, light dan zoude de hoop en verwachting weezen, niet geïncorporeerd te worden, maar te verwerven een zoodanig stuk land, om geheel vrij en op zich zelf te weezen, noghthans onder de koning en landwetten [vallend]. Dan [maar] wat zoude hier niet toe behooren en [wat] een moeijten aan vast zijn [zitten] en het verkrijgen, all wat de goede intentie van de koning daar heen lopende [hoe lang zou het niet duren, eer de instemming van de koning verkregen werd], eer dat in de smaak en ten effecte was gebracht, een verbazende omstandigheid kunne geven [dat zou heel bijzonder zijn].

Liever zal ik verder aanmerkingen niet maaken, alleen zeggende, dat zoo men mag veronderstellen het gezoghte (om maar voor een tijd zigh in Frankrijk op te houden) niet dienstig zoude werken, voor alle de geretireerden [vluchtelingen] en dus maar voor diegeen die het zij uit eigen belang of dat dezelve om redenen huijverig zouden zijn om weder in de Republiek te koomen, dit getal te klein zoude zijn om daar een zodanig stuk of streek land voor op te zoeken.

Men wil wel gelooven, dat het Fransche hoff een goede intentie daar mede voor heeft. Ook tevens valt te stellen, dat dit alles in het geheel geen schaden geeft voor Frankrijk.

Het een en ander reeds op deze rijs al zoo overwegende, was ik bij mij zelve van gedaghten dat men Duijnkerken konde rekenen als genoeg geschikt en gelegen tot de intentie [bedoeling van de gevluchte patriotten]. Dan daar de rijs bepaald was en de inspectie mocht gedaan worden, zal ik mijn aantekeningen vervolgen.

Calais is zo goed niet in zijn ligging voor de negotie als wel sommige and[e]re haavens. De overvaart van hier na Engeland is groot en gestadig. Engelschen zijn hier ook meer dan elders. Hun verteeringe doet ook dat het hier niet beter koop leven is. De prijs van eetwaaren eghter is niet meerder dan de reeds eerder gemelde plaatsen. Men heeft hier in het daaglijks gebruik witte brood, gemengeld brood, rooijewijts-brood [brood gebakken van rood tarwemeel] en het laatste is het hoogste in prijs.

Bij de gemeenen [het gewone volk] word het gemengeld brood het meest gegeten, bestaande van witte en roode tarwe te zaamen. De booter was zeedert deze jaaren extra hoog in prijs geweest en zulks wierd toegeschreven aan de zware hitte van die jaaren en ook aan de veelvuldige reegens. Dus om ge[meld]e reedenen den landman in de noodzaak geweest was om een gedeelte van zijn vee weg te doen; als nu was de boter 17, 18, 19 st[uivers} Fransch geld.

De h[eer] Mour[i]an die des avonds weer bij ons kwam en gedurende ons avondmaal bleef zitten, zijnde des avonds niet te eeten, alleen een glas wijn met water. had de

goedheid op verschijde vragen onderricht te geven en na zijn groote kundigheid opening te doen, zoo omtrent de levensmiddelen, brand en timmerhout en hetgeen de commissie verders nodig had om hun rapport te formeeren.

Verders is Calais geen onaangename plaats. De huysen, zoo in koop als in huuren, zijn hoog in prijs. De gezichten mooi en volgens rapporten (hoewel dit de commissie niet in mandatis had om onderzoek te doen) waaren hier doorgaans de vrouwen mooier als op and[e]re plaatsen.

24 januari De 24^e des morgens vertrokken wij met het vaartuig, dat inmiddels te Calais gekomen was, weder naar St Omer, het geselschap vermeerderd met de komst van de heer Stapert. De h[eer] Poncet [was] belast tot de generaale directie en dus ook voor het onderhoud van den aardschen tabernakel [het menselijk lichaam] had het eeten laten bezorgen. De combuijs was niet voorzien, nog van schoorsteen, of hetgeen in een keuken nodig was, dus een stuk kout vleesch, op een schoon papier en een verroest mes genoeg was om insnijding te maken ten eijnde [tenslotte]. Verders door behulp van het kakebeen na de maag te zenden.

Het was buijten het bestek van de h[eer] Poncet om voor de borrelfles te zorgen, maar de belanghebbende heeren lieten die niet voorbij gaan en [lieten] zonder veel omslag of vies te zijn die fiool of fluijt van mond tot mond te laten speelen, zoodat het vaartuig gesloten bleef. Egther de reuk van de rooktoebak gemengd met de geuyr van genever, deed onze goede leidsman wel eens blasen en segge 'ouvre la porte' [zet de deur open!']. Wij passeerden wel eenige klijne dorpen en gehughten ook een kunstig gemaakte steene overwelfde kruijsbrug - *le Pont sans Pareil* [de brug zonder gelijke] - die wel bezienswaardig is en den directeur en maker eer aandoet.

Onder het vaaren notuleerden en schreeven eenige heeren hetgeen de memorie te veel gevergt zou hebben te onthouden. Men kan zeggen, dat het denkbeeld van in een roomsch land te zijn of te rijsen voor die geen die bekruijpe zoude eenige verlegentheid daar voor te voelen, weggenomen word wanneer men ondervind daar nog [geen] gebrek of nadeel van te ontmoeten. Men vind overal vriendelijke lieden en voor die van and[e]re gezindheid vleesch of ander eeten, ook leid men geen aanstoot. Natuurlijk dat men zulks ook niet geven moet. Zoo min als in Holland, wie het zij, in zijn sentimenten aanstoot leid, zoo wijinig hoeft men dit hier te vreesen. [Ik] zal verder over de gevoelens en sentimenten omtrent het stuk van religie en godsdienst [me] nu niet uitlaten, hiertoe had de commissie geen last. zoo min als [ik] de spottende denkbeelden op [zal] [...] tekenen.

Onderweg geen zaaken van aangelegentheid. Verschijde wijlanden, die ons voorkwamen, beter behandeling nodig te hebben. Een schier generaal [algemeen] gebrek dat men de mestwagen aan dito soort van landen onthoudt en in veel strecken ziet den boer zijn paarden in een goeden staat [even]als regt te zorgen voor zijn hoornvee. Trouwens dat heb ik ook gezien in 't eyland Walcheren en in meer landstreeken. Om elf uur aan de sluijs [...].

Terwijl de paarden gevoederd werden, gingen wij in de herberg. Men zoude het bij ons te land [in Holland] een vervallen daghuurderswooning heeten. Op een zoogenaamde kelderkaamer, daar men op een kippetrap mede opging, was een

keegelspel, zijnde met krijt gemaakte ronde cirkels 8 à 9 voeten over zijn diameter. Van distantie tot distantie stonden keegels op die cirkels, die alle bij nummers op de grond geschreven aanduiden de hoeveelheid [hier: waarde]. De koning stond in het midden en had de laatste en hoogste nummer van 15.

Aan de eene zijde daar de telling met één begon, stonden drie keegels buiten de cirkel achter den and[e]re. In stede van een bal of ronde kloot, smeed of rolde men met een pokhoute schijf in de gedaante van een stuk van een afgesneden keegel, vier à 5 duim hoog, van onder over het kruijs 5 à 6 duim en boven 4 à 5 duym. Dus natuurlijk [natuurlijkerwijze] dit stuk hout in het ronde moet rollen, door den speeler getraght wierd de rigting te maaken, tot het omwerpen van de kegels.

Op verschijde plaatsen liepen de koebeesten buiten in de wijlanden, ligt soort, veel overeenkomst hebbende met de moffe⁵⁸ koeijen. [Ze] zijn het meest als hoog rood van haar. Om 12 uure te **Watten**, de paarden gevoederd wordende, gingen wij wat wandelen. Een goede platteel en bakkerij van grof aardewerk is hier.

Om half ses arriveeren [we] weder te St. Omer in het reeds ge[meld]e logement *Le Grand St. Catharine*, een van ons informeerden aan het pstcomptoir of er ook brieven waaren. Dan eer wij verders van hier op rijs gaan, maaken nog kortelijk aantekeningen, hetwelk omstandig in het rapport verhaald word. [...]

[De] rivier de Aath is langs en door St. Omer loopende [en] is zeer geschikt in zijn ligging. Het water ziet er troebel uit, dog zoet van smaak, brengt veel slijk mede waarom altijd modderschuijten bezig zijn om uit te haalen en te diepen. Men brengt alle de specie ten eijnde de huijzen aan die zijde daar de Walens [Walen] woonen. Het blijft daar leggen tot het bekwaam is om weg te haalen en over het land te gebruijken. Verschijde huijsgezinnen woonen [hier], zijnde Wallons], die gelijk als op zigh zelve alhier leven en huijshouden, voorzien zijnde met verschijde privilegiën en voorreghen.

N.B.: reeds heb in het france briefje hier voore⁵⁹ daarvan beginne te melden. Het zijn arme menschen die zigh op de kweekerij van groenten vooral toeleggen en hier door haar bestaan vinden. Zij blijven onder [voor] haar huijshouding zoo bij elkanderen, dat zij zelfs de huwelijken onder haar zoo genaamde colonisten laten blijven en doen.

Aan de and[e]re zijde buiten de stad aan de vaart na Duijnkerken was een platteel bakkerij die verlopen was en stil stond; wij die bezichtigt en de reden daarvan vragende aan de eigenaar die armoedig zich moet behelpen, zijde hij dat die fabriek met verschijde voorrechten voorzien, door hem met succes was ondernomen en zijn bestaan rijkelijk konde opleveren.

[Hij zei] dat de aarde in overvloed daar dicht bij te krijgen was en zeer voldeed, toonende ons verschijde zoo half als heel gemaakte en gebakken potten, borden, kopjes, waar het ontwaar konde worden [voor zover we konden zien] de geel witte couleur van aard en fijne substantie.

Dan [maar] zijn ongeluk had gewild dat hij toevallig in proces was geraakt [juridische strijd] met de geestelijkheid. Dat [was] dan ook [de] oorzaak was geweest bij het verliezen, de vervolging, waar door geheel zijn ondergang bewerkt was. Hij liet ons

de gebouwen, aan molens, schuuren, ovens enz. zien. Dat alles was uitgestreckt, maar thans alles vervallen. Hij gaf te kennen zoo een ondernemer het wilde koopen en beginnen, [dat hij] daar niet alleen toe berijdt zoude wezen, maar zich als meesterknecht wilde aanbieden, vaststellende [dat] daar groote voordeelen mede zoude kunnen gedaan worden..

Ik moet een uit deze quartieren vertrekke[nde] een nota maken bij hetgeen te vooren gezegt heb, over het bemesten van de landerijen en de manier tot verkrijging. het is niet alles met deze messie [mest], maar nog daar en boven, gebruiken zij veel asch en vuilnis; zeepzieders asch, die niet genoeg alhier te krijgen is. Dus heeft men het middel uit Holland te laten brengen. De informatien mij daarvan gegeven zijn dus [de volgende]. Gend [**Gent**] is de algemeene en voorname verzaamelplaats daar het gebragt en opgelegd [opgeslagen] word, niet alleenig hetgeen men uit Holland, maar [ook] uit and[e]re provincien laat haalen, als uit Gelderland, Overijssel, Zeeland laat [men] ook zijn assche vervoeren.

Van Gend word het met klijnder vaartuigen gebragt na Doornick, Rijssel en all die streken, dus niet alleen Brabant en Vlaanderen, maar dat gedeelte van Artois ook [dat] gebruik daar van maakt. Als men in acht wil neemen, hoe deze verbrande specie nog een wezentlijke tak van voordeel moet opleveren blijkt onder and[e]re, dat in Rijsel thans bekend nog ses gezeetene famiellien zijn die wegens die handeling [handel] haar equipage houden [bedoeld wordt: voor het genoeg paard en rijtuig hebben] en zeer wel bestaan kunnen.

Nog een aantekening hierover is, dat mij de 1 maart 1789 verhaald werd, door een heer behorende mede onder de geretireerde [gevluchte] patriotten dat hij binnen wijnige daagen terug gekomen is uit Holland, dat hij in Overijssel en die streken, ook in onderhandeling was getreden, tot het leveren van assche en vuilnis van dien aart, dat hij in compagnieschap te Bergen [Bergues] wijnig uren van Duijnkerkekn gelegen, getreden was, om met eijge schip het te laten brengen na ge[meld]e stad, om het dus aldaar in het rond te vertieren [te verkopen]. Dan [want volgens] uitrekening waarvoor het ingekoght wierd, vraghtloon enz. en waarvoor het uitgelevert wierd, [werd vastgesteld dat het] een rijkelijke winst zoude opleveren.

Ik zal in deze winsten niet intreden maar kan egter zonder opmerking niet voorbijgaan [het niet laten] mijn sentimenten [gevoelen] ten dien zijnde te zegggen en te vragen of het een [lees: geen] goede politie[k] of staatkunde is [zou zijn om [...]] meer op deze zoogenaamde klijne negotie te letten, die hoe gering het ook schijnt, in zigh meer bevat dat van belang kan zijn, als enkel den uitvoer voordeel aanbrenght aan de verkoopers. De onnatuurlijkheid van het verbranden van zijn eijgen moeder [moer of veen], ik meen het veen uit 't land, zal ik daar laten, gezien deze noodzakelijke gewoonte om het land in water te brengen en daarna met kunst en vliegwerk door bedijking en droogmaken weder land te verkrijgen, is genoeg bekend in de Republiek, maar het verlies van deze moeder asch [turfas], na buijten komt mij ongerijmt voor.

Men men weet bij ondervinding de deugt van deze specie, in and[e]re landen maakt men er nuttig gebruik van! Hoeveel honderden, duizenden morgens [een morgen: bijna een hectare] land leggen nog ledig en onbebouwd, zoo in Holland, Gelderland, 't Sticht van Utrecht en elders, die door gebrek van messie [mest] in die staat blijven?

Light voegt men mij te gemoet [replieert men:] 'daar ontbreekt volk, men wil in 't land zoo veel niet laten als die buitenluijden en het geld daar in handen komt in het land ten voordeelen van de verkoopers, buiten het voordeel van de tollers en hetgeen gewonnen word bij den gemeenen man bij het verwerken', of wat dies meer is. Dit alles heeft schijn mede dunkt mij het niet te kunnen haalen bij 't geen daar tegen staat. Daar [weer] geld gewonnen word, vind en vind [wint] men arbeiders. Daar [waar] land aangewonnen word, vermeerderd den rijkdom in vee en haver; daar [waar] vee en haver aangewonnen word, word in 's lands kasse schattingen gebragt.

Dat men in zijn eijge land kan winnen, behoeft niet buitens lands gekogt te worden; dat heeft vooral plaats ten aanzien der granen. Meerder zal daar niet van [te] zeggen [zijn], dan dat zoo wel, als een buitenlander dat komt koopen zijn winst en voordeel daar bij heeft, het zelf in de Republiek gezogt en gevonden zoude kunnen worden. En zonder dat men kan zeggen een vrije republiek moet ook vrij negotie drijven, zoo vereijst noghtans de goede directie, om zulke middelen in 't werk te stellen dat het geheele lighaam beter bezoght en onderhoude moet worden dan een deel alleen gekleed en gevoed word.

Verders zal [ik het oordeel over] dit en meerdere gevolgen en voordeelen aan een deskundige overlaaten, alleen [wil ik] nog aantekenen, dat daar land in vruchtbaarheid brengt, men doorgaans houtgewas ook ziet aanleggen, tot gerief en gebruik, met al hetgeen daar aan vast is.

25 Jan[uari]. Na deze uitstap ga ik op reis en wel op den 25 des morgens de weg na **Boulogne sur mer**. Om elf uur verlieten wij St. Omer en *le Grand St. Catharine*. De heeren die[in de] koets reden waren Eyck, Buys en Stapert. Daar bleef tot nog toe een klijne afwijking [verstoorde verhouding] tusschen laatstgen[oemde] en dr. Van Schellen. De knecht van Buys namen wij ook in de koets. Men had tijd genoeg en dus behoefden niet vroeger te vertrekken, ten and[e]re waeren ook nog eenige bezigheden te verrigten.

De heeren Poncet, Eyck, met de heer Collignon maakte nog en afscheidsvizite bij de heer de St. Sernas, commandant van St. Omer, een allerbezadigst en vriendelijk man, die een aangename bedaardheid had, verzekerende alles te zullen aanwenden om de patriotten, [die er] reeds zijnde of die mogen koomen, alle gemak en vergenoege te zullen toebrengen. 'Dan [maar] dat men moest zien, een zeker uur te bepalen dat de menschen thuijs konden zijn en moesten zijn [als bij een avondklok], gezien ligt als en baldadigheid, of onordentelijkheden door ander gemeen volk geschiedde, dat men [dan] de schuld aan de nieuw gekoomenen zoude geven. Men konde deze voorzorge niet anders dan goed rekenen [mee instemmen] en noodzakelijk voor de goede ordre, ten minste bij provisie [voorlopig].'

Ik antwoorde dat apparent [waarschijnlijk] den heer Beyma haast [weldra] zoude koomen en [dat ik] niet twijfelde, daar over gesproken wordende, zulk zoude approbeeren [goedkeuren] en die schikking helpen reguleeren.

Voor ons vertrek wierd mij gezegd reeds twee Hollanders intentie zoude hebbe een winkel op te richten van koussen en dat St. Omer de stapelplaats van de graanhandel

was, dat de opkoopters die ten plattelande gaan kopen en [in] haar pakhuisen leggen, om verders te laten vervoeren na Dunkerke. Ook vernam [ik] dat van St. Omer veel groentens verzonden word na Calais en and[e]re plaatsen, principaal door die menschen waarvan melding gemaakt in het fransch briefje, [waar] reeds meer [over is] gezegt.⁶⁰

Wij namen afscheid van de heeren Van Hogendorp en Gevaert die de weg over Bethune na Brussel zoude nemen en aan de heeren aldaar een kleijne provisionele opening doen van onze bevindingen tot hier, waar bij haar [Edele] present waren geweest. Ook name die heeren brieven mede.

Met regret [spijt] zaagen wij ons van het aangenaam gezelschap verstoken, die door hunne vrolijke vaderlandsche sentimenten niet wijnig hadden toegebracht [bijgedragen] om het gezelschap te veraangenamen. Ook de heer Poncet en Van Schellen vertrokken met de post-chaise, een groot uur voor ons, nemende een and[e]re route, na **Bethune**, **Vienne** en **Ambleteuse** ter inspectie van die plaatsen en zouden van het locale aldaar opening geven als haar Ed[e]le bij ons te Boulogne zouden gearriveerd zijn.

Wij reeden tusschen het bouwland door, de gezigten uitmuntend, op de hoogte gekoomen zijnde, waaren de verrukkende valeij en de voorwerpen van onze aandagt, in het verschiet gebergens, alle zaaijlanden, de ijverigen bouwman [boer], met de ploegen en arbeiden, gaf een schilderij van vergenoeging, zeekerlijk dat het mooie weer, veel toebrecht tot ons vermaak en ligt kan men denken dat zoo de wintermaand van januarij voldeed, dat het niet minder moet zijn wanneer alles in het groen is, zoo de geboomten als andere gewassen.

Wij hadden eghter als nu genoeg stoffe om de aandagt te vestigen op de formeering van die wijze [die de] natuur gegeven had aan de valijen, voorzien van wijlanden, daar men hier en elders een boerenwoning zag, ook koebeesten, een beek in het midden door het land loopend voldeed. Op het hooge en bouwland waren troupen met varkens, die daar eenig voedsel zогten. Ik bemerkte dat deze beesten tot een dubbel nut daar op liepen. Voor eerst tot het los vroeten van den grond, daar de minste onkruijt maar was, ten ander dat haar drek en pis goed en voordelig moet zijn. Tegen den avond [werden] die door haar hoeder in het hok gejaagt.

Ter plaatse, vlak op [bij het] dorp **Bajansel** tot wisseling van paarden [daar zijnde], volgens de postroute, was een strak loopende beek, die hier door opstopping een cascade [waterval] formeerde welk geruijs zeer aangenaam was. Wijnig of geen goede opgaande boomen heb ik tot hier toe gezien, maar wel kap of hakhout van eijken, esschen [...], de grond zaverig, gemengd met steenen, een specie van [...] vuursteenen, groote en kleine, zoo dat 't in 't eerst wonderlijk voorkomt dat deze landen egter zoo vrugtbaar zijn, in het opleveren van graanen.

Deze steenen, waar apparent [zeker] wel meerder zal gesproken worden hebben wij op alle plaatsen van de rijs in meenigte gevonden, jaa, in een onnoemlijke kwantiteit, de ordinaire groote, als hoender en duijveneijers, maar ook groter en klijnder. Ik probeerde en vond wanneer men die tegen elkander smeed, dat dezelve breken, zich van binne vertoonende als couleur en glans van vuurstenen, van buijten een witte kalk-agtige huid die er ook door slaan en stoten afschilvert. Zeer apparent [het is zeer waarschijnlijk] dat deze steenen de eigenschap ook hebben van te groeijen en haar

buitenkorst zoutagtige deelen moet hebben, dus tot gerief van de bouwlieden [boeren] kan strekken.

Op zommige plaatzen werpt de zee die in zulke meenigte op, dat het heele hoogtens geeft en raar is te zien, de rolling en geruijs dat het maakt, door het zeewater weggesleept en weder terug gevoert te worden. Ik wil mijn onkunde en onwetenschap wel belijden dat voor [ik] gezien had de meenigte van steenen, in 't verward[e] denkbeeld heb geleefd waar die quantiteit van vuursteen voor de gewoone voor die geringe prijs vandaan kwamen en geleverd konden worden. Ik blijve ook nog onwetent [over] de vorming van deze steen, die schijnt uit zee den oorsprong te nemen. Maar zulk zijnde, hoe die dan op de gebergten en in 't hart van dezelve gevonden worden? Men zoude dus mogen stellen dat het zout en stoffige gedeelte tot formeering van dezelve ook in 't land moet wezen en wonderlijk komt het mij voordat dezelve niet gevonden word aan de kusten van Holland en Zeeland.

Dit dorp Bajansel, daar [van ik] hiervoor gezegt heb, de eerste post na ons vertrek van St. Omer [te zijn], legt aan de voet van het gebergte. De herberg aldaar, of liever een bedroefde gemeene woning [armzalige woning], [is] gansch niet zindelijk [smerig], of animeerende [stimulerend] om lang te vertoeven. Hier tegenover [integendeel], [was hij] van binnen en van buiten zoo morsig dat het volk met een zeker soort van stelten of klokzen [klokzelen: schoeisel van touw], die op twee ijzers rusten, daar van onder een dito soort van ring aan is (de wijte na gissing van vier à vijf duim middelijns en hoog drie à vier duim) liepen, zoo wel binnen als buiten de woning.

Deze machines [toestellen] zijn elders ook zeer [al]gemeen. Eenig haverstrooij dat er lag was extra blank en de halmen groot. Men voederde de paarden, die voor ons rijtuig moesten, gemalen haver en water tot slobbering. De bak tot de krib dienende stond buiten de deur, [iets dat ik] op veel plaatsen gezien heb en de paarden zijn daartoe ook gewent, als zich ten eerste daar na toe begevende, zonder zelfs of vast gemaakt of daar gebracht behoevende te worden. De bak van een stuk, van een boom die uitgehold was, op houten pooten gezet. Op and[e]re plaatsen vind men dito soort van steen.

Om half één reden [we] weer van daarop, hoog tegen dan weder afgaande, de weg doorgaans goed, zijnde dezelve gemaakt van die steenen, waar van hier vooren gezegt heb en in overvloed gevonden worden. Men haald dezelve gelijk gezien heb ook van de landen, of dit nu geschied om die landen daarvan te zuiveren dan wel dat die tot de making van de weg het naaste bij zijnde, beter met gemak en minder kosten te verkrijgen, zijn, als van elders te halen, zulks is mij onbekend.

Men zag op veel plaatsen, dat de wegen, op of uitgeschept wierden, ook gelijk en regt gemaakt zelfs tot 1 à 1 ½ voet, dat die steenen dik op elkaar laagen. Ligt is na te gaan, dat zoodanige weegen, alsof gemetzeld waaren, in elkander gereden moeten worden; zijnde aan weerskanten besloten en zoo er al eens een slenk [geul] in mogt koomen, vind men aan de zijde van distantie tot distantie hoopen, om daar weder mede aan te maken. Op zommige plaatzen hebben wij ook de weegen toegemaakt gevonden met kleine keegelegens [kegeltjes, grint] dan [maar] men [vindt] vooral de eerste beter, die minder geraas maakten en [waarmee men] vaste weegen [kan]maken.

Bij aanhoudend mooi weer en de verrukkelijkste gezigten die men konden bedenken [reisden we verder]. Van veelen der laagten in de valijen waaren de akkers met hout onbezet, maar doenden and[e]re irregulier en maakende allerhande soort van figuren, daar het ons voorkwam, dat zoo die akkers in haare verdeling vierkantig hadden kunnen vallen, of gelegd worden het wel zoo mooi zoude geweest zijn, dan het zal zijn rede gehad hebben, waarom het zoo gegaan is.

Na een poos op de hoogte gereden te hebben week den voerman wat ter zijde af, zonder dat wij enig teken gezien hadden, dat [we] al hier weder and[e]re paarden moesten krijgen. Wij zaagen van verre een boerehutt of wooning, daar den postiljon na toe ging. Inmiddels daar wagtende en rijkelijk tijd zijnde, resolveerden [besloten we] onze koude keuken aan te spreken, bestaande in een gebakken kapoen [gecastreerde haan] en gerookte tong [...]. De koets zelf was de eetzaal en een rijskisie de tafel.

Het ging wel enigzints gebrekkig, egter met smaak, waarbij de bekrompenheid tot het snijden van het vlees dat met Adamsvorken [handen] vastgehouden en alzo gegeten wierd, gaf gelegentheid tot boerterijen [grappen], te meer daar de smerige handen niet veel vonden om af te veegen, als de neusdoeken die reeds niet alle schoon zijnde niet beter wierden om met de vleesch-reuk in de zak gestoken te worden. De wijn was wat zwaar gedekt en niet na de smaak, dus [werd] voor den dorst gedronken. Een minder dik [zwaar] en ligter soort zouden ons beter bevallen hebben.

Inmiddels na lang wagten kwamen de paarden, na het scheen uit het wout gehaalt, ligt wel van de ploeg. Op een van dezelve zat een vrouws-persoon (dit heb gezien hier te land een [al]gemeen gebruik is, dat de vrouwen op paarden en ezels rijden). Het overschot van ons eten gaven wij aan die menschen, die armoedig en gebrekkig er uit zagen, hoewel [degene] die op een der paarden had gezeten, als nog een Eva's beeld [er vrouwelijk uit zag], niet oud weezen[de] en in haar zelve niet onbesneden van de ontdekte lighaamsdeelen [met stukken bloot lichaam] zoude egter al te grote trekplaats moeten hebben [ze had niet voldoende attractie] om het begroeijde bakhuis [bakkes-gezicht] te zoenen, of die zotvinken [kennelijk iets als: idioot] aan te roeren.

Een der vrouwlieden liet een stuk van de tong op de grond vallen en eer zij het kon oprapen, was een grote hond daar meester van en liep er mee weg,. Te onvreden over het verlies, begon zij in het fransch te preutelen dog onverstaanbaar voor ons, egter uit de gebaren kon men opmaken, haar ontevredenheid. Reeds in de herberg, of krot, daar van hier vooren gezegd heb, was het verschil en 't aangenaame van de Fransche taal verminderd en een and[e]re uitspraak en lijding [waarschijnlijk: idioom] schijnt ten plattelande een verlies aan die taal te geven.

Het werd intusschen bij vier uur. De knegt die tot hiertoe in de koets had gezeten, kreeg een post-paard om vooraf [voorop] te rijden. Na Boulogne [waren er] alleraangenaamste en verrukkelijke gezigten.

Na een groot half uur rijden veranderde enige stukken lands van haar specie [grondsoort]. Men trof aan weerskanten van de weg een lange uitgestrektheid land aan, dat wel met laag gras begroeijt scheen, maar daar onnoemelijk veel grote hoopen op lagen, die ook het grootste gedeelte begroeijt waaren en op verschijde plaatsen waaren er menschen bezig die hoopen te slegten en gelijk te maken, terwijl de

ploegdrijver, den ploeg in dit geslegte [gelijk gemaakte] land liet gaan. De verandering van gronden was, dat ook veel land een witte soort van op elkander settende steenige substantie had [kalk], die schilverig vaneen ging en de hardheid door de lugt en tijd deed ontbinden.

Geen dorpen meer als een à twee die niet de attentie waardig waaren, om aantekening van te doen; Een groot buijtenhuijs aan de regter zijde gelegen van de weg af, moet zekerlijk van zijn aanzien i[e]mand van consideratie toebehooren, den voerman wist het niet. Veel laag houtgewas zag men daarbij, dat uit de legging aanduidde aan die plaats moest zijn [behoorde]. Intusschen begon het gordijn toe te schuifven en aan te kondigen wij voor een poos-wijl verstoken zouden worden van het aagename ligt dat ons de voorwerpen in deze gewesten benam te zien.

Om de streek van half zeven kwamen wij te **Boulogne**, nemende het verblijf in 't logement *La Vieujet*. Natuurlijk [het spreekt voor zich] dat wij [na] den geheelen dag gereeden en gebrekkig gegeten hebbende, die avond wat lieten gereed maken en bij het drinken van een glas wijn tevens indagtig waaren onze vrienden en vriendinnen, ieder had alzoo een belang [ieder had zijn eigen gedachten], al is het dat men het niet wil weten.

Tot hier toe hadden wij geen reden ons te beklagen over de legging om de slaap-zucht te nemen en ook klaagden wij niet over geheime gemakken [toiletten, poepdozen], die egter in het vervolg gebrekkig begonnen te worden. Hoe langer hoe erger begon het ook te gaan op de meeste pleijsterplaatsen met het drinken van thee.

Den volgende morgen van de 26 janua[ri] gingen wij na het ontbijt de stad wat doorwandelen. Het zou ons logement te kort gedaan zijn ik niet meer daar van zijde: van buijten zonder veel aanzien, gelijk veele zijn, van binnen, tapijten op de grond, goede ledikanten en extra goede ligging. Een zindelijkheid van dien aard hadden wij nog niet gevonden, zeer mooie beddenlakens, het hoofdkussen was de sloop van gestreept neteldoek, de rand in het rond gearneert met gecampaant [met kant versierd] neteldoek, drie vingers breed. Het was haast jammer daar op te leggen. Ik kan niet ontkenne, [dat] het een aangename verkwikking gaf, tusschen dit schoon goed zijn naakte beenen enz. uit te steeken. Tot nog toe geen platte beestjes [luizen] gevonden, die men zegt anders [al]gemeen in de meeste logementen te zijn. Misschien [is het] wel [zo], dat het winterzajsoen dezelve in de schuijelhoeken houd en eerst tevoorschijn komen bij warmer weer. Het eeten wel geprepareerd, de Bordeaux wijn was zwaar gedekt, maar de Bourgogne wijn lekker, heel anders bereid dan men in Holland drinkt. In het generaal [over het algemeen] zijn de rode en witte wijnen in een and[e]re smaak als in Holland.

De heeren Poncet en Van Schelle arriveeren intusschen van hun uitstap die zij gedaan hebben, gelijk reeds heb aangestipt, na Bethune, Vienne en Ambletuse, ter inspectie. Haar Ed[ele]ns klaagden over het ongemak, dat ze uitgestaan hadden, principaal [vooral] over het logeeren op die rijs en het weinig eeten dat goed was geweest. Dus het heel wel [goed uit] kwam, alhier deze articulen in orde te vinden. Ze dede verslag van haar bevinding, dat opgeschreven wierd.

Dien dag van den 26^e was het mooi weer, wij zouden belet bij den heer maire [burgemeester] van de stad [krijgen]. [We] wierden [door hem] opgewagt. [Hij] was zeer vriendelijk en zeide, reeds een brief ontfange te hebben, om zoo veel als in hem was de onderrigtingen te geven. Na over het een en ander gesproken te hebben, kleede

die heer zig aan en ging met ons mede. Wij bezagen de havens en op een hoogte bij dezelve, de stad.

We hoorde volgens informatie, dat de meeste negotie op Engeland in sluijk- of smokkel gedreven wierd en wel in sterke dranken. Men had meer als eens getragt de vischvangst te favoritiseeren [promoten] en te beginnen, maar [dat was] gestadig mislukt.

De haven is aan de zuijd-zijde met een steene hoofd, een eijndweegs. De overzijde [heeft] een dwars-muur. Ook [hier] weer [heeft men] de intentie, gelijk er verschijden plans van waaren, om bijde steene hoofden na zee te verlengen en met of door een sluijs aan de stad, de schuuring te maaken [kennelijk om de stroomsnelheid van het water te beïnvloeden]. Dan [maar] het een en ander was bij het maaken van plans gebleven. De huijsen worden van gehouwen steen gemaakt, die men in meenigten in en aan het gebergte vind; de specie of kalk word niet gespaart. [...].

De graanbouw is niet veel, het meeste voor de beesten tot voeder, differente soorten. Booter levert het veel in 't rond, daar Paris van voorzien word. Kaas word er niet gemaakt. Men kon uit die verhalen en discoursen genoeg opmaken, dat Duinkerke de voorrang tot onze intentie moest hebben. [Er was] geen canaal of waters, om met nabij gelegen plaatsen of steden negotie te drijven. Alles word met paarden en rijtuijgen vervoerd.

Het was marktdag; daar kwamen een menigte eezels in de stad, op veele dezelve zat een boerin, ten minste aan het formaat en kleding hielden wij het voor die sexe. Dezelve scheenen haare klijne negotie te voeren en apparent [klaarblijkelijk] om te verkoopen. Na de middag was het druk wegens het vertrek van de buijtenlieden [plattelanders]. Na het houden van 't middagmaal gingen wij te zaamen nog het een en ander bezigtigen. Een der bergen bij de stad is zoo hoog dat men [die] over de tooren van de benedenstad zien kan. Des avonds was redoute [gemaskerd bal], dan daar was aan onze opgelegde taak te veel te doen als gebruik te maken van deze uitspanning. Veel passagie is hier door na Engeland, men kan in deze in vier uren in Douvres zijn. Alle daagen vaart er een pacquetboot, dog het retour na hier is ongemakkelijker en weer beter van daar op Calais. De stroom der zee laat het een en ander van de rijs daartoe gelegenheid geven.

27 januarij. Alhier weder gedaan hebbende, wierd afgesproken om den volgende morgen zondag 27 [januari] weer op rijs te gaan naar Estable [**Etaples**], dus om half agt de rijtuijgen gereed zijnde, reeden wij af. Niet verre buijten de stad wezende vonden reeds aangename gezigten aan weers-zijde, wat verder zaagen meenigte van duijnen wit zand en dus van de hoogte verre in zee. Tusschen bijde in de laagte komende was veel geboomte, dog de opgaande niet zo goed als het hak of kap-hout. het rijtuijg ging op zommige plaatsen als vrij opzij en scheef, zoodat voor diegeen die verleegen mogt zijn om [om] te vallen [niet stabiel was], wel eenige reedenen van bevreestheid zoude gehad hebben.

Weder in de hoogte koomende maakte de gezigten van verre tegen het gebergte meest bouwland een schilderagtige vertooning. Uit alle omstandigheden blijkt het dat men in Frankrijk, ten minste deze weg uijt, geen grond moet zoeken, dat bruikbaar of goed is voor de bouw, zaaij, wijland of tot beplanten, gezien het reeds tot nut voor een ander werd en is gegeven of geemploijeerd.

De voorregten [gunstige factoren] die men in deze kwartieren ook vind gaat [gaan] boven veel landstreken van de Nederlanden, gezien dat de natuur en maken van het geheel [totale situatie] een onderschijde ordre heeft willen stellen en het een boven het ander in sommige zaaken schenken, dat hen te stade [te pas] komt. Zoo vind [men] hier [in] veel landen de mest in haar zelve grotelijks, zoo van gesteentens die men anders voor schadelijk zoude houden, [te weten] kalk daar ziltige deelen in zijn; mergel etc.; jaa [het is] den aart van de grond zelve, behalve nog de quantiteit mest die den landman maakt, waarvan in 't vervolg meerder zal gezegt worden.

Eijndelijk kwamen wij langs [het] strand te rijden aan de voet van grote witte zandbergen. De voerlieden in 't generaal [over het algemeen] maaken als de gelegenheid van de eb het toelaat daar meer gebruik van, zekerlijk omdat de weg beter zal zijn, dan [want] thans was de passage alhier zo zwaar dat de paarden nauwelijks voort konden en genoeg te trekken hadden. Wijnig schapen hebben wij onderweg gezien, daar anders zoo de situatie en het (na het ons voorkwam) weer goed was tot buijte drijving van dit vee, dan[maar] de herder zal het [het] beste weeten.

Om 12 uur te Estables. Een eenzaam groot vlek. Wij hielden aan de herberg stil en deden een visite bij de maire, een vriendelijk man, die met zijn familie aan tafel zittende egter de goedheid had, niettegenstaande wij daar tegen ons verzetten, met ons te gaan om aanwijzing van het een en ander te doen, zoo aan het kanaal of rivier hier langs lopende en in zee uitkomende, dat niet ver van daar was. Eenige klijne visschersschuiften bragten tot gerief van de bewoonders de visch. Daar was anders hoegenaamd geen negotie en wel voornamelijk veroorzaakt door de schaarsheid van geld.

Anders [aan de andere kant] wierd ons onderrigt, dat verschijde takken van koophandel met voordeel zoude kunnen ondernomen worden [zo]als linnen negotie, weverijen van koussen, stokerijen van genever, daar geen verbod op lag om zulks te mogen ondernemen en daar de gelegenheid genoeg toe zoude zijn om dit te verzenden, gezien de bekwame ligging.

De huijsen zijn zeer goedkoop en door het verval waren eenige leegstaand, die uijterlijk tamelijk wel uitzagen. Het graan of koorn ook tot een matige prijs, dus het brood niet duur. Groenten [zijn] goed en goedkoop. Het vleesch advenant zoo goed koop niet, als zijnde 8-9 sous. Calcoenen en hoenderen [zijn er] in overvloed. Men koopt een vet hoen voor zeer wijnig geld, jaa [voor slechts] twee tot drie sous. Gemeene [gewone] visch zeer goedkoop.

Na het inwinnen en opnemen van die zaaken die ter inspectie nodig waren, retourneerden wij [keerden wij terug] ten huijse van onze vriendelijke gelijder, maar waren verleegen [voelden ons in verlegenheid gebracht] daar komende van een tafel gedekt te vinden, volkomen in ordre, gevende de vrouw van den huijse ons te kennen het genoegen van Hollandsche heeren die hun land hadden moeten verlaten te mogen zien, daar zij van haar man veel van had hoore spreken.

Terwijl intusschen het eeten wierd opgebracht, verschafte de huijs-heer nog verschijde diskoersen, betrekkelijk ons oogmerk, hetwelk door ons wierd opgetekent. Ge[meld]e heer vertoonde ons ook de turf die wijnige uren vandaar gemaakt wierd. Dezelve was wel hart, vierkant, zoo groot niet als de turf doorgaans in Holland valt, brande wel, gaf redelijke koole. En het kwam ons voor dat zo dit veen goed behandeld wierd

en de moeite en arbeid die er in gedaan moet worden [...] [dat] die brandstoffen eene goed beloning zoude opleveren.

Een grote meenigte van veenlanden was in die streek te vinden. Wie weet waar het goed voor is! Indien die landen zoo weinig [bedoeld wordt juist: zo veel] wierden uitgeveend, als wel in Holland, Friesland en 't Stigt van Utrecht en men dus het land in water doet veranderen, geeft zulks wijnig goede vooruitzigten. Het zal niet nodig zijn hierover reflectien [opmerkingen] te maken gezien i[e]der die eenige kundigheid heeft ligtelijk na kan gaan, dat de balans over slaan moet, ons liever land te hebben daar goed gebruik van kan gemaakt worden dan een poel die veeltijds met kunst en door bedijking moet gehouden worden en daar men bij warm weder de schadelijke uitdampingen menigmaal van kwaadaardige ziekten ziet agtervolgen.

Genoeg hiervan. Wij plaatsten ons aan tafel die ex[c]elent toegerigt was en konden niet begrijpen hoe in die korte tijd, zoo veel soorten van eeten gereed gemaakt konde worden, dan [want] mevrouw had in deze de directie daartoe gehad. [...]

Wij arriveerden om zes ure te **Montreuil**, met voornemen den nacht tusschen zondag en maandag den 27 en 28 daar te blijven in de herberg. Wij soupeerden en begaven ons te rustte, dat redelijk was, om daar van gebruik te maken, Men kan het niet altijd zoo hebben als of het door een tregter gegoten was. Montreuil is een oude stad mede aan de rivier gelegen en niet bevallig genoeg om op 't eerste aboard [gezicht] een keuze te doen van preferentie.

Des morgens den 28 januarij kregen wij een heer bij ons die zijn opwagting kwam maken, zijn Ed[ele] had gelegenheid en wist door zijn directie en als mede geïnteresseerde in de Marquantaire [Marquanterre], zijn gevoelen over de landstreeken te zeggen. Zijn gedagte waren, het daar zijnde beste en genoegzaam bruikbaar land reeds uitgegeven en in bezitting was van lieden die niet ligt daarvan zoude afstappen en hetgeen nog te krijgen zoude zijn, met veel kosten en arbeid tot het hoofdoogmerk zoude moeten gebragt worden. Reeds heb [ik dit] meer [...] aangehaalt [en] op and[e]re plaatsen hetzelfde [vernomen. Hoe het dan zij, men moest verder dit nog onderzoeken en die heer gaf [het] adres aan [van] le comte Dudam, die op zijn buijte goederen een uur of vier van Montreuil gelegen zig ophield.

Hier gebruik van willende maken, begaven wij ons op rijs, gestadig ziende na de gronden die tot voortbrengsels van de nodige producten, tot onderhoud en voordeel zoude kunnen verstrekken. Het is zeker dat de aaneenschakeling van veranderende bevalligheden op deze weg aangenaam waren, zonder dat veel dorpen of gehugten gepasseerd wierden. Het was ons ook aanbevolen op deze contrerijen te letten. Wij kwame dan ter plaatse, alwaar wij den ge[meld]e heer graaf ontmoeten, wandelende buijten het kasteel bij de boerderij.

Onverwagts daar komende was het niet te verwonderen, deze buijtenman in zijn witte jas te vinden. Met veel politesse [hoffelijkheid] wierden wij [uit]genodigt binnen te treden en het middagmaal aldaar te blijven houden. Dat, hoe onze tijd bepaalt was, egter door daar het herhaald aan houden impolite [onbeleefd] zoude zijn geweest van niet aan te nemen. Wat voor den eeten kwam in de kamer de gravin en de jonge gravin; mevrouw was niet jong maar egter zeer poliet [hoffelijk]. De jonge gravin, 19 à 20

jaaren na het [zich liet] aanzien, was bevallig, zag er zeer wel uit en bij de goede educatie iets liefs, een voorregt aan i[e]der niet gegeven. [Het is] natuurlijk dat dit mijsje op die tijd meerder attentie gaf [de aandacht trok], als de vragen om de Marquantaire, dan [want] alles heeft zijn tijd en het zal blijken wij egter niet vergaten hetgeen ons na hier had doen rijden.

Het scheen ons toe deze jonge dame het winterleven buiten wel zoude willen verwisselen en liever de Parijsse wereld verkiesen. Natuurlijk het is atijd, zegt men, warmer in de stad, als buiten en de meeste prefe[re]ren een natuurlijke warmte. Uiterlijk had het hujs van verre een goede gedaante [zag er goed uit], maar gelijk meer plaatzen alhier, werd er de hand niet aan gehouden [was er geen goed onderhoud]. [...] Zoo gaat het ook met het onderhouden van de gebouwen. De Hollanders hebben in deze een and[e]re smaak. De graaf verskilde in gedagten met den voorgenoemde heer en meester in die streek van Marquantaire, [dat] met veel vrugt iets zoude kunne ondernomen worden en hij begreep het de attentie [aandacht] wel waardig was, dan [want] op die tijd kwam het ons voor, [om] verder bij ons heen rijden zoo veel doenlijk die streek op te nemen.

Om drie uren vertrekkende stapten wij af op het landgoed van den graaf d'Artois, omdat gezegd was, aldaar bij dit grafelijk huis veel bekwaam land zou te zijn. Het kan wezen, dat het innerlijke fraaij voor ons onbekend was, maar het hujs nog zoo genoemde plaats, had geen graaflijk voorkomen en buiten den arbeider die met zijn klijn hujsgezin daar woonde, was er een klein opkamertie, daar een soort van rentmeester zijn hofhouding hield. De valbrug was een plank die wel 1 ½ voet breed was, na gissing zal de vijver of gragt wel 20 voet wijd wezen. De hoenders die reeds zich op de leuning van die brug te ruste gezet hadden, naamen haastig het vliegen te baat en retireerden na de woning.

Wij gingen egter van agteren en op zijde het land bezien, bestaande uit wijlanden die wat laag leggende, of wel doordien het water wat hoog was, ons niet verder deed wandelen. Ik zal hier niet meer van zeggen, dan dat, hetgeen er aan mogt ontbreken, om het hujs enz. in orde te brengen, zulks zoude kunnen geschieden. Ons vertoeven alhier gaf rede [zorgde ervoor] dat wij bij den duijster te Le Crotoi [**Le Cotroy**] kwamen [om] circa ses uren.

Het voornemen was den eigen avond nog over het water de Somme te koomen. Zulks geschied met rijtuijgen als het geheel van ebbe [volledig eb] is, wanneer een wegwijzer [gids] medegaat, of laat ik liever zeggen mede rijd, om de draaijen en keeren aan te wijzen, die men neemen moet, waardoor men wel een half uur werk heeft om over te raaken.

Anders, [wanneer, zo] als men zegt [men] [recht]uit konde rijden zoude men van Cortroi tot St. Vallere [**St. Valery sur Somme**] in kwart uur kunnen zijn. Onze aankomst in Cotroi was in geen gunstig vooruitzigt, hoewel na onze rekening het laag water. was, vroegen wij [de gids] ten eerste na den getijden, dan die wilde het bij den avond niet doen of gelijk hij zijde, wagen, begrijpende [dat] wij ons in een wezentlijk gevaar zoude stellen. Een ander man daarbij staande was ook van die gedagten, dan [maar] hoorende hij een herberg had, viel in ons het verkeerd vermoeden, als of eijgenbelang de drijfveer was van zijn zwarigheid [bezwaren], dan [maar] nogtans het

waarlijk niet doenlijk zou zijn geweest zonder ons geëxponeerd [aan gevaar bloot gesteld] te hebben.

Blijven was dus noodzakelijk en de menselijkheid van verkeerd vermoeden [de verdenking van eigenbelang] tegen den wegwijzer [gids] en dus ook tegen zijn huijs als logement, deed ons na een and[e]re verblijfplaats [om]zien en ons daar te brengen, all rijdende door een stinkende modderpoel, dat meer gevoeld dan gezien konde worden. Bij het logement koomende was de poort te laag om met de koets daarin te rijden, dus verkoozen na een ander gebragt te worden.

Dat lukte en was zoo uitnemen dat wij uit de rijtuijgen stapten, tot aan de kuijten in de modder zakten en om in huijs te koomen, door een gat moesten kruipen als van een hoenderhok, trouwens het was van agteren. In de grote zaal, het voorhuijs, (anders was [waren] er geen vertrekken meer), gebragt wordende, had het de gedaante van [zag het eruit als] een bedelaarsquartier, daar verschijde manspersonen zaten, die gebakken visch gegeten hadden, op een smeerige wijze. Wij moesten te voet daar van weder een ander logement gaan zoeken.

Eijndelijk door slijk gebaggerd kwamen wij aan een zoogenaamt beste logement. Het eerste was een vuur aan te leggen [en eens rond ziende en te vragen of wij daar konden slapen! Helaas het wierd gevonden: twee zoogenaamde ledikanten zonder gordijnen. Op het een zoude men zig [moest men zich] behelpen, om een of twee kinderen van de hospita bij zig te hebben. Een heer zoude op de grond op stroo leggen en [er was ook] [voor een heer] een zoogenaamde matras [...] in een kabinetje alias donker gat met een glaze deur, daar men meer op het gevoel dan gezigt te regt moest raken. [Hij] die daar zoude rusten, bleef gekleed met de laarsen aan de voeten. Trouwens daar was aan het beddegoed of laakens niet veel te bederven.

Het eeten bezwaarde ons ook niet, nog hadden [we het] ongemak van de geest van de wijn [brandewijn], vermits die niet drinkbaar zijnde, bij het enkel proeven bleef. Den vijfden heer kon niet geplaatst worden en liet zig brengen na het eerste logement, daar men (zeker uit een klijne boosheid) niet graag [erg toeschietelijk] was hem in te nemen, hoewel het in de eijgen [zelfde] situatie was als het onze.

De gastheer kroop van tijd tot tijd uit de spelonk om te zien of den dag aankwam en moest des morgens nog gerailleerd [bespot] worden, [aan]gezien, hetzij door vogtige muuren, of door een lek, hij tot op het hemd nat was.

Des morgens waren wij niet bedrogen te zien dat het gedeelte dat de naam van straat draagt niet anders dan modder was, dus men langs de woningen er over klimmen[d] moest gaan na de een of ander gedeelte. Het gebruik was daar niet om gemakhuijsjes [toiletten] te hebben, die wat doen moest ging naar buijten om een hoek, zonder complimenten te maaken. Liefhebberij [cynisch: een mooie bezigheid], die de minste van ons bevallig toe scheen [en wel zo aangenaam], dan [want] die nood perste[ie nodig moest] en niet begeerig was het in zijn broek te doen moest dezelve afstrijken.

Hoe slegt, morsig en vervallen het er uit zag, vind men daar geen bedelaars; i[e]der weet door 't een of ander aan de kost te raaken. De meesten winnen haar brood met de visvangst; de vrouwen doen mede, zoeken aan strand de wormen daar men mede vist etc. Het is zeker een geluk dat die arme schepselen de geheelen tijd in het kout en nat zijnde, niet meer aan ziekte onderhevig zijn. De gewoonte [gewenning] doet veel

en zoo heeft i[e]der in zijn kring een voorregt daar men niet genoeg op denkt [bewust van is].

Men geloofde, dat zoo eenige vermogende het wilde doen er gelegenheid zoude zijn, om met de visscherij vooral, geld te winnen, [dat] de plaats [dan] zoude niet ongelegen liggen. [Een plaats] die in voorige tijden groot en sterk moet geweest zijn, de oude overblijfsels van stukken van muuren en wallen geeven daar nog bliken van. Voornamelijk aan de kant van 't water.

Veele van deze brokken van muuren die in vroeger tijden reeds met harde kijen en and[e]re steenen gemetzeld zijn, deed ook zien dat de kalk, die met klijne stukjes schulpen gemengd zijn geweest, harder was als de steen zelve. Alhier vind men ook in groote meenigte [van] dat soort vuursteen.

Het water vloeijt hier op ordinaire tijden vijf en ses en twintig voeten, ook wel bij extra vloed 34 à 35 voeten. Bij ebbe kan men uit zee met geen grote scheepen [het strand] opkomen en moeten dus met de vloed na binnen, ook met het vallen van het water na buijten. Dit gaat in 't generaal [algemeen] alzo. De levensmiddelen zijn ook hier niet duur. Daar wierd het meest visch gegeten. [...]

Om tien (den 29ste) des morgens was of zoude het water op zijn laagst zijn om over gebragt te worden na St. Vallerie op die wijs als reeds gezegt heb. Men had ons ook aanbevolen attentie te hebben op een zeker oort, genaamd d'Ourdel [**Le Hourdel**] leggende aan de punt aan zee gerekent een uur van Crotoi, aan de overzijde.

Men resolveerde dat [drie] van de heeren zoude vaaren, met een klijn visschersschuijtte, met de stroom af, na dit punt om inspectie te nemen en te zien of het ons voorkwam door bedijking of and[e]re middelen van dat aangespoelde land gebruik te maken. Circa negen uren voeren dus drie heren daar na toe met twee visschergasten en zouden retour koomen bij de and[e]re heeren te St Vallerie.

De vaart daar na toe was niet aangenaam. Wij wierden op de rug van onze matrozen na de sloep gebragt en aan het vaaren zijnde raakten de schuijt op een klijne distantie van Crotoi tegen een bank vast, met veel moeijten en arbeid weer in vlot water, dan[maar] het duurde niet lang of zaten weer vast en door aflopende stroom redelijk scheef over [de] zijde.

Men kan niet zeggen het ons beviel. Onze matrozen sprongen buijten, woelende het vaartuig, gelijk wij mede deden om weder los te krijgen en het in vlotte te koomen, dat ook gelukte. Weer voor[t]gevaaren [...], daar wierd gedelibereerd, af te zien om verders te vaaren en te blijven leggen tot het wassend water [was]. Dan tragtende te voldoen [daar ons voor inspannend], kregen wij het zoo verre dat in een kreek geraakten en van daar naar de punt koomen, dan eer wij nog in de steenige kreek konde koomen, raakte de schuijt vast, woelende het zand aan de laage zijde weg en aan de and[e]re zijde zig opzettende raakte [het vaartuig] al vlug op [de] zijde, dat nog [noch] onze matrozen nog [noch] de heeren mooi vonden.

Den Friesche heer [Stapert] die dit werkje verstond [ervaring had], meende dat wij ligt om konde slaan en te poel gaan [in de modder belanden]. Met dubbelde i[j]ver en arbeid hadden wij geluk geen ongeluk te krijgen en gelijk [ik] gezegt heb in de kreek te landen om de streek van [om klokke] half twaalf, klimmende tegen een soort van dijk op, die de zee opgeworpen had van die bekende vuursteen.

Het was ongemakkelijk daar tegen op te gaan, om dat dezelve onder de voeten weg rolden. Agter die steene kaaij en of dijk vonden wij wel een uitgestrekte vlakke, het meeste zandveld, dat wel gelekende aan te winnen, maar zoo verre zien konde, nog niet rijp of lang genoeg gelegen, dat voorzien was van vette of zwarte specie, ook op de meeste plaatsen, nog te laag. Dus alhier geen voordeel te haalen zoude zijn om provisie iets te ondernemen of gebruik van te maken.

Daar was aan het begin van deze geformeerde dijk een inham of baaij daar het water van een kreek zig in ontlaste. Bij verlegenheid en desnoods zoude misschien deze baaij, die tamelijk wijd en groot was, kunne dienen om met een vaartuijg aldaar een vijligheid te vinden.

Na hier aldus bij de driekwart uurs gebleven te zijn, gingen wij weder in 't vaartuijg en voeren zonder veel moeite te doen of vast te raken na St. Vallerie, aan de overzijde van Crotoi. Aldaar vonden we onze [twee andere] heeren en rijtuijgen [bij] 't logement *Den Engel*. Zij hadden met draaijen en toeren door het water de overtocht gedaan.

Wij wierden verwelkomt als of aan een gevaarlijke rijs door ons gedaan was en dit was [nota bene] veroorzaakt door dien lieden van St Vallerie [die] het denkbeeld hadden gegeven [dat] het onvoorzigtig was [aan]gezien dit klijne schuijtje ligt door het woelende zand overmeesterd had kunnen worden en er geen apparentie [mogelijkheid] zoude geweest zijn om aan de wal te koomen, door dieptens en schuuring van de stroom [stroming].

Wij hadden het egter zoo nog niet gemeend [We hadden niet gedacht dat het zo erg zou zijn.] Ons rapport van de bevinding was zoo als [ik] reeds hiervoor gemeld heb, dus niet favorabel [gunstig]. Verschijde scheepen van differente groote en maaxsel lagen alhier te St. Vallerie. Eenige vaartuijgen in de smaak van de Rhijnschuijten moesten de rivier de Somme op en ook weder afvaaren. Een groot gemak en avantagie is alhier voor de belanghebbende in de scheepen en vaartuijgen, dat dezelve bij hoogwater op een gemakkelijk strant voor de stad leggende bij het aflopen van het water bij haar scheepen van onder kunne koomen, het zij om te repareeren of op and[e]re benodigheden.

Vijlig leggen dezelve aldaar en na informatie is **St. Vallerie** gans niet ongeschikt voor de negotie. Men handelt daar veel in rogge, die van Rouaan en meer and[e]re plaatsen gehaalt worden, om te vervoeren, ook naar Holland, hetzij voor de genever stokerijen, of tot ander gebruik. De gelegentheid [ligging] van deze plaats is vermakelijk [aangenaam]. Aan [het] strand staan weinig of geen huisjen, gezien het water te hoog kan koomen, dan [maar] boven aan de stijle hoogte zijn de wooningen niet van de mooiste soort van buijten, maar hebben een aangenaam uitzigt. Men kan zien dat het deze stad in het algemeen wel gaat. [Er zijn] veschijde winkels van differente koopmanschappen. De koophandel en scheepvaart doen gunstig op voordeel denken.

In het eerst de laage kant langs gewandeld hebbende, ginge we na boven op de hoogte. Een ingang ziende waren wij bezig daar in te gaan, het scheen dat men die ingang, welke in een berg gemaakt was, aldaar met oogmerk gemaakt had, om een soort wittte steen of zagte witte specie (wel overeenkomst hebbende met de pijp-aarde) uit te haalen, althans ten distantie na gissing van 15 - 16 roeden. Daar het eijndigde was het zagter als vooraan. Men wil gelooven dat deze witte grond of stoffe in de lugt liggende harder word en het dus soort van steenen zijn, daar men ziet dat verschijde wooningen

en and[e]re gebouwen van gemaakt worden. Indien het wezentlijk een goede deeg [grondstof] was als pijpaaarde en die daar van konden worden gemaakt, zoude het te verwonderen zijn men alhier geen pijpen maakt. Die men hier vond koomen uit Holland met het merk van de *Hollandsche Tuijn*.

Twee scheepen stonden op de werf in het geraamte dat [met spanten die] ons goed voorkwam. de wijdte van het water tot het afloopen was of is ook een groot genoegen. Een lijnbaan is er voor touwen en ook kaabels te slaan. Men zegt hier veel geode lieden zijn.

De hollandsche zindelijkheid ontbreekt hier overal, zoo in de generaale [algemene] huijshoudelijke als and[e]re zaaken, dan [want] dit wilde men in het generaal [algemeen] gelooven, dat de vrouwsperzoonen zig rijner houden als het uijterlijk laat aanzien en dus schoon onderlinnen maaken te hebben. Ik geloof niet dat in ons rapport daar melding over gemaakt is.

Na het middagmaal in ons logement *Den Engel* gehouden te hebben dat redelijk goed was, vertrokken wij ten half vier uren na **Abbeville**. Reeds bij het buijten koomen konde men ontwaar worden, dat deze streek in het generaal [algemeen] in een betere staat was en meer vermogen moet hebben als wij in de meeste voorige plaatsen en landstreeken gevonden hadden.

Behalve die bouwlanden, die veele van dezelve considerabel bemest waaren, zoo vind men ook de boeren wooningen beter in staat, grooter en in geregelde ordre. Het houtgewas en geboomtens is in een betere smaak geplaatst, veele opgaande boomen, zoo van olmen als eijken. Bij de meeste boere en andere plaatsen, vind men boomgaarden van vrugtboomen, gelijk ook langs de weg een geheel eijnd met appel en peereboomen. Eenige boomkwekerijen passeerden wij ook. In het verschiet zag men van de hoogte de rivier de Somme, die zig doorgaans wijder vertoond, dan de Lek voor de Vaart [Vaartse Rijn] en Vianen. Alles levert een bewijs op van een goede situatie.

Den avond begon zagt te naderen, wanneer men ons aan de koets kwam zeggen [dat] een heer van Lanis komende ons te gemoet kwam, die uijt zijn rijtuijg gestapt zijnde, betuijgde leed te hebben, niet te St. Vallerie geweest te zijn, om aldaar van het een en ander de aanwijzing te hebben kunnen doen, begrijpende de gesteldheid aldaar ligt tot het oogmerk gedeeltelijk zoude voldoen. Het bleek dat die heer geweeten moet hebben van onze komst en intentie. Hoe vriendelijk zijn aanbod [ook] was, konde wij ingevolge ons plan niet resolveeren terug te keeren, te meer daar wij ons werk hadden gemaakt en ook verkregen, te weten, wat ons belang was. Dus elkander goede rijs wenshende vervolgde i[e]der zijn weg.

Egter had ge[meld]e heer de goedheid zijn knegt, die een braaf paard had daar hij op zat, ons mede te geven, om de weg te wijzen, gezien wij (de naaste) niet regt wisten.

dat was niet onaangenaam, om voor te komen geen verkeerde route te nemen. Digt bij Abbeville verliet ons de wegwijzer die voor zijn moeijte beloond wierd. Wij reeden lang door een dubbele rij met huijsen in de stad koomende. Reeds duijster, bragt onze postillon, die doorgaans wel weeten[de was] wat de beste logementen zijn (hoewel het niet altijd volgt [logisch is], vandaar te brengen [hun raad te volgen] [aan]gezien zij ook wel eens eijge belang hebben en door den onregtvaardieg Mammon [geldgod] de hande gevult [voor een geldelijke tip], het eene logement boven het ander verkiezen) ons na 't logement *Au Roi d' Angleterre*.

Bij het inrijden was den draaij wat te kort genomen, zoodat wij tegen den hoeksteen, een geweldige schok ondergingen. Dan [maar] het schijnt zulks niet in consideratie kwam [geen problemen opleverde] en reeden verders de plaats op. Den heer Poncet liet egter den as enz. nazien. Het logement was wel, de Fransche natie in het gemeen mag de naam hebben van vriendelijk te zijn, maar vooral heeft dit plaats in de hotels, bij die domestiques [bedienden], die bij het heengaan altijd haar hand op houden en de een wat gekregen hebbende komt een ander zijn plaats vervangen en op nieuws een verzoek doen om hem te gedenken.

30 januarij. Den 30 januarij 's morgens bij tijds op. Deze dag was bepaald om alhier te blijven ten eijnde hetgeen van de bevinding in 't kort aangetekend was, in ordre te brengen [en] ook het zelve in 't fransch over te zetten.

Met dat all gingen wij ten elf uren weder inspectie nemen. [We] bezagen de considerabele laken fabrique van de heeren Robais en Neveux, daar over de vijf honderd menschen aan werkten. Een uitgestrekt gebouw, rondom een binnenplaats. De tuijn daar bij was aangenaam. Het heerenhuijs was afgezonderd. Verschijde verdiepingen waaren de huijsen hoog en al hetgeen tot het maaken van laakens vereijst word was al hier. Een groote quantiteit van gemaakte laakens van alle soorten, kaliber en couleuren laagen in het magazijn. Ik durf niet te zeggen hoe veel stukken de verzending van tijd tot tijd bedroegen. Dan het schijnt of kwam mij voor dat het zwart te Leijden en Utrecht gemaakt, alhier zoo goed niet was.

Daar was een ordre, dat het volk niet mogt vragen om eenig geld, maar met dat al wierd dit door de klijne knapen van jongens en mijsjes overtreden, die op de trappen haar kans waar namen en meer klagende als bedelende, iets wisten te verkrijgen. Verder gingen we in de vloertapijt-fabriek van de heer Heequet et fils. Hoe geextendeert [groot] die is, zoo kwam mij te binnen dit soort van vloertapijt weverijen, zoo te Utrecht buijten de Weerd-poort en Hilversum gezien te hebben die niet minder in qualiteit voldeden.

Door de stad gaande ziet men veel weverijen; een blijk dat de fabrieken goed zijn en hier door veel inwoonders de kost krijgen. Het was dees dag alhier markt, de graanmarkt was considerabel. De graanen [zijn] in haar soort goed en voldoende, dan [maar] gelijk in 't generaal [algemeen] hiertoe ondervonden hebbe [ik], dat de zuijverheid in 't bewerken ontbreekt, dus was het met de graanen ook daar nog veel vuijligheid bij was. De koebeestenmarkt was er ook, gemeen [gewoon] soort en extra mager (geen Friesche of Hollandsche beesten). Zoude men niet moge stellen, dat zoo de oppassing, het voederen en behandeling geschiedde zoo als vereijst word, de beesten in een beter staat zoude zijn en het voordeel groter voor den eijgenaar!

Het schijnt dat i[e]der land iets boven het ander heeft. Met dat al vind men dat de vette beesten in de distrikten van Frans W[est] Vlaanderen, Artois, Picardien en Normandien, alwaar wij geweest zijn, voldoen. De booter en kaas is zoo goed niet als de hollandsche. Ingevolge sommige idees en gedagten tot een colonie of etablissement zoude de vraag zijn, zoo van onze geretireerde luijden [vluchtelingen] van de boerenstand [zich in zouden spannen en] ondernemen om de behandeling te doen als in de Nederlanden, of dat dan goed zou komen? Volgens mijn gedagten laat het zig in

de eerste [oog]opslag zeggen: jaa! Dan [maar] bij [nadere] overweging en alles nagaande zoude dit meer voeten in de aarde hebben, als men denkt.

Voor eerst hoe wijzig wezentlijke boeren zijn er onder de geretireerden [vluchtelingen]! Wat voor vermogen zoude dezelve hebben om zig in het een of ander op zijn Hollandsch te vestigen! Men zal kunne zeggen, de zoodanige zoude door ondersteuning geholpen moeten worden [...]. De ondervinding heeft veel maalen geleerd, dat zulks gretig is aangenomen [wordt], maar dat toeval, luijheide en andere bijkomende zaaken, doorgaans [de uitvoering van] het oogmerk verhindert heeft.

Een boer is een wonderding [wonderlijk wezen]. De meesten leeven voor haar eijgen en bekreunen zig wijzig om de schade van hun landeijgenaars. Het nodige bekwaam volk van knechts en mijden zoude hun kunnen ontbreken en om die te leeren zoo als men in holland gewend is, zoude ook veel nasleep [gedoe] hebben. [Hij] die eenige ondervinding heeft van de veehouderij en melkerij, weet wat daar aan vast is! Ten andere hoe ligt gewend men zig niet aan het gemak, de zeeden van de natie en binnen hoe wijzig tijd zoude de verbastering [de achteruitgang of het verval] niet daar zijn! Ik wil het stuk van de religie niet aanroeren, dit laat ik over aan de bedenking en sentimenten van anderen.

De omgang en manier in deze gewesten met paarden, ezels en muijlezels geeft ook een groot verschil en bovendien, gelijk [ik] meermalen gezegt heb, leggen er geen goede landen leeg. En om dunne, zandige of slegt land tot wezentlijk gebruik te maken, moet afschrik geven.

De maire alhier nam de moeijte ons te onderrigten op hetgeen tot het onderzoek nodig was. De rivier de Somme was bij ebbe om zijn ondiepten niet te bevaaren. Wij hadden [hoefden] hier niet langer te vertoeven. Ik geloof niet, dat een van ons verkiezing] maakte [het verkoos] om alhier zig neder te zetten. Dies zal [ik] van deze streek niet meer zeggen.

31 januari. Den 31ste, donderdag om vijf uuren in den ogtendstond, vertrokken wij van hier, na **Dieppe**, een plaats in Normandie. [We] passeren **Eu**, een oude stad [en reizen] verders over **Tocqueville**, dus bijtijds te Dieppe. Men word gewend aan de mooie gezigten, die wel gestadig veranderingen van vertooningen opleverden.

Dan [maar] ons gezelschap, het zij te vroeg op geweest zijnde, stoorde zig niet veel aan [lette niet erg op] het uitzigt en konde gemakkelijk in haar zelve zien, zich voegende in het gemakkelijkst postuur, de benen regtuit en de rug in de hoek. Ik had zomteids wel het vermaak, van die twee slapende hollanders te doen ontwaken, maar het duurde niet lang of dezelve gingen weer onder zijl en onze [be]gelijder mogt ook wel eens een enkele rijs [keer] met het hoofd knikken, maar verstond het kunstje zoo goed niet. Zoo dit slapen alleen op deze routeplaats had gehad zoude ik zulks niet eens aangetekend hebben, maar ik moet die heeren de satsfactie geeven dat [we] ten minste twee zevende gedeelte van de geheele of gansche rijs in die ronkende gestalte gereden hebben. De heer Poncet had het middel uitgevonden aanhoudend cinaasappelen bij zig te hebben, zoo tot het gebruik om te eeten als om de aangename reuk die een tempering gaf tusschen de genever en verdere uitwazeming van het pruijmen.

Onze goede Fries, wiens beurt het meeste was om in de post-chaise te rijden en zulks veeltijds bij preferentie voorkeur], had daar meer vrijheid om te rooken en door te

wijzen en gebaar [te maken] van den Fransche knegt te willen weten, de naamen van de plaatsen, die zig door het uitsteken van torens of kerken vertoonden. Deze man gebruikte den dag voor dag en de nacht tot het slapen.

Dan [maar] na deze slapende uitstap keere ik weder tot de uittogt uit Dieppe. Een der knegts, gelijk te vooren ook gedaan was, ging te paard vooraff, om aan de post routen te zeggen om gereed te moeten zijn. Buiten Abbeville komende hadden wij bij het aanligten [aanbreken van de dag], weder het genoegende schoone zaaijvelden te zien en niet tegenstaande het zeker is, dat verder in 't jaargetijde, het oneijndig aangener zoude voorgekomen hebben, konden wij als nu zonder verhindering de ligging van het land en akkers bezien, daar men op de meesten niet ledig was[om] te arbijden. Vooraan vond men wijnig rogge te veld. De boomen vooral de olmen hebben hier goed schik, veele zwaare stonden zoo langs de weg, als inwaars. Op zommige plaatsen waaren die in vroege[r] jaaren als een heg geplant, zoodat [degene] die [te] digt bij den and[e]re stonden, tusschen bijden uitgenomen [waren of moeten worden].

Men zoude anders niet approbeeren [goedkeuren] zo na dezelve bij den ander te zetten en deze waaren de kruijnen in de andere en tegen elkander in de hoogte gegroeijt, met dat al dik. Verschijde gezigten streelden het oog. [We] passeeren eenige boerewoningen en koomen half elf te Eu, een oude stad, gelegen tusschen Abbeville en Dieppe.

Wij kregen hier and[e]re post-paarden. [Wanneer] het gezelschap bij het vuur willende gaan, moest [men] eerst door een vuile gang of sortie [door] en kwamen in de kamer, liever gat, dat met klij op de grond bedekt was. Aan de wand hong eenig tin en koper goed, dat zekerlijk in eenige jaaren niet geschuurd zal zijn geweest of schoon gemaakt. Merkwaardigheden waaren hier niet te zien. Onder den berookten haard of schoorsteen hong een blaasbalk, aan een touw met een tegenwigt, zoo dat als men die windgever niet meer nodig had, losgelaten van zelve weer na boven ging.

Na het een en ander vragende wierd ons onderigt, men hier bezig was volgens een plan, een haven en canaal te graven, tot voortzetting van de negotie en dat daaraan driehonderd mannen werkten. Natuurlijk [was het zo] dat dit vereijste [om] een nadere oplossing er informatie van te krijgen. De maire gingen wij zien, die [ons] wel onderrigten konde van de gedagten en voornemen tot dit werk, maar niet genoeg voldoende aan ons oogmerk. Hij wist ook niet of het zijn effect wel zoude erlangen [gerealiseerd zou worden]. [Hij] wees ons na een koopman, maar die was niet thuijs.

De stad zelf drijft geen negotie, den een leeft van den andere. [Er waren] verscheide winkels, de huizen als de rest, in een andere smaak, als mooi van buiten en niet zindelijk van binnen. Het gebruik om de varkens in plaats van te schrapen, af te branden, word meer gedaan, maar nergens heb gezien, gelijk men hier deed en of dit alzo meer gedaan word laat ik daar. Maar eenige van die dieren ter dood gecondemneerd, wierden de pooten vast bij elkander gebonden en zonder het haar af te steeken [dood te steken, levend] op strooij gelegd en alzo gebrand. Het schreeuwen, bijten en beweegen was blijk dat de manier van procedereen [handelen] het arme beest verveelde [niet beviel]. De rook en brand nam de overhand.

Wij [...] [vervolgden] ons rijs. Gelijk te vooren, differente mooie gezigten, onder and[e]re gaf belegging [ligging] van verschijde akkers wals gewijze [op Waalse manier] boven den and[e]re een aardige vertooning en deed zig aan alle zijden op als werken van ramparts [versterkingen] boven den and[e]re uitstekende.

Eenige buijte plaatsen daar de huijsen van verre gezien wierden scheenen groot en mooi te zijn en veel boomgewassen. Een vlek [gehucht] van verre in de laagte maakte een bevallige vertooning. Van de hoogte af daar komende, was het een groot dorp, door twee differente stroomen water doorloopen, die snel vloeijden. Eer wij daar kwamen en ook nog vervolgens [daarna], waaren langs de weegen vrugtboomen geplant, [over] een considerabele lengte, staande op de kanten van het bouwland. De planter moet redenen daar toe hebben om misschien van die vrugten meer voordeel trekken, als van hetgeen genoten kon worden van het graan, [op de plaats] daar deze boomen staan. En door haar gewaaij, hetgeen daar onder is [wordt] de wasdom belet. Ook heeft men wel ondervonden, [dat] de wortels van de boomen hinder doen bij het ploegen.

Overall hoopen met steenen waarvan [ik] meermalen gezegd [verteld] heb, [dat dat is] om de weegen te maaken en te repareeren. [We] passeerden **Tocqueville**, gelegen tussen **Eu** en **Dieppe**. De laadsge[meld]e stad vertoond [zich] reeds van verre aangenaam. [We] arriveeren aldaar om half vier. De knegt [was] vooraf gezonden [en] had gezorgt [dat] wij niet lange behoefde te wagten om te eeten.

Gelijk [ik] reeds gezegt heb, vertoond Dieppe van verre [zich als] iets groots. De hooge steyle en zig wit vertoonende bergen staan mooi. Verschijde en meenigte scheepen lagen alhier. De meeste tot de visch-vangst geschikt, die considerabel moet zijn. Men rekent in die [bedrijfs]tak, [dat] bij vertiering [verkoop], verzending, verkooping, als anders, over de drie milloenen francs omgaat.

De haaven van binne is ruijm en goed, maar de mond en meer na binnen is zoo goed als toegewoeld [dichtgeslibt] met groote keegelsteenen, zoo dat geen schip uit of in kan bij hoogwater. Zeer veel werk zouden vereijst worden om dit op te ruijmen, of uit te haalen. Dit mag reede gegeven hebben, tot hetgeen [ik] melden zal.

Den volgende morgen van den 1e februarij hadden wij de opwagting van de maire [maakten we onze opwachting bij de burgemeester], die wij den voorige avond van [de aankomst van] onze commissie hadden kennis gegeven. Voor half elf [was hij] aan het wandelen.

Wij gingen ten eerst de sloopstimmerwerf bezigtigen gelijk wij de vorige namiddag na het eeten reeds ook daar gezien hadden. Daar stonden verscheijde nieuwe scheepen op stapel van differente grootte. Het veelvuldige hout daar leggende was van den kooning, zeekerlijk geschikt tot de gemeene en nuttige werken [publieke werken].

Een [haven]hooft aan de zee kant is volgens de plans, die alhier in meenigte zijn gemaakt, om te dienen om daar van agter te werken, met intentie om een nieuwe haaven te maken, die men denkt beter zoude zijn als degeen die er reeds is en die volgens 't zeggen veronagtzaamd is zoo om diep als goed te houden [in diepte en onderhoud]. Ook was den aanleg en zij-vleugels van hout reeds gemaakt tot een dok, om de scheepen te kalefaateren. Het een en ander is een groote aanleg [werk], dogh het is te vreezen als het laatste zijn beslag mag hebben, het eerste weer veel van zijn

nut in gebruik verlooren zal hebben. Het is misschien een verkeerde observatie, maar mij dunkt, dat veele van die werken, niet [voor] het lange en goed gebruik mogen geschikt weezen.

Zaagmolens zijn hier niet, alles moet met de handen bearbeid en gezaagt worden. Dieppe drijft veel negotie gelijk gezegt heb in de vischvangst om de Noord. [Er is] ook veel sluijkhandel [smokkel] op Engeland. Op America word ook gehandeld. [Er zijn] geen fabrieken of trafieken.

Dieppe is zeer gerenomeerd wegens het werken en draaijen in ivoor, daar men in de winkels en bij kunstwerkers differente soorten van mooie stukken vind. De beurs staat op hooge gemetzelde steene pijlaaren en voldoed genoeg. Van boven [aan de bovenzijde] zijn het huijzingen en wooningen. De vischmarkt is daar dicht bij. Verders de stad rondgaande zijn de gezigten lief. De gooten liggen in het midden der straaten, diep en morsig zijnde, [en] is het ongemakkelijk [om over straat] te gaan.

De tabaksnegotie heeft de kooning het meeste belang bij en in. Men reekend dat alhier meer als 400 protestanten woenen. De stad die in 1684 een zwaar bombardement van de Engelsche heeft uitgestaan, is zedert niet weer tot zijn vorige luijster gekomen en zou apparent [klaarblijkelijk] veel werk hebben om daar toe te geraken. De inwoonders [zijn] vrolijk en van een goede vriendelijke aart.

De meesten van die gemeenen [het gewone volk] zijn visschers, hebben geweeven roode slaapmutsen op. De vrouwen in het generaal [in het algemeen] dragen over haar mutsen (die met goud en zilvere stoffe zijn) hangende slippen. De visschers stellen een groot vertrouwen in de goede behandeling van hun vrouwen, uit zee koomende gaan zij van [uit] haar vaartuijgen om te slapen. Verders [wordt] het behandelen enz. van de visch, het repareeren en weder gereed maken van het visch-tuijg, dat alles word door de vrouwen gedaan.

Zoude men niet haast in de gedagten vallen [men zou haast geloven], dat de mans overtuijgt moete wezen de vrouwen meerder bekwaamheid hebben, om dit alles te verrigten en dus de mans alleen goed zijn tot het visch-werk en de winsten en het ontvangen de vrouwen laten geworden.

Het kasteel staat en legt op een hooge berg, heeft uitzigt over de stad, landen, tegen gebergten en de zee. Het zelve is groot, oud zoo van buijten als van binnen, irregulier gebouwt gelijk de meeste huijzen. Ons wierd onderrigt dat er jaarlijks tot onderhoud van dit gebouw 5.000 livres wierd gegeven. Of het daar aan besteed word is buijten ons..

Genoeg van deze stad en [ik] zal van het logement nog zeggen dat er wel een generaale ontfanger op de plaats was, daar de betaalders van die tol, zo wel van buijten als van binnen haar offer hadden neergelegt. [Omdat] dit ons op die wijs niet bevallende vroegen we na een and[e]re bekwaame plaats, dat ons bezegt wierd te zullen vinden als de trappen na boven [namen]. [...]

[2 februari] Om 12 uur [waren we] te Canij [**Caen**]. Alhier was het extra zindelijk en [het was] een mooie plaats. Er waren twee watermolens om het graan te breken. Het geruijs van het water gaf een zeker effect, maar niet minder [aangenaam was het, te zien dat de vrouwen], daar het Vrouwendag was, die voorwerpen in haar best gewaad te zien netjes opgemaakt [hadden] en die schijnen wel veel met de roode couleur op hebbende jakjes [...] [die ze] aan hadden en and[e]re couleur van onderklederen. [Ze dragen] fraaije mutsen met goud en zilver en kante slippers die met een zekere zwier op de rug hingen.

Wij bleven hier eeten, dat wel en rijn geprepareerd was. De haver alhier aan de paarden gevoederd wordende was bruijn. Dit soort wierd geprefereerd boven de blanke haver. Men zijde [dat] dezelve voedzamer en zwaarder kragt aan de beesten gaf, egter is dit soort van haver generaal overal, meest word gemaale graanen aan de paarden tot slobbering gegeven.

Na den eeten onze rijtuijgen klaar zijnde en wij daarin, was het weer aan het hotzen. Veel geboomten en houtgewas aan alle kanten, geen grond onbebouwt. Men moet niet zonder opmerking de [ver]gezigten aanschouwen (en men moet teffens verwonderd weezen hoe dat een slapende partij[in de koets] plaats konde hebben), dan [want] eerst [kwamen we] tusschen hooge bergen van wit, roode of bruijne couleur van diverse specie, dan [weer zagen we] in het verschiet een dorp of gehugt in de laagte! Maar ook [was het] wel eens [zo] dat wij zoo scheef gingen, dat het wonder was van niet om te vallen.

Dat had vooral plaats in die holle weegen, die nog niet in ordre gebragt waaren, daar veel apparentie toe is [dat op orde brengen gaat waarschijnlijk wel gebeuren], [aan]gezien de weegen in het generaal verbeterd en goed gemaakt worden met meer ge[meld]e steenen. Als dan zal of zoude men in alle tijden van het jaar gemakkelijk rijden. Veel van die reeds gemaakte weegen loopen regt en meenigmaal ziet men van verre een tooren of een spits van dezelve. Ook vertoonen die weegen zig meer tegen een stijle hoogte [waartegen men] zal moeten oprijden, terwijl men bevind [men het voelt] alsof het langzaam na booven gaat.

Het is niet onaardig te zien bij den avond of donker hoe door de hoefijzers de vonken uit deze steenstraaten geslagen worden, vooral op de nieuwe, of eerst aangemaakte straten. Verbeeld [stel u voor] het vuur of sprenkels [hier: wegspringende vonkjes] daar men tot het aansteeken van de tabak pijp de middelen toe gebruikt. Nog sterker en langer vonken geeft het slaan met de kalkoenen der paarden [spitse schroeven onder de hoefijzers van paarden].

Om de streek van vier uren [op slag van vieren waren we] te **Fecamps** [Fécam]. Reeds was de dag zo verre verdweenen, dat er niet veel gezien konde worden. Hoe gebrekkig het [ook] was, dronken wij de thee daar niet veel op roemen was. Het logement was tamelijk en de legging redelijk.

De volgende morgen reeds om zeven uren kwam de maire, die verwittigt was van onze komst en voornemen bij ons [te komen]. Die heer sprak veel goeds van de plaats, zoo[als] van de gelegentheid verdraagzaamheid en dat niemand eenige aanstoot leed van wat land of religie hij was. Het goed koop leven; huijswoning etc., het versche

water, goed en meer aanprijzende zaken. [Er waren] geen negotie van aangelegentheid [betekenis] of visscherijen die egter door zijn ligging er gebragt zoude kunnen worden.

Wij gingen dan direct naar de haven, dezelve ligt niet onvermakelijk, tegen het n[oord]n[oord]w[esten]. Een uitstekend [haven]hooft geeft een goed effect in zee. Aan de and[e]re zijde ook een die zoo lang niet is. Er is een goede en gemakkelijke kom voor de scheepen. Bij harde wind, wanneer die op de haven staat, kan de zee geweldig naar binnen rollen. [Een] meenigte van keegel en and[e]re steenen zijn door de zee aan het eene hoofd en daar agter gewoeld, dat zekerlijk in veel gevallen een ongemak aan de scheepvaart moet geeven, bij het uitgaan of inkomen

Veel handel wierd er als nog niet gedreven. De stad heeft veel oude hujsen en daar ligt nog grond leeg, daar bekwaamlijk gebouwen of hujsen gezet kunnen worden. Twee sluijzen waaren er aan de eene zijde van de ligplaats der scheepen, daar een tweede kom agter lag, die gediept en uitgehaalt of opgeruimt zoude kunnen worden.

Veel anders is alhier niet te zien, het voornaamste is de *Abdij van Fecamt*, daar een mooie tuijn en een springende [spuitende] fontijn in is, benevens meer agrementen [amusement decoratie] daar toe behoorende. Deze geestelijke heb hier ook het vette der aarde, na het uijterlijk aanzien.

3 februarij Het was zondag (den 3 februarij) en dus nog een restant van den vorige grote Vrouwendag, de natte opschik bij het volk bleef nog. Een kleijne markte, daar het een en ander goed verkogt wierd, veel menschen, ook veel van buijten maakte een tamelijke meenigte uit. Onder hetgeen ons duur voorkwam waaren de kaarsen, die 18 à 19 sous het pond kosten. Men zijde [dat] dit zoo duur was om dat dezelve van schapenvet gemaakt waaren, ander smeer had men er niet.

Men teelde hier en hier omstreek, zeer veel erwten, principieel groenen, die in meenigte verkocht werden, tot voeder voor de beesten. De gezigten voldoen zeer. De intentie zijnde om ons verders te begeven, na Havre de Grace, verlieten wij ons logement, na eenig ontbijt genomen te hebben., om negen uure. Verschijde vlekken en dorpen passeerende, tot **Godeville**, alwaar van voorspan [paarden] veranderd wierd, ook weer te **Epouville**. Overall was men bezig de wegen te maken en te verbeeteren.

Circa twee uren arriveerden wij te **Havre de Grace**. Men moet nogmaals zeggen, dat i[e]mand die niet onverschillig is in de verwisseling van aardrijks gezigten met verwondering moet aangedaan zijn. Overal geboomtens en hakhout, laanen en dreeven buijten hujsen en boerderijen, hoogtens en laagtens, beeken en watervallen, die in de plaatsen het voordeel en gemak aanbrenge, om de moolens te doen gaan. En daar dat water klaar en zoet is geeft het een frissche en gezonden streek.

Reeds heb ik aangehaald, dat [ik] onderweg gezien had [dat] de dragt in de roode couleur veel de mode was, vooral bij de buijte luijden. Het mag niet onaangenaam zijn eenige beschrijving te geven van de kleeding van een lief wel uitziende land-mijsje, die wij aan de tweede post- route aantreffen en die niet ontgaan konde onze attentie en admiratie [aandacht en bewondering]. Zij was mooi, de opslag van haar tintelende

oogen deed ligt het geheele samenstel van dat aanvallig wigt overdenken. Ik geloof niet zij de twintig jaaren bereijkt had. Wij haar aansprekende, was [had zij] bij de zedigheit vriendelijke vrijpostigheit. Haar bij hebbend gezelschap van meer mijsjes van die plaats, die in kledinge evenaarden scheene (ten minste uiterlijk) ingenomen dat dit voorwerp door ons onderhouden wierd [dat we hen aandacht gaven]. De jonge knaapen waaren als de beijen rond om haar. Een lekend wel meer regt te willen hebben om haar te mogen naderen.

Dan [maar] laat ik haar kleding mededeelen. Zij had een rood lijfje aan, een soort van sluitend jakje, zeer net gemaakt, van voore geknoot, geen mouwen van het eijge goed of couleur maar wit tot aan de handen. Booven aan de schouders waaren van gecouleurte zijde lint kraagjes, die aardig geplooit waaren, om de hals een witte halsdoek digt toe, een blauwe rok, die om de middel zat en die hetzij door het maken, hetzij door haar postuur zelfs een bevallig onderlijf maakte. Zoo[wel] om den hals, als om het middel waare ook [...] geplooit lint in 't rond.

De winterdragt was, om een soort van houtse klompen te hebben, van boven met een lamsvelletie zeer poliet [netjes] gemaakt en daar zij zeer gezwind wist mede om te draaijen en passen te maken, zoo dat uiterlijk liet aanzien zij haar beene wel tot haar wil zoude hebben om te dansen. Het kapsel was van goud en zilver stoffe, een klijn mutsje als een grenadiers muts, agter wat op het hoofd staande, het haar glad opgestreken; boven op en over de muts twee slippen van gecampaant neteldoek [met kant versierd] wel ter lengte van vijf vierde el. Het een zo wel als het ander stond wel en voldeed. Daar was geen verder gelegentheid om meer te bezien, zelfs de lange rok heeft mij benomen te weten de couleur] van de kousen en het zoude te veel gevergt geweest zijn om uit nieuwsgierigheit daar na te vragen.

Na deze uitstap keer ik weder na de haaven. Bij onze aankomst konde wij haastig wat eeten gezien de domestiek [bediende] te paart vooraf gezonden, daar voor had gezorgd. De maire die door het opgeven van de naamen bij het inkoomen [over onze komst] onderrigt was, vereerde ons ras met een visite [en] proponeerende met ons te wille gaan, gelijk dan ook geschiede.

En [we] gingen die namiddag besteedden tot het bezigtigen van de havenhoofden aan zee en in 't geheel waar de scheepen legge. Ook [bekeken we] hetgeen de intentie zoude weezen om verders tot gemeen gerief en vijligheit voor de schepen gedaan [was] en nog staat gemaakt te worden, waar onder and[e]re begrepen wierd, een tweede dok, kom, een vaart tot aan Voban [Vauban] enz.

Wij staakten dus deze onze verd[e]re inspectie principaal om reedenen, het reeds over vier ure zijnde den donker zulks gebiede. De maire bragt ons aan huijs en volgens afspraak om den volgende morgen, maandag den 4 febr[uari] zoude wij bij zijn Ed[ede] komen, dat ook geschiede en aldaar de informatien kreegen die wij dagten nodig te hebben. Dus was het voornemen die eijgen avond bij 't opkomen der vloed, na **Honfleur** over te steken. Het mag goed zijn (cetera desunt) [de rest mist].

C. Rapport van de inspectiereis, op zoek naar de vestigingsplaats voor een Nederlandse patriottenkolonie

De Ondergetekende belast geweest zijnde met de inspectie van eenige hier aangeduide plaatsen in Fransch Vlaanderen, Artois, Picardijen en Normandijen ten einde men in staat mogte zijn tot de keuze van de geschikste plaats ter vestiging eener colonie van uitgewekene Hollandsche patriotten hebben thans de eer, zoo voor hunne tegenwoordig afwezige meede gecommitteerden, als voor zich zelven te berichten:

Dat zij den 17en der voorige maand januarij, benevens den Franschen commissaris van hier vetrokken in den tijd van ruim een maand aan hunnen last hebben voldaan en in eene uitgestrektheid van ruim derde half honderd mijlen verscheidene plaatsen, hier als ten voorgestelden oogmerk opgegeven, bezichtigd hebben. Van hetgeen zij op ieder deezer plaatsen hebben waargenomen zullen zij thans, zo veel mogelijk, nauw keurig en geregeld verslag doen. Alvorens echter vinden zij zich verpligt hunne committenten een en ander wegens dit hun verslag onder het oog te brengen.

Zij hebben zich voorgesteld bij het doen van dit verslag die onder waar te nemen, dat zij in de eerste plaats en dit zal hun eigenlijk rapport uitmaken, opgave te doen of van hunne eigen bevindingen en aanmerkingen, of van hetgeen zij hier en daar van bijzondere, zo veel mogelijk der zaaken kundige personen wegens eene en andere omstandigheden vernomen hebben, dat zij vervolgens hierbij, in forma van bijlagen⁶¹ zullen voegen de schriftelijke antwoorden en berichten hun door ambtenaren of andere personen aan welke zij bijzonderlijk waren geadresseerd, gegeven op zekere vraagtafel, door hun gemakshalve opgesteld, te gelijk met een afschrift der vraagtafel zelve. Dat zij eindelijk hier bij zullen voegen eenen tafel van vergelijking en zodanige plans en kaarten, als zij hebben kunnen bekomen, welk getal echter zeer gering is. Jammer is dit ondertusschen, dewijl dit een merkelyk hulpmiddel zou geweest zijn ter beter verstand van de plaatselijke gelegenheden, van welke in het rapport melding gemaakt wordt.

De tafel van vergelijking is door hun met dat inzicht ontworpen om met een opslag van het oog te doen zien of het verschil of de overeenkomst van zommige zaaken in de eene en andere opgenomen plaats - ten einde gemakkelijker te kunnen onderscheiden in eene te doenen keuze. Vrij onvolkomen zal dit hun verslag ongetwijfeld den eenen of anderen voorkomen, zelve schroomen zij niet volmondig te bekennen, dat zij mede ver af zijnde van hun rapport als in alle omstandigheden nauwkeurig te beschouwen.

Het voorgestelde plan was van te groote uitgestrektheid en de tijd, die zij ter beschikking hebben kunnen gebruiken, al te nauw beperkt om alles met eene behoorlijke oplettendheid en nauwgezetheid te kunnen bezichtigen en naaraan. In

minder dan eene maand tijds zijn zij verplicht geweest meer dan twintig verschillende steeden en vlekken waar te nemen.

Natuurlijk moest deeze weinig hun gegeven tijd hunne berichten onnauwkeurig maaken. Natuurlijk het onophoudelijke zien van zo veel verschillende, hoewel in zommige omstandigheden met elkander over één komende voorwerpen hunne denk beelden verwarren. Daar de tijd zoo bepaald was, was hetgeen zij zelve hebben kunnen weergeven weinig en hebben zij zich in hunne waarnemingen niet zoo veel kunnen toegeven als zij daartoe wel lust en genegenheid hadden. Om wel te kunnen beschouwen, om nauwkeurig te kunnen berichten, hadt men enkel noodig moten gehad hebben onderzoek te doen omtrend vier of vijf bepaalde plaatsen en wel in dien geheelen tijd, dien zij nu slechts tot het bezichtigen van zulk een groot aantal gehad hebben. Men voege hierbij, dat de berichten van bijzondere personen ingewonnen, dikwijls zoo hemelsbreedte van elkander verschillend en zelfs strijdig waaren, dat zij commissarissen nauwelijks wisten waar zich aan te bepalen.

Eene nauwkeurige vergelijking van dit rapport deshalve met de antwoorden van geauthoriseerde personen kan het alleen zijn dat in de te diene keuze tot eenen leidraad verstrekken moet. Deze antwoorden zijn echter, dit meenen zij mede hunne committenten te moeten onder het oog brengen alles niet van dezelfde nauwkeurigheid, maar meerder of minder volkomen naar mate van de meerdere of mindere kundigheid, die zij in den berichten mogten aantreffen.

Eindelijk is hun min of meer in het te doene onderzoek hinderlijk geweest, dat zij niet enkel van hunnen wil afhingen, maar in een oord die hun volstrekt vreemd was, verplicht waaren de gegeven inligtingen van eenen leidsman te volgen, wiens heuschheid en inschikkelijkheid echter zij aan den anderen kant niet nalaten kunnen, alle regt te doen wedervaaren.

Dat hebben zij gemeend vooraf te moeten aanroeren, thans gaan zij tot hunne berichten zelve over en wel in de eerste plaats tot die wegens **St. Omer** den plaats namelijk waar zij volgens de hun opgegeven lijst, hun onderzoek begonnen hebben. St. Omer de eerste plaats zijnde omtrend welke het onderzoek onzer commissie moet werkzaam zijn, hadt de heer de Collignon⁶², commissaris van oorlog bij wien wij ons te dien einde vervoegden, de geschiktheid [de vriendelijkheid] om den morgen na onze aankomst die den 18den januarij geweest is, te verzellen naar zodanige plaatsen, als waar omtrend zijn Ed[el]e begreep, dat de commissie behoorde onderzoek te doen en ons vervolgens op onze gedane vragen de benodigde opheldering te geven.

In de eerste plaats ging inzonderheid ons onderzoek omtrend de middelen van communicatie met de naburige plaatsen en de zeesteden, iets dat tot het vestigen van eenigen handel volkomen onontbeerlijk is. Wij bezichtigden dus het riviertje de Aa dat gedeeltelijk door de stad, gedeeltelijk om haare werken loopt. Die bezagen wij voornamelijk in de *Faubourg du haut Pont*; het is daar een matig wijd kanaal, dat eenen slibachtigen grond heeft, aan aanslijking onderhevig schijnt en van tijd tot tijd met modder praamen uitgediept wordt.

Dit kanaal verdeeld zich in verscheidene andere canaalen, grotere en kleinere. De grote hebben gemeenschap met Duinkerken, Grevelingen en Calais en door deze met de zee.

De kleinere die bijnaam ontelbaar zijn, hebben gemeenschap met elkander, met de grote canalen en doen deze gemeenschap met den anderen hebben. Twee dezer canaalen leiden naar Duinkerken; een door of langs **Bourbourg**, dat het breedste en diepste is en een ander dat voorbij of door *Blandecke* loopt, aan welks boorden hier en daar nog eenige landerijen liggen die te defricheren [ontginnen] zouden zijn.

Volgens de berichten, die de heer de Fernan, officier van genie in het departement van St. Omer, wel de goedheid heeft willen hebben ons te geven, is de diepte deezer canaalen van zes tot acht voeten (Fransche maat), dus eene bekwame diepte tot het vervoeren van goederen. Naar de berichten van die heer waaren deze canalen ook bevaarbaar voor vaartuigen met vaste masten, hoedanige men in Holland op sommige binnenwaters gebruikt en nergens op deze canaalen eenige vaste bruggen of andere beletzelen, die het vaaren met vallende masten zouden nodig maken. Den aard van het water betreffende, het is niet brak, niet modderig en komt ons voor verre de meeste fabrieken en traficquen bruikbaar te zijn, gelijk nader blijken zal. De vruchtbaarheid van den grond is voldoende voor weiland en Boerderijen en Moestuinen, van welke laatsten eene geheele streek aan de *Faubourg de Lesse* uitmakende, genoegzaam zijn om niet alleen St. Omer, maar ook Duinkerken, Grevelingen en Calais, werwaarts van St. Omer eenen groote meenigte moeskruiden dagelijks met vaartuigen verzonden wordt, te voorzien.

De levensmiddelen zijn in St. Omer niet moeilijk of ten hoogen prijze te bekomen, ten minste niet voor zoo ver wij hebben kunnen verneemen. Zij kwaamen ons goed en goedkoop voor. Van de huishuur zijn wij niet in het geval een diergelijk gunstig bericht te kunnen geven; deeze zijn te St. Omer, de omstandigheden ter plaatse in aanmerking genomen, onmaatig. De luchtgesteldheid aangaand hebben wij niet kunnen vinden, dat zij merkelyk van de Hollandsche verschilde; vooral is zij niet ongezonder.

Op het artikel van open gronden die aan geene bijzondere personen in eigendom toebehooren en waarop het bij het vestigen eener colonie voornamelyk aankomt hebben wij de volgende berichten ontvangen.

De heer de Collignon heeft de goedheid gehad ons aan het einde van de *Faubourg du haut-pont*, waar de werken eindigen twee vrij ruime strooken landt te vertoonen zijn laagland, gelijk het Hollandsche, waar van het eene gedeeltelyk onder water stond en het andere door middel eener molen van Archimedes [vijzelsysteem] drooggemaakt was en droog gehouden wordt.

Deeze strooken lands liggende wederzijds van de Aa of van het kanaal, dat zij hier maakt. Het geïnunderde wordt ons bericht een half voet ten hoogste eenen voet waters op te hebben en zou dus gemakkelijk zulks benodigd zijnde, droog gehouden kunnen worden. Beiden scheenen zij ons geschikt voor boerderijen en weilanden. Zij behooren aan de *communauté* der stad. Binnen de stad hadt de heer de Collignon de goedheid ons nog een plek te vertoonen bij het oude kruid magazijn, aan een Hospitaal behorende, dat open en ledig lag en voor eene of andere fabricquen kunnen dienen.

De fabrieken, die wij in deeze stad gevonden hebben, zijn lakenfabrieken van fijne en grovere lakens, welke in de plaats zelve gevervd en in de omtrek der stad gevold

worden. Zelfs pleegt men hier ter plaats scharlaken te verven. De werklouwen zijn niet hoog; een knap werkman heeft ons onderricht, dat hij hard werken moest om vier francs in de week te verdienen. Verder zijn er pijpenmakerijen van welke er een door een gedeelte der commissie bezichtigd is en waar de Pijpen op dezelfde wijze en van dezelfde soort van aerde als uit Holland gemaakt worden, looijerijen en vellen blooterijen, brouwerijen van goed bier, twee of drie Zoutketen tot raffinering van zout dat men uit Saintonge⁶³ bekomt.

Ook is ons bericht gedaan van een pannen en steenbakkerij in of bij de *Faubourg de Lesse*. Wij kunnen niet afzijn hier een bericht bij te voegen wegens eenen fabriek van aerdenwerk, bekend onder de naam van aerdenwerk van fayence en van tegels of verglaasde en beschilderde tegelsteentjes, hoedanige men in Holland bezigt, gelegen in de *Faubourg du haut Pont*; schoon dit bericht niet zoo zeer strekken zal kunnen het bereik van het voorname oogmerk en ten al gemeene nutte dan wel dienen voor bijzondere speculatiën en ten behoeve van een of meerdere gegoede en dezer zaak kundige personen, die er mogelijk voor deel uit zouden kunnen trekken. Zie hier onze deswegens ingewonnen informatie.

De eigenaar van deze fabriek, die ons gezegd ander zins eene goede interest te kunnen opbrengen, was door processen in verval geraakt en genoodzaakt gevondende zelve te staaken. – Het woonhuis is ruim en groot, vrij hecht en sterk, goed in zijn houtwerk en muuren, maar door de armoede van den bewoner, in sieraden en kleenigheden vervallen en morsig. Het staat bij de fabriek op geene onaangename plaats, niet ver van de stad, in bovengenoemde voorstad. Het zou met gemak een groot, veelligt [wellicht] twee of drie kleenere huishoudingen kunnen bergen.

De fabriek zelve heeft alles, wat tot dezelve nodig is. De gebouwen tot dezelve zijn ruim en geschikt. De ovens, molen en een goed aantal vormen in goede orde. Het heeft een aerde magazijn, paerdenstal en een ruim open terrein. Ook is er in dezelve eene aenmerkelijke hoeveelheid gemaakt en reeds gedroogd, doch nog onbeschilderd, onvergrlaasd en ongebakken goed in voorraad.

De aerde, tot deze fabriek benodigd, is alomme in den omtrek van St.Omer overvloedig te bekomen. De ovens deezer fabriek worden met hout gestookt, weekhout [berkenhout etc.], dat in de nabuurschap mede ten matigen prijze te krijgen is. Een nader bericht van den Eigenaar ons beloofd, inkomende, zal hier bij gevoegd worden.

Een artikel op het stuk van timmerraadjes [timmerwerkplaatsen] te St. Omer is ons opgegeven, dat, namelijk het eikentimmerhout er zeer duur is, dewijl het derwaarts eenige uren ver per as [per wagen, kar] moet gebracht worden. De [prijs per] rib [dunne balk] van 6 en 6 twaalf voeten lang komt op 9 of 10 gulden te staan.

Iets dat misschien nadeelig zou zijn voor de vestiging eener colonie in of bij St. Omer, is het niet bestaan van voorname huizen van negotie in de naastbij gelegen zeesteden door welker middel het vertier [verkoop] der producten en manufacturen bezorgd [verzorgd] worden kan.

Een andere zwaarigheid van nog oneindig meerder gewicht is hetgeen men ons bericht heeft, dat namelijk de Rechten en Voorrechten deezer stad en der provincie van Artois verbieden, dat anderen dan roomsgezinden, in de gilden en burgerlijke corporatiën worden toegelaten zonder hier alvorens de vergunning toe gekregen te hebben, welke

men met veel moeite, bij den koninklijken stad-raad bij requeste moet verzoeken; zonder eene diergelijke vergunning kan er ook geene concessie [afstand] van bezittingen en landerijen geschieden.

Zie hier wat wij zoo door ingewonnen informatien, als eigen beschouwing wegens St. Omer te berichten hebben. Zoveel mogelijk hebben wij de laatste getracht te doen. Eindelijk zullen wij op het artikel van St. Omer hier nog bijvoegen de antwoorden van den heer de Collignon op de vragen door ons betrekkelijk die stad gedaan:

'Men kan te St. Omer allen handel met voordeel drijven maar de manufacturen zouden boven alles slagen. De handel in koorn en in 't gemeen, in graanen zou er voordeelig zijn, dewijl het land eenen overvloed heeft van deze soort waaren; ook de handel in olie. St. Omer heeft canaalen door welken middel het gemeenschap heeft met Calais, Grevelingen en Duinkerken, Fransch en Oostenrijksch Vlaanderen, met Brabant en zelfs met Holland, met de provincie van Artois en Henegouwen en wanneer het kanaal van Picardien, aan hetwelk men arbeid, voltooid zal zijn, zal men door middel van canaalen met bij naar het geheele koninkrijk kunnen gemeenschap houden en de binnenlandsche vaart een der uitgestrektste zijn.

Deze canaalen kunnen onbevaarbaar worden door laagheid van tijd, wanneer het water, dat men genoodzaakt is er in te leiden met aerdachtige deelen belast is, dewijl het er die in achterlaat. Maar dit is zeer weinig en men draagt zorg om ze wel te onderhouden. Men heeft in de nabuurige provincien geene territoriale rechten die eenige tollens zouden kunnen doen vorderen om den handel binnen 's lands te hinderen: integendeel is het ministerie tegenwoordig bezig met diegene die in wezen te vernietigen.

Men kan te St. Omer zodanige fabrieken vestigen, als men wil en alle de zodanige als in Holland plaats hebben, kunnen hier ook gevestigd worden. Het Waater dat men er heeft, is rivierwater en ongetwijfeld van den eigen aert, als dat van den Maas, den Rhijn en anderen rivieren in Holland. Het is goed voor papiermoolens, zeepziederijen, ververijen en leertouwerijen, dewijl men het daartoe gebruikt en men heeft er waters genoeg om er allerlije manufacturen te vestigen, [ongeacht] hoezeer men die ook wilde vermenigvuldigen. Men heeft er verscheiden strecken, waar men zich kan nederzetten, sommige niet overstroemd, anderen onder hevig aan overstrooming, maar men kan met kleene kosten en gemakkelijk dat ongemak tegengaan, dewijl die overstroomingen nimmer groot zijn.

Het is goedkoop leven te St. Omer, in vergelijking van Duinkerken en Calais, waar het ongemeen duur is en ik ken in den geheele omtrek niets dan Grevelingen, waar het beter koop [goedkoper] is. Men kan hetzelfde van de huishuren zeggen. Men heeft verschillende soorten van Metselwerk, dat van witte steenen, daar men niet overal gebruik van maken kan, dat op 66 of 68 livres de cubic toise⁶⁴ [74 hectoliter] komt en dat van gebakken steenen, dat 80 livres kost. De vierkante toise van dit laatste kost 12 of 13 livres. De toise is van 6 koningsvoeten [één pied-du-roi is 32,5 cm.] De solive [vloerbalk van] eikenhout kost in St. Omer geleverd, 6 of 7 livres; de solive is van 3 cubic [toise].

Het beste brood kost 2 stuivers 6 deniers of 3 stuivers, naar de tijdsomstandigheden. Het pond [wordt] gerekend op 14 oncen, meest of gewoon gewigt. De moeskruiden zijn er goedkooper. Het vleesch, naar verschillende koop, kost van 7 tot 10 st[uiver]s

het pond. Het gevogelte naar de soort is noch duur noch goedkoop. De riviervisch is minder duur dan de zeevisch en die in prijs verschilt, naardat zij overvloedig of zeldzaam is, is misschien duurder dan in Holland, dewijl in Frankrijk minder vischerij is en dat men er zeer veel van binnenlands vervoert.

Het brandhout kost omtrend de 48 of 50 livres de Somme - de Somme is een maat van 8 voeten lang, vier voeten hoog en drie voeten of vier of vijf voeten diepte. De Steenkoolen worden verkoft [verkocht] bij de ratiere [ongeveer 50 liter] en de ratiere bedraagt omtrend twee cubicq voeten. Men heeft twee soorten steenkoolen. De eene kost 4 livres en 10 stuivers en de andere 5 livres en 10 stuivers.

Men kan veele Meubelen te St. Omer te koop vinden, maar hetgeen ontbreekt, kan men schielijk [vlug] en gemakkelijk van Rijssel doen komen.

Men heeft er zeer veel onbebouwde landen die onder waater staan, die aan Abtdijen en aan de stad St. Omer behooren. Zoo zij droog gemaakt waaren, zou men ze kunnen doen voortbrengen wat men wilde.

De vreemdelingen, die niet van de Roomschen Gods dienst zijn, zijn niet in het geval [hebben de status niet] van te kunnen toegelaten worden in burgerlijke corporatien, maar de koning heeft nu laatstelijk een edict aan het Parlement gezonden om geregistreerd te worden ten einde de onroomschen die zich in het Rijk wilden vestigen, toe te laten en hun het burgerrecht te geven en waerschijnlijk zal dit Edict doorgaen.

Het klimaat is goed en gezonder regeeren wei nig ziekten - verkoudheden en koortsen zijn er de gemeenzaamsten. Men heeft veele weilanden, maar men zou er nog meer kunnen hebben. Men zou de onbebouwde landen van de abtdijen en gemeenschappen kunnen koopen op een contract van 99 jaaren. Het getal inwoners deezer stad kan men op twintig duizend rekenen.'

Ons onderzoek aangaande **Duinkerken**, de tweede plaats ons opgegeven, betreffende, meenen wij voor eerst in aanmerking te moeten neemen deszelfs ligging en geschiktheid voor de handel.

Duinkerken is een handelsplaats van eenige genoegzame uitgestrektheid aan de Noordzee gelegen en dus ten volle geschikt voor den koophandel ter zee. Het heeft eene haven, die ons schoon en gemakkelijk genoeg is voorgekomen en die, [als] eenmaelen aldaar eene colonie is gevestigd zijnde misschien nog merkkelijk zou kunnen verbeterd worden. Zij heeft een voldoende breedte en wat derzelve diepte waarnaar wij in het bijzonder onderzoek gedaan hebben. [...] Men heeft ons bericht, dat zij de diepte van acht en veertig voeten heeft. Zij heeft daarenboven eenen goeden grond, zijnde zandgrond, geheel niet modderig of kleyig.

Eene zwaarigheid echter die zich hier op doet, is, dat [voor] dezelve banken gelegen zijn, die wellicht den ingang wat moeilijk maaken, doch die ter zelvder tijd in geval van oorlog de kaapvaart merkkelijk begunstigen en de haven dekken.

Een andere zwaarigheid met betrekking tot de haven is, dat zij ons toeschijnt niet genoeg tegen de winden gedekt te zijn en dat bij hooge zee en stormwinden de schepen niet alleen tegen, maar welligt op den wal kunnen gedreven worden, hetgeen echter, gelijk men ons bericht, met geringe moeite en kosten zou kunnen verbeterd worden. Meer zullen wij hier omtrend de haven niet opmerken dewijl dezelve aan de meeste onzer zeelieden genoeg bekend zijnde, men deswegens bij deeze voldoende informatien kan inwinnen.

Van de haven sprekende moeten wij nog in aanmerking nemen Het dok en de canalen van Mardijck en Furnes [Veurne].

Wat het eerste aangaat, men is te Duinkerken bezig met het aanleggen of liever met het vernieuwen en verbeteren van een dok, dat te voren reeds bestondt doch dat met deeze verbeteringen zeer schoon zal zijn en van zeer veel nut voor de zeevaart in het algemeen en voor de Berging en het kalafateren der schepen in het bijzonder.

Bij aldien men besluiten mogte daar ter plaatse een Etablissement te formeren en zulks met eenen gelukkigen uitslag bekroond worden zou men in vervolg van tijd, wanneer door het toeneemen van den handel de haven geene genoegzame ruimte mogt bevonden worden, mogelijk ook gebruik kunnen maaken van een kanaal van oneindig grooter uitgestrektheids dan de tegenwoordige haven dat op eenige distantie van Duinkerken in zee loopt en met deeze plaats gemeenschap heeft. Wij meenen [bedoelen] het kanaal van Mardijck.

Tegenwoordig is dit kanaal gelijk ons bericht is, verzand, gestopt en onbruikbaar, maar het toenemen van den handel zou eene onderneming om dit kanaal we der bruikbaar te maaken, gewigtig genoeg kunnen doen zijn en dan komt het ons voor dat zulks met geene groote moeite en kosten zou kunnen geschieden. Het kanaal dat van Duinkerken naar Furnes leidt is zeer geschikt om door middel van het zelve eenen binnenlandsche handel te drijven, over Brugge met Brabant en Vlaanderen, gelijk de canaalen die naar St. Omer gaan dienen kunnen voor de handel op de binnensteden der Generaliteit van Rijssel en door middel van dezelve met andere gedeeltens van Frankrijk.

Daarenboven heeft Duinkerken een voordeel voor den handel dat men wellicht te vergeefs elders zoeken zal, dat namelijk, van eene vrije haven te zijn waar het elke vreemdeling vrij staat zich neder te zetten en waar men den vrije in en uitvoer heeft van allerlije soorten van koopwaaren. De Kamer van Commerce bij welke wij ons ten dien einde geadresseerd hadden, heeft wel de goedheid wilen hebben ons dit bericht te geven en tevens, dat zij niet twijfelde, of men zou in dit bijzondere geval den Hollanderen die hier een colonie mogten willen vestigen, bovenal met vrijdommen [vrijstellingen] begunstigen, zoo in het stuk [op het punt van] van godsdienst als van koophandel en fabrieken.

Alles echter overeenkomstig de Declaratien van den koning van november 1662 en 16 februarij 1700 en diergelijke Edicten van den Koning [van] februarij 1700, des konings opene brieven van october 1721 en februarij 1784, gelijk ook met de uittrekselen der Registers van den Staatsraad van de 30[e]n januarij en 25[e]n februarij 1700 en de overeenkomst van de Magistraat en de Kamer van Commerce van Duinkerken met de pachters generaal den 6[e]n November 1735 gesloten, waarvan ons de heeren der Kamer van Commerce wel een exemplaar hebben willen ter hand stellen, dat wij de eer hebben hier, als eene bijlage over te leggen.⁶⁵

Het heeft ons toegeschenen, dat Duinkerken tegenwoordig niet zeer in bloei is en dat men sterke geneigdheid heeft om het uit dezen staat van verval met alle macht te herstellen, twee omstandigheden, die wanneer men besluiten mogte zich hier neder te zetten gantsch niet ondienstig zouden zijn ter verkrijging van bijzondere voorrechten, hoedanig wij bij het vestigen eener Hollandsche colonie in Frankrijk vorderen zouden.

Allerlije fabrieken mogen en kunnen hier begonnen worden, zelfs, zo wij onderricht zijn, met veel voordeel. De trafieken en fabrieken, die wij er gevonden hebben zijn de volgende.

Suikerraffinaderijen waarvan (wij kunnen niet nalaten dit als een particulier bericht hierbij te voegen) er zelfs een te koop is. Brouwerijen, lijnbaanen, eene scheepstimmerwerf, zoutketen, waar allerlije soorten zout geraffineerd wordt, tabaksfabrieken, welke met voordeel gedaan worden en die een kundig Hollander zo met nog meerder voordeel zou kunnen doen, Een lederbereiderij van Engelsch leder. Een traankokerij die thans met moeite aan den gang blijft, doordien de Walvischvangst in verval is en een geneverstokerij die zeer uitgebreid en zeer goede genever levert, maar echter in lange [bij lange na] niet genoeg om er een tak van Negotie van te maken.

Wij moeten hier opmerken dat men te Duinkerken door het vestigen van den houthandel en het zetten van zaagmolens zeer veel voordeels zou kunnen doen, dewijl er in het geheel geene zaagmolens zijn en al het hout dus met ongeloofelijke moeite en tijdverlies met de hand moet gezaagd worden. Plaats en goede gelegenheid om zaagmolens te zetten is er in overvloed, zoo aan het kanaal van Mardijcke als aan dat van Furnes en 't geen [het kanaal dat] naar St. Omer gaat naar de kant of zelfs in de nabuurschap van Bourbourg.

Het komt ons voor, dat Duinkerken eene geschikte plaats zijn zou voor de vischvangst zoo de haringvangst en kabeljauwvisscherij, waarmede hier voordeel zou te doen zijn, als voor de walvischvangst, waar toe de Fransen weinig geschiktheid schijnen te hebben en die zij uit dien hoofde verwaarloozen.

Hier behoort in aanmerking te komen, dat men zodanige fabrieken, die volstrekt zoet water behoeven, zoo al niet aan dat gedeelte van de stad, waar dit te vinden is, op het platte land zoo kunnen plaatsen of in een der binnensteden of vlekken, gelijk daartoe te Saint Omer en Bourbourg gelegenheid zou zijn, zoo als wij reeds te vooren hebben aangewezen.

Den landbouw, vee-fokkerijen en boerderijen betreffende, het land omstreeks Duinkerken schijnt ons hier de nodige geschiktheid te hebben. Zelfs is hier volgens berichten een groote hoeveelheids grond gelegen, dat men gemakkelijk zou kunnen bekomen om ten deezen einde bekwaam te maaken. Dit zijnde uitgestrekte moeren en moerassige landen die gelegen zijn naar den kant van Furnes [Veurne] tusschen de zee en het kanaal en bekwaam gemaakt zijnde den Zeeuwschen grond niet ongelijk en voor den teelt van aerdappelen en koolzaat zeer geschikt zouden zijn.

Wij verwachten hier omtrend een nog nader en omstandiger schriftelijk bericht van den heer [De] Vinck te Duinkerken, die zich wel heeft willen belasten met de zorg om deswegens nadere informatien in te winnen. Wat het zoo belangrijk en hoogst nodig artikel van open en aan geene bijzondere personen in eigendom toebehoorende grond belangt; ons is zo door de heer De Vinck als door den commandant der Marine aanwijzing gedaan van eenen open grond van 200 toises lengte op 200 toises breedte en een halve morgen [iets minder dan een halve hectare], waarvan zelfs eene uitgestrektheid van 300 toises de eene kant der haven beslaat, van het overige gedeelte der stad geheel afgescheiden en ter rechter zijde van de haven binnen de wallen gelegen en wel ter plaatse waar eertijds de citadel geweest is, dat zeer geschikt zou zijn

tot het bouwen van huizen en ons door den koning aan wien het behoord, tot dat oogmerk lichtelijk zou worden toegestaan.

Wij moeten hier bij voegen dat deze grond niet genoegzaam [voldoende] zijnde, er aan de andere zijde der haven eene nog grootere uitgestrektheid lands gelegen en [waarvan] mede geen bijzondere eigenaar is. Om dit te beeter aan te wijzen, gelijk ook tot vestiging van hetgeen wij, wegens de gelegenheid der haven gezegd hebben, hebben wij de eer ten bijlage⁶⁶ een kaart der stad Duinkerken hier nevens over te leggen.

De huur der huizen te Duinkerken, waar naar wij in 't bijzonder vernomen [gevraagd] hebben, is bij uitstek duur vooral zoo men de tegenwoordigen stand der plaats in aanmerking neemt. Ten blijke hier van kunnen wij bijbrengen [als voorbeeld noemen], dat wij een huis gezien hebben, wel vrij ruim, hebbende twaalf kamers, met haare Cabinetten, twee keukens, een kleen koetshuis, een paerdenstal, eenige pakhuizen en een tamelijken [grote] tuin, doch gantsch niet fraaij betimmerd, waar voor men eene jaarlijksche huur van 4.000 livres vroeg.

De levensmiddelen zijn anders niet duur. De groenten van die soort als wij te vooren reeds hebben opgenoemd, die er overvloedig te bekomen zijn. Het vleesch en ook het gevogelte hebben wij er goed en goedkoop bevonden. Visch van beide soorten is er ook genoeg en ten redelijke prijze te bekomen.

Het luchtgestel is er vrij overeenkomstig met dat van Holland, met dat tenminsten der Hollandsche zeeplaatsen. De doctoren zijn er slechts 6 of 8, dus moet het getal der zieken er niet groot zijn. De soorten van ziekten, die hier grasseren [veel voorkomen] zijn dezelfde als bij ons. In het Najaar regeren er gal en rotkoorts⁶⁷.

Tot aanmoediging van gegoede lieden en die bij het gemak van een goed bestaan gaarne een aangenaam leven hebben, kan men hier nog bijvoegen dat men te Duinkerken vermaaken genoeg kan bijwonen. Drie maalen ter week heeft men er én spectakel, tweemaal redoute [(gemaskerd) bal] én eens een concert.

Eer wij hier van ons bericht aangaande Duinkerken afstappen, kunnen wij niet afzijn, [zonder] nog twee zaaken te doen opmerken, die de vestiging eener colonie aldaar den Hollanderen zouden kunnen aanprijzen. Te weeten dat men er nevens de Fransche taal ook de Vlaamsche spreekt, hetwelk voor veelen van hun gemakkelijk zal zijn en dat er weinige kloosters zijn, stichtingen die den inwoonderen meer overlast dan voordeelen gewoon zijn toe te brengen [opleveren], wordende er in deeze stad geheele stad niet meer dan twee diergelijke gestichten gevonden.

Ook moeten wij hier [een aanvulling] betrekkelijk St. Omer nog inlasschen. Wij kunnen niet af zijn [nalaten] hier te betuigen de verplichting die wij hebben aan heer de Collignon voor zijnen betoonden iever [ijver] en bereidwilligheid in het geven van de benodigde onderrichtingen en het bezorgen van gelegenheid tot het bezichtigen van alles wat wij meenden tot bereiking van het oogmerk onzer zending te moeten van nabij bezien, zoowel als voor zijn beleefdheid en oplettendheden ten onzen opzichte.

Wij moeten hier nog opmerken dat wij in het opvaaren [naar] Duinkerken [via] het kanaal dat van St. Omer derwaarts leidt en waarvan wij in ons vorig bericht eerder mentie [melding] gemaakt hebben, [dat we] van nabij hebben opgenomen [waargenomen], dat het ons voorgekomen is, dat het voorzegde kanaal over het algemeen de weijdte hadt van veertig voeten [en] dat wijders de ingewonnen berichten

de diepte op vier, vijf of zes voeten stelden, hetgeen nagenoeg met de vorige berichten overeenkomt.

De landerijen ter wederzijde van het kanaal gelegen en die wij opgegeven hebben als aan de communauté der stad behorende en die wel zouden geconcedeerd [gegeven kunnen] worden, bevonden wij te zijn stukken grondt van eene aanmerkelijke uitgestrektheid en verder zodanig als wij die reeds beschreven hebben. De uitgestrektheid in de breedte was ons onmogelijk te meten. De lengte kwam ons voor circa drie kwarten uurs varens te zijn.

Intusschen kunnen wij niet nalaaten te berichten dat het onder waater staande gedeelte op die plaatsen waer het zichtbaar was, ons niet toescheen land van het beste alooi te zijn of dat door zijne vettigheid te recommanderen was.

Wat verder dan deeze landerije, op de hoogte van St. Mont Moulin begon het land bergachtig te worden. Het scheen vruchtbaar land te zijn en zeer geschikt voor weilanden, bouwlanden en moezerijen [tuinderijen]. Van afstand tot afstand ziet men boerderijen. Ten einde [aan het einde van] het dorp Wats [Waten of Watten] scheidt zich deeze vaart in twee canalen, welke eene ter rechterhand naar Bergues St. Winoc of Wijnoksbergen en welke andere ter slinkerhand naar Duinkerken en Calais gaat. ...]⁶⁸

Op deeze hoogte wordt de vaert smaller en heeft de loop van het water meer drift naar de genoemde zee-havens. Ter hoogte van Bourbourg is eene sluis en hier schijnen ook de draaibruggen op te houden en hebben wij eene vaste brug waargenomen, zoo dat het bericht, ons te St. Omer wegens het vaaren met vastmasten op dit kanaal gegeven, ten deezen opzichte ongegrond is.

Bij **Tisaint**, een ander dorp aan dit kanaal gelegen zagen wij een fabriek liggen van zeildoeken met een goed buitenhuis, eene plantagie en eene achtkantige steene-molen. **Grevelingen** [Gravelines] hebben wij bevonden eene wel niet groote, maar echter vrij luchtige [heldere, goed en ruim opgezette], zindelijke en gemakkelijke stad [te zijn], behoorlijk versterkt. aan de Noordzee gelegen en door middel van zijn haven, die daarin uitloopt, in staat om koophandel te drijven en zeer geschikt voor de vischvangst. Tegenwoordig is de stad arm en heeft zeer weinig inwoners, waarvan de reden is dat haar handel geheel te niet [is gegaan] en eene geringe visscherij het eenige is, waartoe haar haven gebruikt wordt.

De haven komt ons voor eene vrij goede ligging te hebben. Naar de ingewonnen berichten heeft zij 18 voeten water, hadt de lengte van 1.400 of 1.600 toises en eenen geschikte breedte. Aen de mond der haven, waar nog de voetstappen [sporen] van het fort St. Philippe te vinden zijn, heeft men ook nog de overblijfselen eener sluis, die met weinig kosten zou te herstellen zijn en misschien zou kunnen dienen, niet alleen om de haven op eene behoorlijke diepte te houden, maar ook kunnen dienen om de schepen eene nog veiliger legplaats te bezorgen. Deze sluis bestondt, toen de stad nog in handen der Spanjaarden was, doch is sedert geslecht.

Verder is aan den mond der haven tegenwoordig niets dan eenige hutten van visschers die er gemakshalven hunne woonplaats genomen hebben. Groote voordeelen heeft deze haven zelfs boven die van Duinkerken. Voor eerst liggen er voor dezelve geene banken, die de schepen het inkomen in dezelve kunnen beletten of moeilijk en gevaarlijk maaken. Ten andere strekt de toren der plaats, die hoog ligt en van vrij verre kan gezien worden, doordien hij in een lijn rechte strekking over de haven staat, ten

allen tijde den zeelieden tot eene veilige baak, waarop zij nimmer misschen kunnen den mond der haven te vinden.

Ook kwam het ons voor, dat deeze haven meer dan voor het geweld der winden en den slag van het water gedekt was, dan wel die van Duinkerken en de schepen er zoo veel gevaar niet liepen van op de wal gedreven te worden. [...] Eindelijk is ons bericht dat men ook des winters bij felle vorst deeze haven kan in en uitloopen, zonder door het ijs belemmerd of verhinderd te worden. Bij hooge vloed, tenminste bij ongemeen hooge vloed wordt het water hier wel eens op de wal gejaagd. Dit echter zou men met zeer weinig moeite en kosten, door het verhoogen der wallen of leggen van kleene dijken kunnen voorkomen.

Verder is Grevelingen gantsch niet ongeschikt voor den handel binnen 's lands dewijl het door middel van een canal met St Omer en andere plaatsen inwaarts in gemeenschap heeft en dit canal is voor binnenschepen of belanders⁶⁹ bevaarbaar. Allerleije handel kan dus te Grevelingen gedreven worden. Voornamelijk moeten wij hier opmerken, dat deze plaats zeer geschikt zou zijn voor de Visscherijen, zoo van haring en kabeljauw als de walvischvangst zelfs dan ook wanneer men anderszins besluiten mogt zich te Duinkerken ne der te zetten. De verzending van hier kan gemakkelijk ge schieden ook naar binnenlandsche plaatsen.

Het zij ons geoorloofd hier op te merken dat men in steden waar de groote handel bloeit, meest al weinig lust misschien ook weinig geschiktheid heeft voor de visscherijen. Het slagen van de vischvangst te Vlaerdighen en Maasland-Sluis [Vlaardingen en Maassluis] in tegenoverstelling van Rotterdam, kan hier eeniger maate ten bewijs van strekken.

Men vindt te Grevelingen geene fabrieken of traficquen. Alles wat men er heeft is eene brouwerij; echter zou men er aan den landzijde der stad allerleije fabrieken kunnen openen. Het water is er tot dat einde in overvloed. Ook heeft het water, voor zoo veel wij hebben kunnen vernemen, daartoe de vereischte hoedanigheden. Het is wit waater en zoet.

Ook kan de landbouw en boerderijen in den omtrek Grevelingen niet onrecht gedaan worden. De gronden zijn er goed en niet ondankbaar. Aan de zeekust ligt nog zeer veel aangewonnen land dat zou kunnen gebruikt worden tot een dezer beide einden, waar dan ook een gedeelte reeds in handen van een fransch heer is.

Bijaldien Grevelingen de stad ware, die men tot het verkrijgen eener Hollandsche colonie verkoos, is het ongetwijffeld, dat men genoodzaakt zou zijn er huizen voor kooplieden te bouwen en hier toe zou den de beiden kanten der haven eene genoegzamen strook grondt, die den koning toebehoort, kunnen opleveren en in zodanig geval zou men van het gemak en genoeg kunnen hebben de schepen voor de pakhuizen en huizen te doen ontladen, behalve, nog dat het bouwen van huizen langs de haven zou dienen om dezelve tegen het geweld der winden nog meer te beveiligen.

Bouwstoffen, steenen tenminste, kan men hier genoeg bekomen. Men heeft er namelijk geele gebakken steenen die wel misvormd en ongelijk doch in zich zelve goed zijn en die men wanneer zij op de Hollandshe manier gevormd en behandeld waaren niet ongelijk zou kunnen rekenen aan de geele klinkers die bij Gouda gemaakt worden.

Provisioneel [tijdelijk] verblijf is er ook te bekomen en een groot gedeelte huizen staat ledig en de huishuur is er dus bij uitstek goedkoop. Voor 't overige is het er niet duur leven. De levensmiddelen zijn er goedkoop en wel te bekomen. Men heeft er groentes als in de steden, waar van voor heen gesproken is; ook vleesch, gevogelte en goed brood tot matige prijzen. Goede visch is er mede te bekomen, mits men die aan den ingang der haven laate koopen.

Om nog iets van de bouwkosten te zeggen: ons is bericht dat de cubicq toise metzelwerk er op 140 livres en een dito toise quarre [vierkante toise] op 15 francs komt. De solive [(vloer)balk] op drie vorsten [nokbalken] eikenhouts, het bewerken er onder begrepen, komt op 10 livres en 10 stuivers.

Iets dat Grevelingen recommandabel maakt is de gezondheid dier plaats, waarin zij boven de andere steeden deezer kust uitmunt en hier van is de reden dat men in haaren omtrek geen moerrassige gronden vindt, gelijk wel te Duinkerken, Calais en St. Omer. Een nader schriftelijk bericht op eenige door ons gedaande vraagen is ons beloofd door den heer ingenieur dier plaats, aan wien wij voor zijne heusheid [hoffelijkheid] en gegeven ophelderingen alle verplichting betuigen te hebben.

Aanmerkingen wegens Grevelingen met betrekking tot den koophandel, zijnde de antwoorden van den heer ingenieur al daar op de in onze tafel voorgestelde vragen.

'De haven van Grevelingen is gelegen aan het canaal bij de mond van de rivier de Aa tusschen Duinkerken en Calais op vier mijlen afstand van ieder deezer steden. Zij heeft gemeenschap met de zee door middel van een canaal van 1.800 toises lengte en 30 toises middelbare breedte en 16 voeten diepte bij hooge vloed. Bij stilwater of staande vloeden is haare diepte niet meerder dan 15 voeten.

Deeze haven heeft in dit tijdstip gebreeken, die beletten, dat men er niet [voordeel] van trekt:

1o [ten eerste] Zij heeft geene kaayen voor de afscheeping. 2o De havenpoort om in de stad te koomen, is niet wijd genoeg en men zou een soort van Bordes moeten maaken dat langzaam afloopende zou moeten zijn [...].

Men vindt er echter tegenwoordig de andere huizen (Goanites) [die zijn] van 100 tot 250 livres. De kooprijzen zijn naar evenredigheid van de huuren. Vreemdelingen die niet van de heerschende godsdienst zijn kunnen toegelaten worden in de Gildens van burgerlijke korporatien, te meer daar men te Grevelingen geene eigenlijke gezegde corporatien heeft. De neeringen en handwerk zijn er vrij. Ieder kan die exceeren [uitoefenen] zonder iets te betaalen, enkel met toestemming van de magistraat der stad.

Men heeft geene moerassen omstreeks Grevelingen. De luchtgesteldheid is dezelfde als die van Duinkerken en Calais, hetgeen veroorzaakt, dat het er goedkoop leven is. Men vindt er alle soorten van huisraad en over het algemeen geene voorwerpen van luxe, maar wel alles wat tot het leven nodig is en wat het overbodige [ongewone, bijzondere] belangt [betreft], men doet het langs de rivier ten redelijke prijze van St. Omer komen.

Verschillende prijzen		
De toise cubic van gewoon metzelwerk in gebakken steen.		livres 107
De vierkante dito		livres 13
De solive eikenhout verwerkt zijnde (boulotte d'epaisseur)		12,10.
De solive vuurenhout, gelijk bewerkt		9.
De toise quarre eikenplanken van een duim dikte, de spijkers er onderbegrepen		16.
De vierkante toise planken van een duim dikte van vuren of ypenhout, de spijkers inbegrepen		11,10.
De vierkante toise daks aen leyen uit Henegouwen		20,5.
Het zelfde met Engelse leyen		23.
Hetzelfde met stroo		8.
De honderd pond touwwerk, wit, geteerd		99,10. 92.
De prijs van deeze beiden is aan verandering onderhevig, naardat men in oorlog of vrede is.		
De honderd pond grof ijzer	L.	30.
Dito nieuw lood	L.	35.
De dagloonen van een mr. timmerman, schrijnwerker, smit, loodgieter, metzelaer, leydekker en andere werklieden		
De dagloonen van een scheepstimmerman, van een timmermans of schrijnwerkersjongen en diergelijken	L.	1.10.
De dagloonen van eenen opperman of andere werkman	L.	1.-
Wanneer de rasiere (ruim 70 lieter of septien tarwe 20 livres kost, dat de middelbare prijs is, komt het pond grof brood met zemelen gebakken op		
	L.	-1.8
En het witbrood, dat mollet heet op	L.	-. 3
De rasiere aardappelen	L.	3.5
Erwten	L.	20.-
Boonen	L.	12.-
De moeskruiden of tuingroenten naar gelang.		
Het pond vleesch van de betere soort	L.	-7.6
van de mindere soort	L.	-5.
Het schapen vleesch is er heerlijk. Het koppel goede hoenderen de gewone prijs		
	L.	1.8.
Het koppel goede kalkoenen	L.	2.15.
En als zij gemest zijn	L.	9.10.
Het koppel eendevogels	L.	1.15.
Het koppel duiven	L.	-4.3
De visch is er altijd goedkoop, vooral de zeevisch. Deze vischvangst wordt er met succes verricht. De last ypenhout [iepenhout] komt tot brand van 76 franken cubic voeten.		
De vaam van Parijs houden 112 cubi voeten	L.	35.-.
De honderd takkebosschen matige prijs	L.	11.10.

De rasiere steenkoolen van het land des zomers	L.	5.-.
Dezelfde in de winter	L.	6.50.

De stad met zijn onderhoorigheden bevat 2.000 zielen.'

Het bericht dat wij uit eigen beschouwing en aanteekeningen wegens **Calais** te geven hebben, zal zo wijdlopig niet zijn als onze voorgaande. Rijkelijk zal evenwel dit gebrek vergoed worden door de berichten die de heer Mour[i]an, directeur der pakketbooten van Calais op Dover [die] de goedheid wel heeft willen hebben ons te geven en die wij hier zullen laten volgen.

Calais is een tamelijk groote en vrij welvarende versterkte stad mede aan het kanaal tegenover Dover gelegen waar nog al eenige handel schijnt te zijn doch die nog meer bloeit door het vertier, hetgeen het gedurig heen en weer gaan der Reizigers van en naar Engeland veroorzaakt. De haven van Calais schijnt eene vrij goede haven te zijn van een tamelijke breedte en lengte tusschen twee hoofden die zich in zee strekken, uiloopend. Het uit en inloopen in dezelve is zeker. Maar eene reede is er geheel niet. Men zou er nog al eenen uitgebreide handel kunnen drijven. [De handel] die er nu gedreven wordt, schijndt voornamenlijk op Engeland te zijn. In oorlogstijden met Engeland gelooven wij dat er volstrekt geen handel kan bestaan.

Men kan van de Engelsche wal gemakkenlijk zien wat er in de haven van Calais om gaat. Zelfs kan er uit dezelve geen de minste sloep uit gaan of men kan het in het tegenover liggende Dover ogenblikkelijk gewaar worden. Voor den binnenlandsche handel heeft Calais met de steden die landinwaarts in gelegen zijn gemeenschap zoo door middel van gewoone postroute en landwegen, als door canalen, onder anderen door de laatsten met Bourbourg en St. Omer. Van fabricquen hebben wij hier niets vernoomen. Echter durven wij vast stellen dat ze er mogen en kunnen ondernomen worden. Aan de landszijde is het met den grond, de luchtgesteldheid en het water er nagenoeg eveneens gelegen [gesteld] als te St. Omer, Duinkerken en Grevelingen.

Over het geheel is het te Calais zeer duurkoop leven, de huishuuren zijn er hoog. De Levensmiddelen echter zouden er nog al zoo duur niet wezen, noch zoo ongelijk met die in te vooren beschouwde plaatsen, maar de boter is er vrij duur en in zonderheid het gevogelte door dien van dat laatste veel naar Engeland gevoerd wordt. Wat de opene en onbebouwde of te verbeteren strecken lands alhier betreft, hier omtrend kan ons rapport eenigermate breedvoeriger zijn dan wel omtrend het overige.

Op onze weg van Grevelingen naar Calais hadden wij reeds groote en uitgebreide strecken landt gezien die in zich zelven vrij goed scheenen, maar die of niet goed of dewijl zij aan eenen of andere gemeenschap behoorden, geheel niet bearbeid waaren. Bij Calais zagen wij aan den zeekant niet minder uitgebreide soortgelijke strecken grond, aan de zee gelegen die zelfs nog behoefden droog gemaakt en verder gedefricheerd [ontgonnen] te worden. Een groot gedeelte derzelve was reeds aan den heer Mour[i]an afgestaan die al groote vorderingen gemaakt in het in onderbrengen en droog en vruchtbaar maaken van dezelve. Wij hebben deeze van nabij beschouwd.

De grond scheen ons vruchtbaar en zeer geschikt tot weiland, schoon het ons toescheen ligt land te zijn.

Wij vonden er in het gras eene zekere soort van klaver en deeze weilanden kwamen ons voor veel overeenkomst te hebben met deze bij Eemnes gelegen zijn. Voor het overige waaren de bouwlanden er vet en vruchtbaar genoeg tot voortbrenging van hunne producten. Het is opgegeven dat de schapen er zeer wel tieren, zoodat het voor den landman en bouwboer genoegzaam gelegenheid zou zijn om hier een eerlijk bestaan te vinden. Thans laten wij volgen de gegeven informatien van den heer Mour[i]an, wiens uitgestrekte kundigheid en groote verdiensten, zoo wel al zijne aan ons betoonde beleefdheden en verplichtende behulpzaamheid wij niet kunnen nalaaten al het recht te doen, dat wij er aan verschuldigd zijn.

Volgen die informatien Is de ligging der haven noordwest en rijkt het twintig voeten water [diep], [heeft de haven] [...] de lengte van een quart mijl en omstreeks 300 toises [wat minder dan 600 meter] in de breedte. Kan allerleye koophandel en nering met voordeel gedreven worden, voornamelijk de vischvangst. Is het ook geoorloofd allerleye fabrieken aan te leggen, maar zijn er de werkloonen duur.

Ook is het er duurkoop op leven [levensonderhoud]. De huishuuren zijn er vooral niet gering. De prijs van een cubic [toise] metzelwerk is er van 100 tot 120 livres, die van het timmerwerk van 8 tot 12 francs de balk, naar gelang van deszelfs hoedanigheid. De groentes zijn er niet zeer duur en worden er in overvloed gevonden, het vleesch kost er tot 9 stuivers het pond. Het gevogelte is er zeer duur, maar wordt er in overvloed gevonden. De geringe visch is er goedkoop; de beste is er niet gemeen [er zijn weinig van goede kwaliteit] en bijgevolg duur. De haringvangst is er rijkelijk. Het last [van] 14 ton(netjes) of 17 kantjes werd er somtijds voor 36 livres verkocht.

De brandstoffen aanbelangende, het hout is er door geheel Frankrijk duur de Vaam kost 60 francs de prijs der koolen is genoegzaam, als in Holland. Ook heeft men er Turflanden, die beproefd worden. Meubilaire goederen worden er te Calais wel te koop gevonden, maar om deze fraaij te hebben moet men ze van Parijs of London ontbieden.

Opene en onbeboude (sic) gronden worden er te Calais buiten de stad in de daad weinig gevonden maar [er zijn] veele dien verbetering behoeven. Onder deeze landen zijn er die zandig, andere die slibachtig zijn, zeer goed om andere gronden mede te verbeteren. Men kan deeze landen bebouwen of er ook aerde uit trekken om gebakken steenen van de maaken.

Vreemdelingen niet van den heerschenden godsdienst zijnde kunnen er tot nu toe niet in gildens of burgerlijke corporatien worden toegelaten.

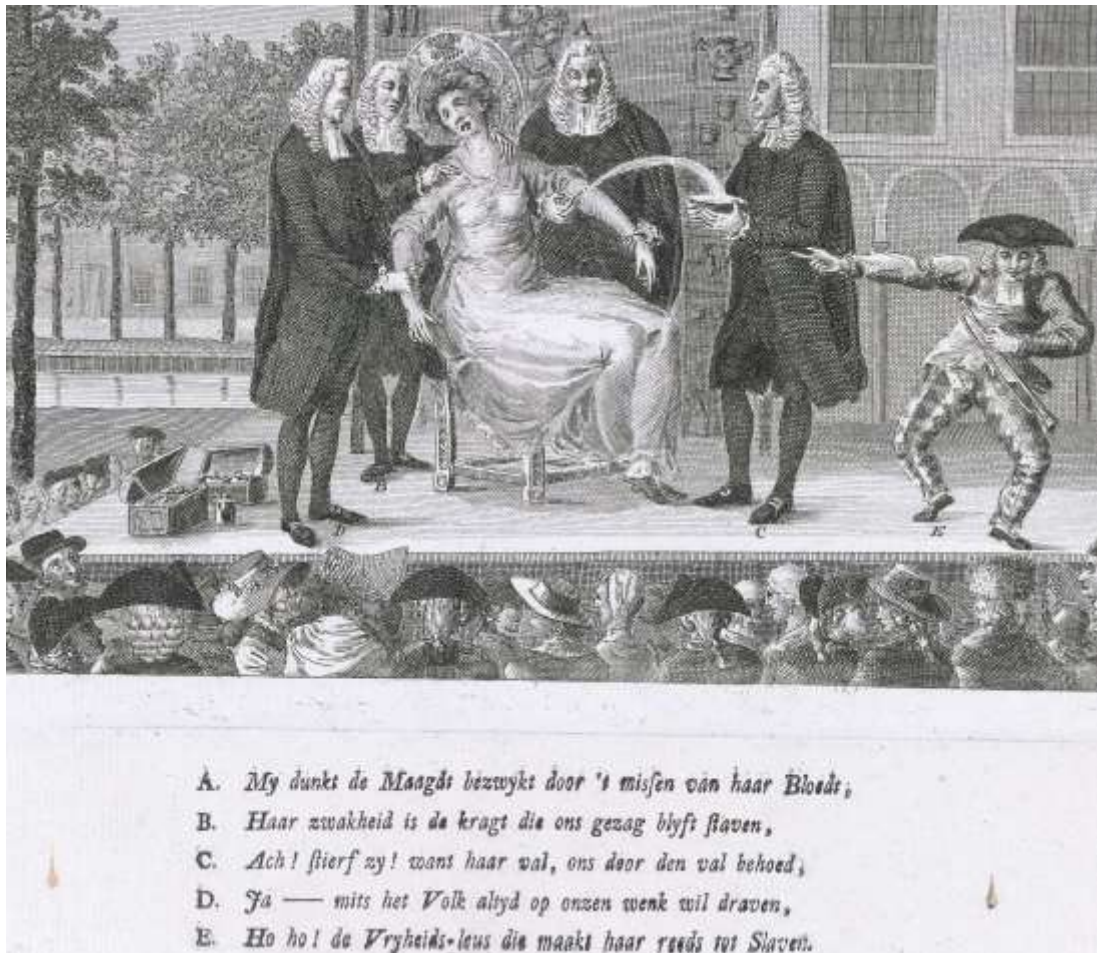
Het klimaat is er nagenoeg als in Holland. Ziektens zijn er niet veel, kwaadaardige koortsen en verkoudheden op de borst zijn de voornaamste.

De producten van het land zijn alle mogelijke graanen; weinig houts, ten minste aan den zeekant, maar twee mijlen landinwaarts in is er zeer veel. Vruchten zijn er weinig. Het hooi kost er 10 tot 15 livres de 1.000 pond. De haver van 6 tot 10 livres de ratiere [ongeveer 50 liter]. De stroo als het hooi. De septier [inhoudsmaat van 12 ½ liter] van Calais van voeder gesproken weegt 280 ponden.

Te St. Omer wedergekeerd scheidde zich de commissie vaneen, dewijl de heer commissaris Poncet hier brieven ontving van den ridder De St. Priest,⁷⁰ waarbij d[i]e heer zijn verlangen te kennen gaf, dat men ook het Marquizaat van Fienne [Fiennes], dat tegenwoordig te koop was in [de gemeente] **Ambleteuse**, dat wij op ontvangene narichten deswegens anderszins reeds voorgenomen hadden onbezigtigd te laten, in oogenschijn [dienden] te nemen.

Om dan nu zo min [het] mogelijk waare eenige tijd te verliezen en omdat de reis naar Fienne en Ambleteuse voor een zwaar rijtuig te moeilijk geoordeeld wierdt, begaven zich de heeren Eyck, Buys en Stalpert [Stapert] rechtstreeks naar **Boulogne Sur Mer** om daar inmiddels hun onderzoek voort te zetten en de heer ridder De Poncet met den secretaris der commissie van Schelles [Van Schelle] naar Fienne en Ambleteuse.

Wij zullen hier eerst de ingewonnen informatie van den laatst gemelden wegens die beide plaatsen laten voorafgaan en vervolgens opgeven hoedanig wij Boulogne sur Mer gevonden hebben om zoo veel in ons is eene geregelde orde te bewaaren en vervolgens onverhinderd den Leidraad van ons rapport te kunnen vervolgen.

Spotprent op de patriotse kwakzalvers die de Nederlandse Maagd aderlaten, 1787, anoniem, 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

Fienne is een marquisaat of heerlijk goed gelegen op den weg van Guines en Marquise vier en een halve mijl van Boulogne en vijf mijlen van Calais af gelegen. Het heeft een uitgestrekt heid van twee mijlen. De landstreek is bergachtig, niet onvermakelijk en zou, wel bearbeid en in goede handen zijnde ook zeer vruchtbaar zijn. Zijne Inkomsten bestaan in boerderijen, woningen, landerijen, hout gewas, Tienden, Moolens, Koolenmijnen en een steengroef. De voortbrengzels van het land ver voert men per as tot **Guines**, waar een huis bij dit goed behoorende en dienende tot een koolenmagazijn en van daar kan men ze verder te water verzenden. Zie daar wat men uit ingewonnen informatie op de plaats zelve en bij daartoe bevoegde lieden wegens dit goed genomen, meer dan uit eigen beschouwing heeft opgemaakt.

De tijd, die men gehad heeft, was op ver na niet genoegzaam, om ieder stuk afzonderlijk met eigen oogen naar te gaan en het belang, daar toe ook niet groot genoeg, dewijl het zeer onwaarschijnlijk is dat eene plaats van deeze natuur immer het oogmerk dat men bedoelt zal kunnen dienen. Een nauwkeurige opgave van de Eigendommen en Inkomsten deezer heerlijkheid bij den heer du Ru, Rentmeester van dezelve gesuppuditeerd {geschat} mag het slot van dit bericht uitmaaken.

De landhoeve van Fienne	L. 2904,10
Een steengroef	L. 45,-
Windmolen van Fienne	L. 595,-
„ van Frenville	L. 525,-
„ van Ardinghen	L. 260,-
Watermolen	L. 900,-
Bossschen van Fienne, groot omtrend 809 Mesures, in 4 bossschen, die om de twaalf jaaren gehakt worden	L. 15900,-
Een oppassershuis met den tuin, duiventil en boerderij	L. 200,-
Een huis van Ardinghen [Hardinghen] met den tuin, moestuin en kwekerij	L. 600,-
Bouwland en Weien	L. 440,-
Een huis te Guines zijnde koolen magazijn	L. 446,-
Tiende van Feret	L. 600,-
heerlijheidsrente met relief, een gewoon jaar	L. 780,-
Sensue [cense of pacht], een gewoon jaar	L. 4900,-
Lods [percentage geld dat naar de eigenaar ging bij verkoop van erfgoed]verkoping, een gewoon jaar	L. 5700,-
Rechten van change [soort kasgeld voor kleine uitgaven]	L. 100,-
Rechten van het schapen weiden, een gewoon jaar	L. 56,-
Twee kermissen	L. 180,-
De heerlijkheid des Oteux ⁷¹	L. 2900,-
[Totaal]	L. 36541,10,-

Ook hiernaar de gedachten nog eene koolmijn te vinden en eene reeds bewerkte koolmijn, die nog een jaar lang koolen kan oplevere. Er is op dit goed eene Erfpacht van 220 livres.

Ambleteuse is tegenwoordig niets meer dan een ellendig zeedorp, in eene woeste duinachtige en genoegzaam onbebouwde streek aan het kanaal gelegen. Alles kondigt er armoede en verwaerloosing aen schoon de overblijfsels van eene muurwerken getuigen draagen, dat dezen plaats eertijds meer welvarend en een stad geweest is. De haven is in geene beteren staat, dan het dorp waartoe zij behoort, een ten uiterste verwaardloosd iets, dat in het algemeen gezegd kan worden van alle de Fransche havens die wij tot hiertoe gezien hebben. Voor henen moet zij zeer goed, schoon en van veel nut geweest zijn, als zijnde veilig en voor de winden gedekt.

Eigenlijk bestaat de haven van Ambleteuse uit eene uitgestrekte kom of bassin van eene ronde gedaante hebbende eene diametraale lengte van tusschen de drie en vier honderd toises [omstreeks 700 meter]. Eertijds was dat bassin in twee deelen gescheiden door middel van eenen dijk waerin eene sluis lag. De overblijfsels van beiden zijn nog te zien. Bij laag waater is deze haven geheel droog, zelfs zoo dat men die kan doorwandelen gelijk zij was op dat tijdstip, toen wij haar bezichtigd hebben. Met den vloed krijgt ze 15 voeten waters in en somwijle meerder bij hooge vloed.

De eigenlijke haven of het kanaal, waar door men in deze kom binnen loopt is mede geheel vernield, ondiep geworden en verstopt. Aan de overblijfsels, die er nog van gevonden worden, het weinig namelijk dat er van de hoofden of kribwerken nog te zien is, doen zien dat deze ingang te voren eene bekwame wijdte moet gehad hebben. De reede, ter wederzijde van den ingang kwam ons voor juist niet van de beste te zijn, noch wat de ruimte om een behoorlijk aantal schepen te bergen noch wat de veiligheid derzelve aangaat. In een woord, de haven en alles wat tot de haven betrekking heeft, is verzand, verwaarloosd en bedorven, in zoo verre, dat er uit geheel geen gebruik van te maaken is. Echter zouden wij van begrip zijn, dat deeze haven, wilde men daartoe eenige moeite en kosten aanwenden, in eenen staat zou stellen te zijn, dat zij voor geene haven van deeze kust zou behoeven onder te doen.

Na dit alles is gemakkelijk te begrijpen, dat hier ter plaatse geene de minste handel is. Eene geringe vischvangst is het eenige waarop men zich hier schijnt toe te leggen. Zou er handel zijn, moest de haven hersteld worden en dat men er dan met voordeel koophandel zou kunnen drijven is iets dat van zelve spreekt. Wat de gemeenschap van deeze haven met de binnenlanden aangaat: er is een riviertje de Marqueese [vermoedelijk de rivier Slack] genaamd, dat door de haven van Ambleteuse in zee loopt. De Marqueese is echter tegenwoordig vooral bij Ambleteuse evenmin bevaarbaar als de haven zelve bruikbaar is. Zij heeft bij *Elsac*, een klein gehucht, dat niet ver van Ambleteuse aflight, een stuw en hooger heeft zij twee armen die bevaarbaar zijn. De haven verbeterende zou men ook moeten zorgen om dit riviertje tot aan de haven bevaarbaar te maaken.

Fabriquen zijn er te Ambleteuse geene, ook niet voor zoo veel wij weeten in den omtrek. Niets echter belet, dat zij er mogen; niets voor zoo veel wij hebben kunnen ontdekken dat zij er kunnen gedreven worden. Open gronden liggen er in meenigte. Eene verbazende uitgestrektheid gronds, meestal duingrond, die onbebouwd lag en

onzes erachtens bebouwbaar was, zagen wij op onze reis derwaarts. Men heeft ons wijders bericht, dat het terrein in den omtrek den koning toebehoort en dat het ledig legt bij gebrek van den handen om het te bearbeiten. In de nabuurschap dezer plaats is ook nog een streek moerassig land, die zeer groot doch reeds in handen is van den heer Busingham te Boulogne.

Wegens [over] de duurte der levensmiddelen kunnen wij weinig of niets berichten. Met de luchtgesteldheid en gezondheid of ongezondheid der plaats durven wij zeggen dat het al even eens zal gelegen zijn als het is te Calais en in de andere plaatsen op de kust gelegen. Eerder kunnen wij niet veel anders berichten in de gesteldheid der plaats, waar men bijna geene inwoonders vindt, heeft het doen van onderzoek te uiterste moeilijk gemaakt. Een gemeen man [eenvoudig persoon], een der bewaarders van een fort, dat men nog aan deeze stuwten, doch zonder eenig garnisoen heeft, was de eenige aan wie wij ons ten deze opzichte konden aanmelden.

De inspectie van **Boulogne sur Mer** is voornamelijk gedaan door de heren Eyck, Buis [Buys] en Stapert. De ingewonnen informatien komen op het volgende uit. Boulogne sur Mer is een vrij groote en aanzienlijke luchtige [heldere, goed en ruim opgezette] en gemakkelijke handelstad, aan het kanaal gelegen in twee gedeeltes, een hooge stad op het gebergte en een laage stad langs het strand gelegen, doch aan elkander verbonden, verdeeld.

Zij heeft eene vrij goede haven van een vrij groote uitgestrektheid, een veilige bergplaats voor de schepen, aan de zuidzijde met een steenen hoofd en aan de tegenovergelegen zijde met eenen dwarsmuur voorzien. Voor de haven vindt men eenige banken liggen. De vloed is er ter hoogten van 16 voeten, dat zeker niet veel is. De handel die er tegenwoordig gedreven wordt bestaat meest in smokkelhandel op de Engelsche kust. Men zou er echter alle soort van handel kunnen drijven, te weten zeehandel. Voor den binnenlandschen heeft deeze plaats niet zoo veel geschiktheids, als wel andere plaatsen aan het kanaal gelegen, want men heeft er geene rivieren of binnenwaters, door welk middel men met de steden landwaarts in gemeenschap kan hebben. Alles wat men derwaarts zenden wil, moet per as vervoerd worden, hetgeen altijd moeilijk, talmachtig [tijd kost] en kostbaar is.

[Er is] niets [...] dat het aanleggen van fabrieken in deeze stad of deszelfs omtrek zou kunnen beletten. De grond en het water hebben er de behoorlijke geschiktheid toe. De duurte der levensmiddelen is hier al gelijk zij in de meeste der te voren onderzochte steden is. De prijs der huishuuren is er verschillend. Open gronden om te bebouwen of zich neder te zetten waaren er niet. De meesten [stukken grond] behoorden aan communautes [gemeenschappen] of bijzondere personen.

Volgens opgave waaren de landerijen hier goed en vrugtbaar, graanbouwerij was er echter weinig. Het meest dat men er teelde was voeder voor verschillende soor ten van dieren. Boter word er in den omtrek veel gemaakt. [...]

De dichtst bijgelegene [oorden] zijn op den afstand van anderhalve en die het verst aflaggen van vier mijlen. De plaats is aan geene overstroming onderhevig. Canalen voor den binnenlandschen handel heeft men er niet. Alleen kan men dien te water langs de kust drijven. Het getal der inwoners is omstreeks tienduizend. Wat verder de

haven belangt, men heeft voor dezelve veranderlijke banken, maar de ingang der haven ligt altijd [op] dezelfde [plaats]. De slag van het water [golfslag] sleept zomtjids een gedeelte grond weg, maar dit is zeldzaam en komt door langheid van tijd.

Wat belastingen aangaat men betaalt er uitgaande rechten. De rivier de Liane, die vier mijlen lang is levert veel zoet waater op, dat tot alle soorten van fabriquen geschikt is. Het stroo kost er 15 francqs de honderd bottes [bossen, pakken] van 8 ponden. Het hooi 18 francqs de honderd bottes van 10 ponden. De haver 8 livres of 8 livres 10 stuivers. Het septier zijnde 13 en een halve boisseau [inhoudsmaat van 12 ½ liter] van Parijs.

De landstreek tusschen Boulogne en Estables [Etaple] vonden wij vermakelijk, schoon en vruchtbaar. De grond is hier bergachtig en vol geboomte, voornamelijk in de laagte. Het opgaande hout scheen er echter zo wel niet te tieren, als wel het stekhout. Tegen het gebergte zagen wij zeer veel en zeer schoon bouwland. Uit alle omstandigheden kwam het ons voor, dat men in Frankrijk, althans in deeze strecken geene landen zoeken moet om te defricheren [ontginnen]. Alles wat bruikbaar is, wat goed is, is ten nutte aangelegd en bearbeid. De natuur doet de meeste strecken gronds alhier, boven de meeste in Holland zoo veele voordeelen genieten, zoo veele middelen van vruchtbaarheid in haaren eigen boezem vinden, zoo van weeke steenen, kalk-aarde en mergel, als natuurlijke gemeenzaamheid, dat het niet misschen kan of een weinig oplettendheid, eene matige arbeidzaamheid moet dit land tot het voortbrengen van allerlije pro ducten zeer geschikt maaken.

Echter zagen wij ook hier, naar maate wij Estables [Etaples] naderden, onoverzienbare duinen en uitgestrekte zandvlaktes en wel van ligt zand, door de natuur tot geene vruchtbaarheid geschikt en waarvan de ieverigste arbeid geene goede gronden zou kunnen maaken.

Aan het einde deezer zandvlakte vormt zich De rivier de Canche een weg tusschen de duinen door en ontlast zich die vlakte, die wel een uur gaans in de lengte en een half uur in de breedte doorlopende, eindelijk in zee. Dit zeegat kwam ons voor meest n[oord]w[estelijk] uit te loopen en hier, indien men de handen aan het werk wilde slaan en hetgeen verwaarloosd is of door den tijd en verloop van stroomen onbereikbaar geworden, verbeteren, zou hier de schoonste haven en de veiligste ligplaats voor schepen te vormen zijn die men immer verlangen kan. Te meer, daar zij door buitenduinen volmaakt tegen de winden zou gedekt zijn.

Estables is tegenwoordig niets dan een zeer arm dorp, waar genoegzaam geene andere handel is, dan dat men er zomtjids zout, wijnen en brandewijnen inscheept. Voorts bestaat het meest van de vischvangst. Daar echter het gebrek aan handel hier ter plaatse voornamelijk uit het verwaarloosen van de haven en der binnenlandsche canaalen aan den eenen en gebrek aan geld bij de inwoners aan den anderen kant voorkomt, is het zeker, dat dit eerste verbeterd en in het laatste door de i[j]ver van meerder of minder goeode kooplieden die zich daar zouden willen nederzetten weggenomen zijnde, men er allen handel voornamelijk den graan en vischhandel met veel voordeel zou kunnen drijven en veelerhanden fabrieken en manufacturen met

vrucht vestigen, te meer daar zich in dat geval hier ter plaats[e] de beste gelegenheid voor verzending zoo binnen als buitenlands zou opdoen.

Uit hetgeen wij over de armoede van de plaats en de vruchtbaarheid van den nabij gelegen grond gezegd hebben is natuurlijk af te nemen dat men te Estaples goedkoop leven kan. De levensmiddelen van graanen, vleesch, gevogelte, wild zelfs en visschen zijn er voldoende en tegen matigen prijze te bekomen. De huishuuren zijn er bovenmate goedkoop.

Iets dat niet alleen een voorwerp van kostwinning en handel oplevert maar vooral voor Hollandsche emigranten van veel aangenaamheid zou zijn, moeten wij hier nog opmerken, dat men namelijk in den omtrek van Estaples veenen vindt, die reeds onderzocht zijn en vrij goede turf geven, die wel geene vaste en duurzame kolen oplevert, maar echter zeer goed brandt.

[Dat is] gelijk wij beproefd hebben eene zaak die vooral in Frankrijk, waar het hout de gewone brandstof van het land is, gelijk wij reeds meer hebben aangemerkt, doorgaans schaars is, van zeer veel niet gerekend moet worden. Dit gebrek, dat wij aangestipt hebben, scheen ons toe hieruit voort te vloeijen, dat het veen nog te jong is en, om zo te spreken, nog niet tot behoorlijke rijpheid gekomen is.

Een nauwkeurig bericht van de heer Marteau, hier commissaris der Hollandsche natie in deeze streek, te Estaples woonachtig, de hupsten [fleurigste], gulhartigsten en besten mensch dien men ergens kan aantreffen, wiens goed onthaal en betoonde welnemendheid wij nimmer genoeg prijzen kunnen en die de gelegenheid der plaats, haare voor en nadeelen ten volle kundig is, zal, door vergelijking met onze aantekeningen, de gegrondheid der zelve kunnen bevestigen. Wij zullen het hier laten volgen:

‘Wat de haven en derzelve gelegenheid aangaat: de *punt van Touquet* en de *punt van Lornet*, die den mond van dezelve vormen, zijn gelegen, de eerste ten zuiden, de laatste ten noorden, wanneer de zee laag is, heeft de haven 2 of 3 voeten waters en het tijdstip tusschen eb en vloed 8 of 9 voeten en het waater gewassen zijnde van 10 tot 12 voeten. De breedte derhalve is van eene halve mijl, de lengte vijf quart mijls.

De tegenwoordige handel bestaat in zout, wijnen en brandewijnen. Men zou er ook kunnen [be]trekken de handel in hout uit het noorden, in teer, hennip, in het algemeen den ganschen Noordsche handel, de Levantschen handel en dien met Noord Amerika. Ook is Estaples boven alle andere plaatsen best gelegen voor de vischvangst en heeft het bijzondere voordeelen om er dien te vestigen.

Wat de fabrieken betreft, men kan [en] men mag er die vestigen. Linnen, laaken en kousen weverijen alle andere soorten van manufacturen zouden hier kunnen gedaan worden. Men zou er genever-stookerijen kunnen aanleggen. Ook heeft men hier en voor het geheel district van Boulogne aerde geschikt voor plateel en tegelbakkerijen, pijpen en diergelijke. Het garen onder andere is in deze streek bij uitstek goedkoop.

Voor den binnenlandschen handel, zoo nodig voor alle soorten van fabrieken, zou hier mede gelegenheid zijn door middel van de rivier de Canches, welke met Canches, Edin, Montreuil en Estaples gemeenschap heeft. Zij is bevaarbaar van Estaples tot Montreuil en zou met weinig kosten zodanig kunnen gemaakt worden tot aan Canches toe, hooger op wordt zij door watermoolens op dezelve onbevaarbaar. In de nabijgelegen provincien heeft men even als te Boulogne uitkomende rechten te betaalen, maar deeze zijn gering en verder belastingen zijn er niet. Verder heeft men er hoop kleene beekken goed en geschikt water voor fabrieken en manufacturen opleveren, ook voor die van het papier, zodat men in deeze stad en derzelver omtrek alles vindt wat men nodig heeft.

De huishouding is er bijzonder goedkoop en zelfs boven verbeelding. De cubic toise metzelwerk komt er op 125 [livres] en de vierkante toise op 15 francs te staan. De balk timmerhouts op 4 livres en 10 stuivers.

De prys van het brood is er als te Boulogne. De tarwe kost er doorgaans 22 livres de 318 ponden. De groentens zijn er goedkoop. Het vleesch 7 of 8 st[uive]rs. Het schapenvleesch van 8 tot 10 st[uive]rs. Eveneens is het met het gevogelte gelegen. Een vette kapoen komt op 25, een kalkoen op 60 en een hoen op 12 stuivers. De visch is er in overvloed, dus zeer goed en bijna te geef.

Wat de brand[stof] belangt: het hout is 'er. Het weeke hout 24 en het harde 30 livres de vaem. Ook kan men er koolen bekomen, zijnde te Ardingan [Enquin-les-Mines] welke plaats [tussen] Arras [en] Estaples gelegen is eene koolmijn. Ook kan men die uit Engeland bekomen. En hieromtrent zouden de Hollanders bij aldien zij zulks verzochten, bijzondere voorrechten kunnen verkrijgen. De kolen van Ardingan en die uit Henegouwen kosten 6 livres 10 stuivers het bazil.⁷² Ook vindt men tusschen Montrieul, Edin [Hesdin] en Estaples turfmoeren en veengronden. Men delft hieruit reeds turven die vrij goed zijn, maar geene kolen maar wel eene as geven die men gebruikt tot mesting der landereijen. Het honderd van deze turven kost 4 Hollandsche stuivers.

Meubilaire goederen zijn er te Estaples vooral tegenwoordig geheel niet te bekomen, maar men kan die genoegzaam bekomen in de naastbij gelegene steden. Goede onbebouwde landen heeft men hier omstreeks niet, maar men heeft er zandige strecken en konijnen-duinen die den koning toekomen. Men vindt in deeze zout, ook zou men er aardappelen kunnen teelen. Tegenwoordig zelfs wordt er de teelt gedaan. Wegens het toelaten van vreemdelingen niet van den heerschenden godsdienst zijnde in Gildens, moet men tot nog [toe] een ontkennend antwoord geven. Het klimaat is hier zeer goed en gezond. Men heeft er geene heerschende landziektens. Met de voortbrengselen van het land en de weiden voor het vee, is het hier ter plaatse eene eene gelegen als in Boulogne.

Verder heeft men hier nog landen aen particulieren en komunquites [communautés, gemeenschappen] die onbebouwd liggen en [...] te bearbeiten zouden zijn, welke gemakkelijk en teegen eenen maatigen prijs zouden verkregen kunnen worden.

De dagloonen zijn er van 15 tot 18 stuivers daags en het getal der inwoners belooft tegenwoordig tusschen zeven en achthondert. Onder de voordeelen die de ligging van Estaples aan de hand heeft, behoort nog, dat geen plaats van de gantsche kust zoo nabij gelegen is aan het middelpunt van het graafschap Artois.'

Montreuil, eene niet groote landstad, de eerste plaats waat wij ons na Estaples ophielden, kan op zichzelf in 't geheel niet in aanmerking komen en van geen nut voor ons oogmerk worden, hetzij in verband met Estaples beschouwd, indien men besloot zich te Estaples neder te zetten zou

Montreuil en de streek en zijne omtrek noodwendig een verblijf moeten verschaffen aan den eenen en anderen der kolonisten, die zich met fabrieken en manufacturen of met landbouw moeten generen. Wij zullen dat aangaande Montreuil, in dit opzicht beschouwd, berichten, hetgeen wij deswegens hebben kunnen te weten koomen, zijnde wij niet in de mogelijkheid geweest van veel onderzoek te kunnen doen, dewijl wij er niet dan van des avonds ten zes tot den volgenden morgen ten acht uren vertoefd hebben en ons onderoek aldaar of liever dat van den ridder De Poncet, voornamelijk [in] de landen van den graaf van Artois in het Marquenterie gelegen, betroffen heeft.

Montreuil dan is eene oude en niet zeer groote landstad, vrij hoog gelegen, omtrend vier mijlen van Estaples, met hetwelk het door middel van de rivier de Canches eenige ge meenschap heeft. Men kan over de grootheid deezer plaats ten naasten bij oordeelen daaruit, dat het slechts 5.000 inwooners heeft. Buitenlandse handel kan er niet wel gedreven worden, dan door middel van Estaples. Groote communicatie binnenslands is er mede niet, gelijk men uit hetgeen wij daaromtrent in ons bericht wegens Estples gezegd hebben, kan opmaaken. Men zou namelijk de rivier de Canches hooger op moeten bevaarbaar maaken en dan nog zou deeze Gemeenschap niet verder gaan dan met Edin [Hesdin] en Canches.

Fabrieken van de meeste soorten zou men [hier] kunnen vestigen. Het waater ten minste zou er de geschiktheid toe hebben. In vroeger tijden heeft men hier ook manufacturen gehad. Door welke oorzaken zij in verval en te niet geraakt zijn, hebben wij niet vernomen.

Met den prijs der levensmiddelen, huishuuren en brand, kortom met de duurte van levenswijze zal het hier ten naasten bij even eens gesteld zijn, als te Estaples, met de huishuur denkelijk een weinig kostbarer. De luchtgesteldheid verschilt niets van die der laatst genoemde plaats, dus zal het getal der zieken hier niet veel grooter [zijn].

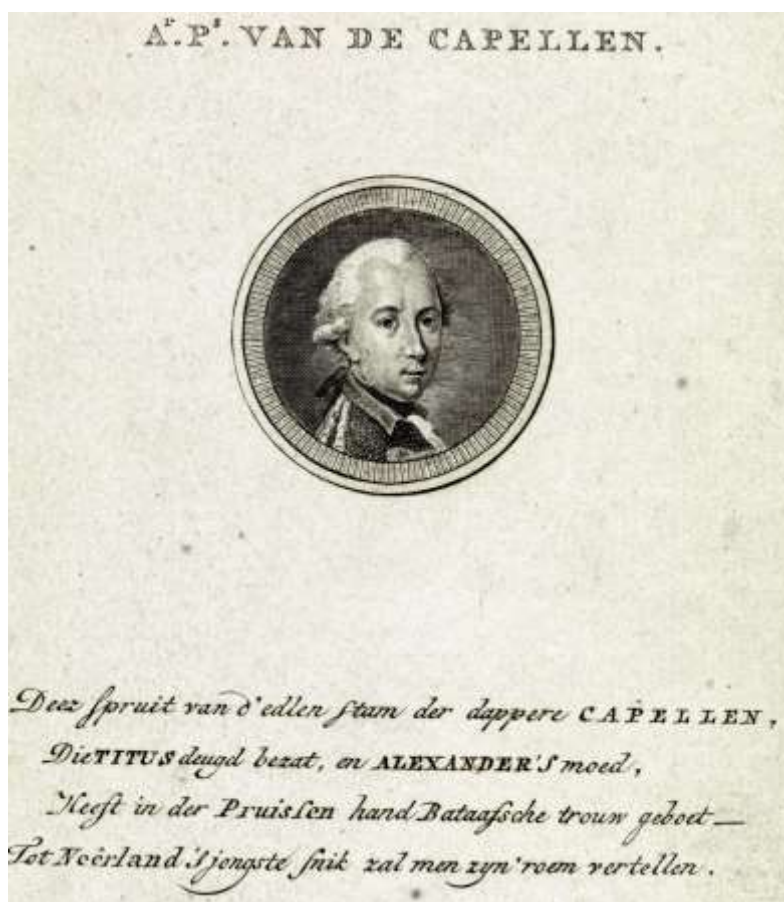
De grootere uitgestrektheid der plaats in aanmerking genomen, noch zullen de ziektes, die men er waarneemt, meerder endemisch zijn dan daar. Eindelijk hebben wij niet kunnen verneemen of hier ook ledig liggende gronden gevonden worden. Dit evenwel durven wij verzekeren, dat het niet zeer waarschijnlijk is [want] de landen in den omtrek hebben wij daar te vruchtbaar gevonden. Voor hinder van overstromingen gelooven wij, dat men hier niet te vreesen heeft.

Van Montreuil begaven wij ons op den weg om verder onderzoek te doen naar den landen, den graave van Artois behorende en in het marquenterie gelegen achtervolgende [volgens] de nota, ons deswegens reeds te Brussel door den Hoog Wel Geb[oren] heere van der Capellen ter hand gesteld.

Zoo wij de door dien heer aan eenige leden der commissie gegeven openingen gelooven moesten, waaren wij ons in gene deele dienstig als zijnde, dat het beste en

bruikbaarste gedeelte deezer landerijen reeds van bijzondere personen ter bewerking waaren uitgegeven en dat dezelve die nog te bekomen waaren, grooter arbeid en lasten zouden vereischen, zou men er immer eenige voor deelen van kunnen trekken.

De berichten daarentegen van den heer graave d'Houdan, een heer die zich daar voornamelijk op den landbouw toelegt en met zeer grooten uitslag aldaar de verbetering van enige onbebouwde en hem geconcedeerde landerijen ondernomen heeft, eindelijk die zich wel heeft willen verdedigen, ons op de vriendelijkste wijze omtrend hetgeen wij verlangden te weten, onderrichtingen te geeven, waaren rechtstreeks strijdig met de eerst gemelden en hielden in, dat die landerijen van dien aart waaren, dat men wel degelijk aan dezelve met vrucht iets konde ondernemen en dat zij der opmerking wel waardig waaren.

Portret van Alexander Philip van der Capellen, Abraham Jacobsz. Hulk, 1795. Rijksmuseum Amsterdam.

Zijn Hoog Wel Geboorens verdere berichten strookten volkomen met die wij vervolgens hebben ingewonnen, waarvan wij dan ook om alle onnutte herhaalingen te vermijden, dezelve [bedoeld worden: de berichten van de advocaat Bajon] met stilzwijgen zullen voorbijgaan.

Het was voornamelijk op den raad van den gemelden heer graaf, die ons ook nog berichtte, dat, in deeze streek nog eenig ander land van een ruime uitgestrektheid

gelegen was, hetgeen den heer De l'Ormais toebehoorde, dat te koop was, dat wij het besluit naamen van ons naar Rue, waar de landen gelegen zijn te begeven, ten einde te beproeven of wij door eigen onderzoek en beschouwing ons in staat konden stellen van een nauwkeuriger rapport wegens den toestand dier landerijen aan onze committenten kunnen doen.

Wij vervoegden ons daar te Rue op de landerijen zelve bij lieden, die daar ter plaatse woonachtig waaren. Wij zagen daar vervolgens een vrij groote en uitgestrekte streek moerassig land, dat, vooraan ten minste reeds meer of min gedefricheerd [ontgonnen] was, zijnde met slooten en vijvers ter afleiding van het water door graaven, den grond met de uitgegraven stof op gehoozd en een kleen gedeelte van den zelve reeds bearbeid. [...] Deeze bearbeide grond scheen ons juist niet toe van den besten of vruchtbaarsten te wezen, schoon wij aan den anderen kant ook niet kunnen zeggen, dat hij behandeld was, zodanig als hij hadt kunnen worden en dat men zich met allen ernst op deszelfs verbetering hadt toegelegd.

Wij zagen hier eenige turf, die uit den grond gedolven was en ons niet ongelijk scheen aan de zogenaamde steekturf, die door bouwlieden op sommige plaatsen bij ons gemaakt wordt. Voor het overige kwam ons dit land en het omgelegene voor, niet kwalijk te gelijken aan dat hetwelk men in de Meijerij van 's Hertogenbosch aantreft.

Over de juiste grootheid konden wij niet oordeelen door dien wij de gantsche uitgestrektheid gronds zoo door de boomen en het kreupelbosch, als andere beletzelen niet konden overzien en de aert van het terrein niet toeliet, het zelve door te wandelen. [...]

Thans gaan wij over tot ons bericht wegens Crotoi [**Le Crotoy**] en **St. Valery**, twee plaatsen aan den mond der Somme tegenover elkander gelegen en die wij niet uit dien hoofde en om het rapport dat zij tot elkander hebben genoodzaakt zijn eenigermate als in verband te beschouwen.

Voor al hebben wij iets te zeggen wegens de tusschen ruimte, die er tusschen deeze plaatsen is en die door het zeegat in de rivier de Somme, die hier haar uitwatering heeft, gevormd wordt. Deeze is eene groote vlakte, bij hooge zee, van water. Bij gevallen zee van zandbanken, zoo het ons voorkwam, heeft zij van Crotoi tot St. Valery wel een breedte van omtrend een half uur gaans. In de lengte van de Somme af namelijk tot aan de zee heeft zij ongelijk meerder uitgestrektheid. Deeze vlakte of zeeboezem is dus niet ten allen tijde bevaarbaar, waarvan wij in onzen overtocht naar de punt van Ourdel [Le Hourdel] het ongemak hebben ondervonden.

Meerder naar zee toe, tusschen de twee punten namelijk, is ons bericht, dat men altijd water heeft, zelfs met laag waater van zes tot acht voeten, zoo dat men altijd met half tij kan binnen loopen en het anker werpen, om met den eersten vloed hooger op te loopen.

Achter de punt van Ourdel is nog een inham, waar een schip in tijd van nood een veilige legplaats en goeden anker grond vinden kan. Men heeft er zelfs, zoo ons bericht is, meer waater dan te Crotoi en St. Valery en zoude er misschien eenigen handel kunnen vestigen.

Medaillon met de patriotse sociëteit te Sint-Omaars, 1787, anoniem, 1790 – 1792. Rijksmuseum Amsterdam.

De loop der Somme door de zeebanken heen is zeer ongeregeld en die rivier geweldig aan verloopingen [veranderingen van plaats] onderhevig, zoo dat zij nu deelen dan eens geenen weg neemt. Het verleggen der aarden of banken tusschen welke zij stroomt, schijnt daarvan oorzaak te zijn. In eenen vloed namelijk worden deze zandbanken zoodanig verplaatst, dat visschers van Crotoi die hier dagelijks vaaren, gedeeltelijk het spoor bijster raaken en meestal van de waare streek onkundig zijn. Het schijnt dat men zich nimmer de minste moeite gegeven heeft om den loop dezer rivier te bealen en door die te dwingen zich een gemakkelijk inloopen uit zee te besorgen of door de banken te doen verminderen.

Men heeft hier gedeeltelijk eenen harden zandgrond gedeeltelijk ligte keiesteentjes waarin het moeilijk is een anker te doen houden. De tooren van Cayeux aan den ingang der banken van de Somme dient tot een baak door middel van de vuuren die men er

op onderhoudt. Crotoi belangende: het is een arm, kwalijk gebouwd en noch slechter onderhouden dorp, door sommige schippers, wier scheepen te St. Valery te huis hooren [en] meestal [vooral] door visschers bewoond.

Zoo men uit de overblijfselen der oude muuren oordeelen mag, schijnt het eertijds een stad en nog al geen geringe stad geweest te zijn. Koophandel schijndt er weinig of niet te zijn. Wij zaagen er slechts een schip, dat op het drooge lag en dit behoorde er niet te huis. Echter zou men er allen koophandel kunnen drijven en voor eeniger maate gegoede lieden zou er wel wat te doen zijn, zoo met de koophandel als met de vischvangst. De inwoners schijnen er ieverig genoeg en wel voort te willen. Misschien echter zou de jalousie der kooplieden van St. Valery aan eenen opkomende handel alhier hinderlijk kunnen zijn.

De haven aangaande hebben wij geen ongunstige berichten bekomen. Volgens die van den heer graave d'Houdan, die ons op de plaats zelve door de bewoners bevestigd werden, zoude [de] steunen [kennelijk stutten bij de wal of kade] van Crotoi zelfs beter zijn dan die van St. Valery. Hetgeen deeze berichten nog meerder waarschijnlijkheid bijzet, is, dat de meeste schepen, die naar St. Valery moeten, eerst te Crotoi binnen loopen, waar zij op het tij en goede wind liggen te wachten om naar St. Valery over te steeken. Bij den vloed heeft deeze haven waters genoeg. Bij gewone vloedden heeft men hier vijf a zes en twintig voeten waters; buitengewone vloedden brengen het water tot een hoogte van vier of vijf en dertig voeten. Met vallend waater kan men uit zee met geene groote scheepen opkomen. Men moet vloed hebben om naar binnen en eb om naar buiten te loopen. Het spreekt vanzelf dat men met laag water niet op nog af koomen kan.

Binnenlandsche handel kan er niet veel zijn voor het tegenwoordige. Tot nog toe ook moet men per as vervoeren, al wat men van of naar de haven van Crotoi brengen wil. Veel nuts zal derhalven aan de haven van Crotoi, zoo voor den binnenlandschen handel als den buitenlandschen, kunnen toebrengen het canaal, dat men bezig is aan te leggen tusschen Rue en Crotoi, waarvan wij boven reeds gesproken hebben. De sluis op hetzelfde zou ook tot makkelijke verbetering van de haven der laatstgenoemde plaats kunnen verstrekken.

Fabrieken zou men kunnen en mogen aanleggen, hetzij aan hier ter plaatse, hetzij te Rue. Duurkoop is er niet [voor] het leven [inzake de levensbehoefden]. Het is niet [anders] dan in de bloeiendste en welvarendste plaatsen, waar men zich de levensmiddelen tot hooge prijzen moet aanschaffen. Visch inzonderheid kan men hier in overvloed bekomen. Huijzen tot een provisioneel [voorlopig] verblijf zou men er niet wel kunnen bekomen. Nieuwe zou men er voor geringen prijs kunnen zetten. Behalven met gebakken steenen maakt men hier het metzelwerk van keijen of vuursteenen, die men hier alomme vindt. Ook mengt men de kalk met een soort van zeezand waar onder veel schulpen [schelpen] zijn, hetwelk, buiten dat het de kalk merklijk doet strekken [sterkt] aan den zelve door den tijd eenen hardheid geeft, die der steen gelijk zou zijn, derzelve niet nog overtreft.

Wegens de luchtgesteldheid en de gezondheid deezer plaats hebben wij niets ongunstig vernomen. Van Crotoi deden wij eenen moeilijken en door gebrek aan water eenen langzaam overtocht naar de *Punt van Ourdel* [Le Hourdel]. Zoo moeilijk onze overvaart was, zoo vruchteloos ook was onze reis derwaarts. Zoo [wel] bij [door]

gebrek aan lieden bij ons te hebben, kundig genoeg om behoorlijke aanwijzing te doen, als doordien ons in onze vaart derwaarts meer dan twee uren, nu op de eene, dan op de andere bank vast gezeten hebbende, de overige tijd niet genoegzaam was tot eene behoorlijke beschouwing en wij ons spoedig wederom van daar moesten begeven, wilden wij het tij niet laten verlopen en geheel buiten staat geraaken van nog dien dag van dit onbewoond punt af en te St. Valery komen.

Hetgeen ons nog verder belet heeft aangaande de Punt van Ourdel behoorlijk onderzoek te doen, is geweest den afwezigheid van den heer Massie, dien wij eerst tusschen St. Valery en Abbeville op zijn terugreise aantreffen en dien het wel speet niet tijdig genoeg gekomen te zijn, doch wiens gegevene informatien ons niet voorgekomen zijn een nader onderzoek noodzaaklijk te maaken. Alles wat wij derhalve hier omtrend te berichten hebben komt daarop neder, dat er aan de Punt van Ourdel aangeslikte gronden zijn die bedijkt zouden kunnen worden en vervolgens door een geschikte bearbeiding tot goede en vruchtbaare gronden gemaakt. Een gedeelte daarvan is zelfs reeds bedijkt en wij zagen er eene hoeve en boerenwooning. De aart der grond kwam ons juist niet van de beste voor.

In een woord het heeft ons toegescheenen, dat het, wat deeze aangewonnen landen betreft, meerder een zaak van particuliere speculatie voor eenige bijzondere personen is, dan wel dat zij zouden kunnen dienen tot het voorgestelde oogmerk, de vestiging eener colonie namelijk.

St. Valery [is] eene niet groote stad aan de Somme; omtrend een uur van de zee en tegenover Crotoi gelegen. [Deze] komt ons voor niet ongeschikt voor den handel te weezen. Met laag waater liggen de scheepen, die tot aan de kaaij toe kunnen koomen, geheel droog op een gemakkelijk strand, waar van men zich met zeer veel voordeel bedienen kan, zoo[wel] om te repareren, als ook [om] te calafateren. Bij hoogen vloed zou er volgens sommige berichten tot 30 of 33 voeten waters zijn. Andere berichten waaren hier mede strijdig, gelijk men straks zien zal. [Naar] het getal der scheepen te oordeelen die wij er zagen, moet er nogal handel zijn, ook binnenlandsche door middel van kleine vaartuigen, de Rijnscheepen niet ongelijk, waartoe de Somme zeer geschikt is. Het getal der scheepen, die jaarlijks St. Valery binnen loopen, is omstreeks 300.

Men berichtte ons, dat hier onder andere veel handel in rogge is, die van Rouen en andere plaatsen landwaarts in gelegen, gehaald en naar Holland voor de genever stokerijen en andere diergelijke gebruiken vervoerd wordt. Wij zagen er sloopstimmerwerven en twee scheepen op dezelve op stapel staan. Ook zagen wij er eene lijnbaan. De levenswijze was hier niet duur. Huizen [zijn er] te huur waaren er weinig te bekomen, maar daartegen kon men er goedkoop nieuwe aanbouwen. De luchtgesteldheid werd ons opgegeven gantsche niet ongezonder te zijn.

Onder hetgeen wij hier gezien hebben verdiend misschien eenige opmerking eene steengroeve in de rotsachtige gebergten waarop de stad gelegen is. Zij is in de voorstad en levert eenen witten, zachten en smeugigen steen of liever aarde op die mogelijk tot sommige einden zou kunnen gebruikt worden, als tot het maken van Pijpen. Men berichtte ons, dat deeze steen voor heen tot het vervaardigen van kalk was gebezigd geworden en thans scheen deeze groef [groeve] niet meer bewerkt te worden. Het scheen ons toe dat deeze steen niet ongelijk was aan die witte steenen, die wij

geduurende onze reis meer dan eens over de landerijen gespreid gezien hadden en die men tot mesting en verbetering der bouwlanden gebruikt.

Wij zullen dit bericht besluiten met eenige schriftelijke informatie betreffende Crotoi, de Punt van Ourdel en voornamelijk St. Valery, ons in deze laatste plaats ter hand gesteld. Zie ze hier:

'Men moet een zuiden of westenwind hebben om hier binnen te loopen; echter kan men genoegzaam met alle winden binnen komen uit hoofde der wijdte van den mond der Somme. Men heeft vier uren tijd elken vloed voor den inham van Hourdel en een uur voor Crotoi en drie kwartier uur voor St. Valery. Men heeft met den vloed 25 voeten waters aen [Le] Hourdel, te Crotoi en St. Valery 17 of 18. De Punt van [Le] Hourdel maakt een gedeelte uit van het land Cayeux dat den heer graave van Artois toebehoort. De haring en zouten vischvangst kan er met voordeel gedreven worden. De schepen kunnen van hier de Somme langs tot Amiens vaaren. Jaarlijks komen te St. Valery omtrend 300 schepen binnen. Men werkt aan het kanaal van Picardijen om de Somme met de l'Aisne [Aisne] en de l'Aisne met de Seine te vereenigen, hetgeen een merklijk voordeel aan den handel van St. Valery zal bijzetten [opleveren].

Men vaart de Somme op tot aan Amiens en vier daagen vandaar verzendt men per as naar Parijs, een weg van twee daagen. Men ontscheept de kostbaare koopmanschappen of die zonder bederf niet lang onderweg kunnen zijn. Pachten en tollens, alles heeft er plaats. Het zout is er de helft minder duur, tot twee mijlen landwaarts in. Voor fabrieken heeft men noch te Crotoi noch te St. Valery eenig waater.

Het waater is brak te Cayeux en aen [Le] Hourdel. Het bouwen van een groot huis kost te St. Valery van 15 tot 18.000 francqs; te huur zijn er weinig. Het timmerhout kost vijf francqs de solive [balk], metselwerk van gebakken steenen de toise 30 stuivers meer dan te Abbeville. Het beste brood is er 2 stuivers, het vleesch 8 doch in gewone tijden slechts ses stuivers het pond. Het gevogelte komt van Abbeville en is er des winters zeldzaam. De watervogels zijn er goedkoop. Visch is er te Cayeux genoeg te bekomen. Men heeft aldaar 15 visschers die met hunne scheepjes naar [Le] Hourdel omme loopen. Zij hebben geen andere havenplaats.

Het brandhout kost te St. Valery 36 livres de vaam van vier op acht voeten. Alle soorten van huisraad kan men hier bekomen of laten maaken. Aan de Punt van Ourdel heeft [men] 120 a 140 journeaux gronds, waar de zee met elken vloed overloopt en waar van men een gedeelte kan indijken. Het reeds ingedijkte zou men kunnen koopen tegen 400 of 500 francqs het journal. [oude oppervlaktemaat of stuk land dat een man in een dag kan bewerken].

Het dorp is leenroerig aan den vorst die de Lods [percentage van de opbrengst van erfgoedverkoop] en verkooprechten zou kunnen afstaan; deze zijn aanmerkelijk en bedragen 25 ten honderd. Het is te St. Valery en aan de Punt van Hourdel zeer gezond. Aan de stranden en zeekanten is het er gezonder, dan nog wel binnenslands in de uitgestrektheid van twee mijlen. De landen aan de Punt van [Le] Hourdel zijn goed en vruchtbaar en geeven zeer veel tarwe. Men ontlast die Punt door middel der werken van Cayeux waar aan men arbeidt; er gaat een sterke vloed. Het getal der inwoners belangende: het bedraagt 1.000; men heeft er 700 huizen.

Hoe vruchtbaar en wel waargenomen wij ook de landerijen reeds bevonden hadden; op onzen weg van St. Valery vonden wij de landbouw bloeiender dan ergens te voren. De bouwlanden[waren] wel bemest, de boerenhoeven grooter, in eenen beeteren staat en geregelder orde, het hout gewas voordeelig. [Er was] veel bijzonder goed opgaand hout, zoo[wel] olmen, als eiken, verscheiden Boomgaarden en zelfs boomkweekerijen. De Somme, die wij van tijd tot tijd langs reden, bevonden wij wijder dan de Lek voor Vianen. **Abbeville**, een vrij mooie maar niet zeer gemakkelijke [aangename] landstad, aan de Somme gelegen, is ons voorgekomen, niet ongeschikt te zijn voor eenen handel op de binnensteeden en zelfs voor het doen van opkoopingen op de naast bij gelegen zeehavens, waar heen de Somme, voor zoveel St. Valery belangt, den weg baant. Deze rivier is echter daarheen ten alle tijden niet bevaarbaar. Men moet daartoe den vloed waarnemen. Nu graaft men er, zoo men ons onderricht heeft, een canal naar St. Valery om de gemeenschap met die plaats gemakkelijk te maaken.

De handel, die er thans voornamelijk gedreven word, is de graanhandel en de handel in beesten. Graanen zagen wij er in overvloed op de markten van alle soorten rogge, haver, garst, [...] tarwe, boekweit, erwten, boonen en wikken [veevoeder]. Al deeze graanen waaren zeer goed over het algemeen maar verbazend slordig en onzuiver behandeld. Het hoorn en kleinvee, dat wij er zagen, was meestal bij uitstek mager en op veere na zodanig niet, als wij het op onze markten aantreffen. Het schijnt dat de oppassing en het wel voederen van het vee den Hollandsche boeren meerder eigen is. Van deeze slechtere voeding is misschien een gevolg de minder goede bewerking van de booter en kaas die in 't geheel bij de Hollandsche niet haalen kan en zoo als die thans is, nimmer een tak van handel kan uitmaaken.

Fabrieken heeft men te Abbeville. De voornaamste die wij er hebben aangetroffen zijn de lakenfabriek die van trijp en vloertapijten en die hier niet van de geringste is [en] de smederijen van allerlije soort van ijzerwerk. Onder de eerste behoord vooral genoemd te worden de alom bekende en groote lakenfabriek van de heeren Van Robias, Hollanders van oorsprong in dewelke men ons berichtte, dat honderd verschillende bewerkingen plaats hadden en vijftienhonderd menschen aan de kost geholpen werden.

[Dat was] iets dat ons verbazend voorkwam, te meer daar wij meenden te bespeuren, dat men er door het gebruiken van gemakkelijker werktuigen, dan in Holland, waar de fabrieken veelal onder bezwaarende wetten van hallen en gildens zuchten, gebruiken mag, een veel kortere en minder omslag behoevende manier van werken hadt.

De gantsche fabriek is in een gebouw bij den anderen gedaan, zelfs word het verven der lakens hier verricht. Het vollen alleen schijnt er niet te kunnen geschieden. Men doet het buiten de stad en wel op eenen vrij verren afstand. Deze fabriek is aan de Somme gelegen, die door de stad heenen stroomt. Voor deezen had deze fabriek een uitsluitend recht [monopolie]. Tegenwoordig heeft dit geen plaats meer; men mag er zo veele laaken fabrieken aanleggen als men wil.

Buitendien van den heeren Robais zijn en thans nog twee anderen. De wol tot deeze fabrieken ontvangt men uit Hamburg en Holland. De wol die hier valt, zegt men, niet goed te zijn [bevalt niet goed]. Zou dit misschien niet een voorwerp van speculatie

kunnen opleveren en er mogelijk middelen te bedenken weezen om de wol alhier gewonnen wordende te verbeteren?

Trijpfabrieken zijn er mede verscheiden. Zij schijnen er zeer wel op te nemen [te functioneren]. Een derzelve, behoorende aan de heeren Hécquet et fils, hebben wij bezichtigd. Men maakte hier vloertapijten, die zeer goed en schoon van patroon waren, doch ons zo goed niet voorkwamen als de Schotsen.

Spotprent op ijdele hoop van de patriotten op Franse hulp, 1787, anoniem, 1787. Rijksmuseum Amsterdam.

Eenen voornamen tak van handwerk en handel maaken hier de smeederijen van ijzerwerk, waar schaaren, messchen en alle ijzerwerk tot den landbouw, de handwerken en huishouding vervaardigd werden en die zoo hier als in de plaatsen die rondom gelegen zijn gevonden worden, uit. Hiermede wordt te Abbeville een gansch niet geringe handel gedreven.

Abbeville is vrij van die soort van lasten, die men hier de naam van taille [belasting op grondbezit van de derde stand] geeft. De luchtgesteldheid scheen ons geheel niet ongezond te weezen. Plaats tot berging van verscheiden huisgezinnen, die er zich zouden willen nederzetten, is er overvloedig. Men zou tot het aanbouwen van nieuwe huizen ten dien einde een vrij aanzienlijk terrein in de stadwerken, die geslecht staan te worden [op het punt staan gesloopt te worden], kunnen bekomen. Zelfs zou men hier bij het voordeel hebben, dat men gebruik zou kunnen maaken van de steen van de geslechte fortificatiën, tot het leggen van de grondslagen deezer huizen, welke steen men ons verzekerd heeft, dat gemakkelijk daar toe zou geconcedeerd worden.

Verder heeft men ons onderricht dat binnen hier een klooster is van Grije Zusters van de orde van St, Franciscus, dat uitsterven moet en waarin slechts nog eene non, die reeds hoogbejaard is, is overgebleven en hetwelk men bij voorraad [voorlopig] verblijf aan eenige huisgezinnen zou kunnen geeven. Wij eindigen dit bericht met de antwoorden, ons door den heer subdelegué op onze vragen, volgens onze gemaakte tafel gedaan gegeven [zijn]:

'Men drijft te Abbeville den zeehandel door middel van het canaal, den handel in graanen, linnen, barcannen [wrijfdoeken] en lakens. Men [be]trekt de wol uit Hamburg. De canaalen zijn niet bevaarbaar dan met den vloed. Met [op] deezen kunnen er scheepen van twee honderd tonnen vaaren, vijftien maalen [keren] in iedere maand, vier daagen voor en na de nieuwe en volle maanen.

Men heeft in de nabuurige provincien geene territoriale rechten, uit hoofde van welke men belastingen zou kunnen leggen die den koophandel landinwaarts in zouden kunnen hinderen. Er is niets dan de last der pachten, die groot is. Men heeft tot het vervoeren der goederen acquit à caution [toestemming goederen te vervoeren] nodig. Men kan te Abbeville alle soorten van fabriquen aanleggen. Er hebben geene uitsluitende [exclusieve heffingen van] rechten plaats. Voornamelijk is het hier in de den omtrek vol van slotenmakerijen en ijzerwerken, die zeer voordeelig zijn.

Het vleesch kost er 8 stuivers, het brood 2, het bier is duur, de wijn goedkoop. Men heeft er goede Bourgogne-wijn tegen 12 stuivers. De groenten zijn er in overvloed en goedkoop. De visch is er zeldzaam, dewijl alles naar Amiens en Parijs vervoerd wordt, bijgevolg duur. Men is verplicht om er rechten van te betalen. De oesters zijn er duur. Het brandhout, het beuken[hout] namelijk [met name] kost er 32 francs de vaam. De turf (de pile van 12 vierkante voeten) 42 francs. De huishuuren zijn er duur, de goede huizen [kosten] van 500 tot 600 livres.

Het timmerhout bewerkt zijnde komt er op zes francs de solive, het ruwe [hout] op 3 livres en 10 stuivers. Het metzelwerk, de gewone toise van 3 duimen dikte, kost 10 francs [metselwerk] van anderhalve steen gebakken steenen namelijk [met name] 15 francs. Van gehouwen steenen is het duurder.

Alle soorten meubilaire goederen kan men hier bekomen, maandelijks heeft men er een vrije markt. Open gronden heeft men er niet dan [behalve] de vestingwerken, die 220 arpent [een arpent is 58,5 m.] uitmaken [in totaal bijna dertien kilometer], maar zonder de grachten onder te begrijpen. Vreemdelingen van een andere dan de heerschende godsdienst kunnen er sedert het nieuwe Edict in de Gilden en Burgelijke Corporatien worden toegelaten.

De luchtgesteldheid is er goed, men heeft er geene endemische ziekten. De gewone producten van het land zijn er koorn, haver, gerst en diergelijke. Men heeft er geene weiden. Voor de fabrieken levert de Somme genoeg geschikt waater op. Voor die van het papier moet men het neemen tusschen twee vlooden. Aan overstromingen is de plaats waar men zich zou moeten nederzetten niet onderhevig'.

Op onze weg van Abbeville naar **Dieppe** vernaamen wij te **Eu**, een stadje op de route tusschen deeze twee steden in gelegen, dat men bezig was met het in orde brengen van de haven van **Tresport** [Le Tréport], een bourg niet ver van hetzelfde gelegen [en] dat men wijders een kanaal vervaardigde om door dat middel Eu een geregelde gemeenschap te doen hebben met Tresport en door tresport met de zee, ten einde en te Tresport en hier eenigen koophandel te vestigen.

Eene zaak van deezen aart hadt een te nauw verband met het oogmerk onze reise, dan dat zij zou hebben nagelaten onze nieuwsgierigheid gaande te maaken [niet bezoeken zou onze nieuwsgierigheid niet bevredigd hebben], te meer, daar wij ons genoegzaam op de plaats bevonden. Wij besloten dan hieromtrent zodanig onderzoek, als de korthed van den tijd ons toeliet te doen en naar bevind van zaaken verder te besluiten of onze reis naar Dieppe voort te zetten of tusschen beiden noch eerst een tochtje naar Tresport te doen.

De afwezigheid van eenen koopman of liever van eenen vischreder van Eu die in de haven van Tresport geïnteresseerd en haare gelegenheid kundig was en naar wien wij vernaamen, deed gedeeltelijk ons onderzoek vruchteloos afloopen. Gedeeltelijk echter zijn wij geslaagd en zie hier wat wij vernomen hebben.

Tresport zowel als Eu behoort den hertog van Penthièvre⁷³ en het welzijn van beide deeze plaatsen heeft er ongetwijfeld dien vorst aangezet, tot het doen der onderneeming van de haven van Tresport en het kanaal van communicatie met Eu, eene onderneming waarin de koning mede veel deel heeft willen neemen.

De haven van Tresport is drie kwart mijl van Eu afgelegd. Nu reeds diendt zij tot de vischvangst van haring namelijk en zoute visch. Een koopman van Eu, dezelfde aan wiens huis wij ons voor onderrichting vervoegd hebben, is de voorname reeder der vischscheepen van Tresport.

Hetgeen men tot verbetering deezer haven voornemens is te doen, bestaat onder anderen in het aanleggen van een sluijs die reeds voltooid is en het aanleggen van een groot verlaat [hier: overloop] om het dok vol water te houden. Alles is echter nog in zijn begin en de haven wel verre van gereed te zijn. Zelfs zouden er nog vier of vijf jaaren moeten overloopen eer alles voltooid zou zijn. Maar dan ook zouden er scheepen van 400 tonnen en grootere zelfs kunnen binnen loopen, met hoog water, want deeze is mede eene van die havens, die met de eb droog loopen.

Zij zoude dan eene der schoonste havens van deeze kust zijn. Men heeft er een goede baai en schoone reede en het inkomen is er oneindig gemakkelijker dan te Dieppe.

Over de gelegenheid [ligging] deezer haven kan men oordeelen daaruit, dat men om in eenen z[uid]oosten en om uit te loopen eenen n[oord]westen wind behoeft.

Men heeft te Tresport ledig liggende landen aan den Hertog van Penthière behorende, doch die nog niet tot den landbouw geschikt zijn.

Onaangezien alle deeze berichten kunnen wij echter niet verzwijgen een geheel tegenstrijdig bericht ons te Dieppe wegens de haven van Tresport gegeven, dat zij namelijk niets deugt in weerwil van de groote sommen gelds die men er aan verspild heeft. Niets is ons ondertusschen gemeenzaamer [gewoner] voorgekomen, dan in eene of andere haven de heerlijkste voordeelen van dezelve te hooren opnoemen en niet lang daarna in de naaste haven vlak het tegenover gestelde te hooren verhaalen.

Natuurlijk [is het] zoo [dat als] de haven van Tresport in eenen goeden staat gebragt wordt, [dan] ligt de stad Eu de naaste bij en in de gelegenheid van met die verbetering groote voordeelen te kunnen trekken, zoo door het vermeerderde debiet haarer tegenwoordige producten als door verzending van nieuwe, die de vrucht zouden zijn van aldaar aangelegde manufacturen, fabrieken en trafieken.

Noodwendig hebben wij dus naar de omstandigheden van dit stedjen vernomen. Wij zijn daar door in staat om aangaande hetzelfde een vollediger en nauwkeuriger bericht te kunnen geeven. Eu is een tamelijk groot en niet onaardig, luchtig [ruim opgezet] en zelfs een zindelijk [schoon] stedjen. De huizen zijn er over het [al]gemeen wel gebouwd. De hertog van Penthière heeft er een kasteel. Kooplieden zijn er weinig, ook heeft men er geene fabrieken. De meeste inwoners zijn handwerkslieden [zo]als smeeden, koperslagers en diergelijke. Men zou er echter fabrieken kunnen aanleggen en wel van allerlei je soort. Het water is er goed voor allen [en] ook overvloedig genoeg.

De grond tusschen Abbeville en Eu is zeer geschikt voor houtgewas. De olmen onder anderen tieren er bijzonder wel. Eu heeft tegenwoordig te water gemeenschap met Dieppe en St. Valery en te land per as met Dieppe en Abbeville. Men heeft te Eu een rivier, de Bresse geheeten. Door middel deezer rivier en van een kanaal dat men werkelijk bezig is te graven, zal men Eu ook gemeenschap te doen hebben met de haven van Tresport en door dezelve met de zee.

Driehonderd menschen werken tegenwoordig aan dat kanaal. Ook zou men Eu een gemakkelijk en vrij uitgestrekte communicatie met de plaatsen meer landwaarts in gelegen, kunnen doen hebben door de Bresse met de Somme te vereenigen.

Het is te Eu goedkoop leeven en zelfs wel het bestkoop van den geheelen omtrek. De huishuur is er niet duur. De groote huizen doen er van 300 tot 500 francqs. Het vleesch kan men er egter niet goedkoop rekenen. Het kalfsvleesch kost er 8, het schapenvleesch 9 en het rundvleesch 10 st[uive]rs.

De vaam hout zijnde de gewone en het bedragende de helft van de Koninklijke vaam, komt op 10 francqs. De lucht is er gezond en men weet er van geene endemische ziekten. Onbebouwde landen, den koning toebehoorende, zijn er omstreeks Eu niet; alles wat er ligt is wel en goed bebouwd. Het getal der inwoonderen van Eu is tusschen de drie en vier duizend.

De stad Dieppe is eene tamelijk groote niet onaardige en levendige koopstrad aan het kanaal, die zelfs merkteekens van welvaart draagt. Wij zagen er veel scheepen en

onder deze verscheidene Engelsche scheepen aan den wal liggen. De haven is er ruim en goed, maar niet zo gemakkelijk in en uit te zeilen.

Ongeveer 100 schreden binnen het kortste hoofd vormd zich als een bank van ligte keisteenen, waarmede ook het strand bedekt is. Deze hebben de haven op deze plaats bijnaar toegewoeld [dicht laten slibben] en wel zoo dat deze bank bijnaar de hoogte der kaai bekomen heeft, hetwelk de haven zoo benauwd dat geen schip dan bij hoogen vloed kan binnenkoomen. Dit is iets, dat een wezenlijk ongemak aan de scheepvaart en koophandel moet veroorzaken.

Het zuider of tegenover liggende hoofd is 660 voeten lang als het n[oorde]r hoofd. De haven loopt bijna noordwestelijk uit. De haven, voornamelijk de binnenhaven loopt met laag water voor het grootste gedeelte droog. Men heeft het ongemak door deze opeenstapeling van keisteenen veroorzaakt genoeg begrepen. Verwonderlijk is het dus ten hoogsten dat men reeds in den beginne niet naar middelen heeft omgezien om een diergelijk hinder te voorkomen, dat toen gemakkelijk zou zijn voor te komen geweest of ten minsten door eene geduurige werkzaamheid te verminderen zou geweest zijn.

Thans zoekt men naar een ander hulpmiddel en dat bestaat in het vervaardigen eener nieuwe haven, waartoe men reeds de handen heeft aan het werk geslagen en een begin is gemaakt met aan de zuidzijde der oude haven, een nieuw hoofd en haven aan te leggen. Ook wordt er een nieuw dok vervaardigd. Tegenwoordig is de binnenhaven reeds zeer goed, ja de beste die wij reeds tot hier toe gezien hebben. Er is dus geen twijfel of door het in gereedheid brengen der nieuwe haven zal deze plaats een der voortreffelijkste van het gansche kanaal worden.

Tot dit werk hebben ook betrekking de twee aangelegde sluizen in de faubourg en aan het bassin, die niet alleen aan de rivier die door de streek loopt, doortocht geeven, maar ook wel en voornamelijk dienen tot het schoonhouden der nieuwe haven. Aan het einde van het bassin werkt men aan een kanaal dat op de *Valley d'Arc* aanloopt van waar de rivier komt en welk kanaal van zeer veel nut zal kunnen zijn voor de binnenlandsche handel door dien het, door middel van het kanaal van Montmorency gelegenheid zou geeven om zelfs met Parijs gemeenschap te hebben.

De grond der oude haven bestaat uit slib of uit kiezelsteen. Bij hooge zeeën heeft zij elf of twaalf voeten waters, bij laag water, gelijk wij reeds aangegeven hebben genoegzaam geen. De handel die te Dieppe gedreven wordt, is voornamelijk die om de Noord, de handel met Amerika, de sluikhandel op Engeland en inzonderheid de handel in visch.

Verbazend groot is hier deze tak van handel, 600 visschers loopen van hieruit en het product van de vischvangst word jaarlijks geschat op vijf miljoen livres. De haringvangst bedraagt daarvan alleen tusschen de drie en vier miljoenen.

fabrieken zijn er niet te Dieppe, voor zo veel wij hebben kunne verneemen. Scheepswerven hebben wij er gezien zo binnen de stad, als aan het strand. Zelfs stonden er wel dertien scheepen op stapel, waarvan vier koopvaardijscheepen waaren, de rest visschers. De fatsoenen en sneden [soorten en vormen] deezer scheepen waaren zeer goed, doch de bewerking kwam ons niet zo wel voor als men die in Holland vindt. Zaagmolens, zoo nodig anders bij een diergelijk werk vind men er zo min, als in de te vooren bezigtigde plaatsen. Alles moet men met de hand zagen. Lijnbaanen zagen wij

er in menigte. Zij waaren echter ver van aanzienlijk te zijn. Er werd niet dan cleen touw geslagen, denkelijk voor vischnetten.

Grond tot het aanbouwen van huizen zou te Dieppe nog te vinden zijn. Aan het eind der havens langs het nieuwe bassin is nog een onbebouwd terrein, dat men ons bericht heeft den koning te behooren.

Over de gezondheid deezer plaats zal men daar uit kunnen oordeelen, dat in deeze stad, die over de 20.000 inwoneren heeft, slechts drie medicijnen [artsen heeft] van welke de een reeds eenen ouderdom van 92 jaaren bereikt hadt en nog gezond en sterk was.

Het volgende zijn de antwoorden op onze vragen uit den mond van den heer subdelegué door ons opgeschreven.

'De commercie die te Dieppe kan gedreven worden is, de vischvangst van allerleije soort, voornamelijk die van haring en versche visch. De visch die men hier vangt is de beste van het gantsche canaal. De haringvangst is er aanmerkelijk. Voor het overige kan men er allen handel drijven, uitgezeid die op O[ost] Indien.

De canaalen voor de binnenlandsche handel aangaande, men heeft een canaal ontworpen van Dieppe tot aan de Louaise. Andere canaalen zijn er tegenwoordig niet, alleen heeft men er een klein canaal hetgeen dient voor het transport van brandhout.

De tollén aangaande, is het hier gesteld als elders. De stad Dieppe heeft een privilegie van het zout te hebben tegen koopmansprijs. Het zout is er een koopmanschap. Fabrieken kan en mag men er aanleggen en wel allerleije. Men heeft daartoe alhier water zoo schoon, als ergens elders in de provincie en dat tot alle fabrieken geschikt is. Men heeft hier zelfs een ververij en een weinig verder te Tercy op drie mijlen afstands van hier papiermolens waar men graeuw papier maakt. Ook krijgt men hier ten einde zoet water in overvloed.

Aan overstromingen is het terrein waar men zich zou moeten nederzetten, niet onderhevig. De levenswijze is hier niet zeer duur. Het vleesch kost er 10 stuivers het pond, maar deeze duurte heeft slechts plaats [sedert] twee jaaren. De huishuuren zijn zedert twee jaaren duur. Een ordentelijk huis doet 600 francqs aan huur; in de faubourg van het paleis zou men ten redelijken prijze kunnen bouwen. De prijs van een halve en quèze trois [toise] metzelwerk is niet duur. Het koorn is hier niet duur, men koopt het tegen 27 of 28 francqs en de zak van 8 boisseaux [een boisseau is een schepel, 10 liter of 43 liter, hier kennelijk 10] tegen 40 livres.

Veele groenten heeft men hier, gevogelte dat zeer lekker is, in overvloed en niet duur. Evenzeer is het met het wild. Versche visch heeft men hier zeer veel, uitmuntend en ten redelijken prijs.

Het brand-hout koopt men er tegen 20 francqs de vaam van parijs. Steenkoolen heeft men hier niet. Meubelen kan men van Rouen krijgen. Onbebouwde landen, die men zou kunnen bekomen, zijn er niet. Tot hier toe worden de protestanten in geene gildens toegelaten. Voor het overige heeft men er 300 of 400 protestanten die er zeer gerust leeven.

Het klimaat is er zeer gezond, te oordeelen naar de geringe sterfte bij die van andere plaatsen die minder bevolkt zijn. Men heeft er geene endemische ziekten. Men heeft hier veele vrugtbare landen, de *Valley d'Arc*, de *Valley van Pourville* en andere, maar de landerijen zijn duur. Weiden tot het maaken booter en kaas of voor paarden heeft men

er niet, wel om hen te teelen en vee vet te mesten. In de boven gemelde valleijen mest men veel schaapen. De voortbrengzels van den grond zijn tarwe, gerst, haaver, bonen, la vesce [wikke] en koolzaad. Dit laatste mag men niet zaaijen zoo veel men wil om dat het de grond uitput. Het weekloon belangende, men geeft een mezelaar 30 stuivers 's daags, aan sjouwers 12 of 14 stuivers, Het getal der inwoneren bedraagt 24.000. Men zou er bij voorraad 3.000 gevluichte Hollanders kunnen bergen'.

Fecamps, dat wij vervolgens als tot het oogmerk dienstig bezigtigden, is een niet groot, noch welgebouwd zee-steedjen, dat zich meer in de lengte dan in de breedte uitstrekt. Het is wel niet zoo aangenaam, noch luchtig, als het door zijn ligging zou kunnen zijn. Indien men er behoorlijk de hand aan hielde en meer zindelijkheids bezat, zou het eene vermakelijke plaats kunnen zijn.

Er zijn daar veel oude huijzen. Er is eenige handel, echter weinig. Ook legt men er zich op de vischvangst toe. Geen van beide echter wordt er zo sterk gedreeven als men in deeze plaats uit hoofde zijner natuurlijke ligging zou kunnen doen. Er zijn 22 koopvaarders en omtrend zoo veele visschers. Wij zagen een brik [scheeptype] met rogge geladen en naar Rotterdam gedestineerd [bestemd] kort na onze aankomst, uitloopen.

De haven is gansch niet ongeschikt. Zij ligt tegen het noord-noord-westen. Met eenen westen en noord-westen wind, komt het ons voor dat de schepen het in deeze haven eeniger mate [te] kwaad moeten hebben. De deining schiet dan vrij sterk in dezelve in. Met laag water loopt de haven genoegzaam droog en kunnen er dan geene geladen scheepen binnen komen. Echter heeft men ons bericht, dat zij meer des waters heeft dan die van Havre de Grace.

Met springvloeden wast het water er tot 24 of 25 voeten, bij gewonen vloed tot 13 à 14 voeten. Tusschen vloed en eb is er altijd nog tien voeten diepte en kunnen er dus scheepen van 200 tonnen, weer en wind dienende, inloopen. De binnenhaven is als een kom, waar de scheepen vrijwel tegen de winden gedekt er gemakkelijk liggen kunnen. Nog een gemak, dat deeze haven heeft is dat niet verre van dezelve eene kleene visschershaven, **Iport** [Yport] genaamd, gelegen is, waar men een vrij goede stee [plek] heeft en de scheepen naar Fecamp gedestineerd, wanneer zij niet kunnen binnen komen, in afwachting van vloed en tij kunnen [daar] gaan ankeren. Deeze haven heeft twee hoofden, een dat vrij ver in zee uitspringt [en die] eene steenen kaai heeft en van veel nut is. Een ander [havenhoofd] dat niet zo ver uitspringt en waar achter zich door eene opstapeling van ligte keisteentjes, als een soort van bank vormde, die den scheepen in het in en uitloopen vrij hinderlijk is.

Aan de zijde van dit hoofd zal de haven ook met eene steenen kaai voorzien worden, evenals aan de tegenovergestelde zijde. Ondertussen heeft men ons verzekerd, dat de zo even genoemde bank van keisteenen zoo veel kwaads niet deedt als het ons wel toe scheen [en] dat men dezelve gemakkelijk kon wegneemen en dat het middel dat men gebruikte, zoo al niet om dat oogmerk ten volle te bereiken, ten minste om den verderen aanwas te beletten, zeer voldoende was.

Dit middel bestondt in de werking van twee sluijzen met springdeuren voorzien en gelegen tusschen de haven en een soort van kom, achter dezelve. Deze kom liep bij springvloed door middel deezer twee sluizen vol en men hield het water in dezelve tot de zee laag was, wanneer men het er door het openzetten der deuren weder uitliet

en het met geweld door de haven stroomende dezelve van alle ingespoelde zand en steenen zuiverde.

Aan de noord-oostzijde der haven ligt een vrij hoog gebouw, hetgeen de opkomende scheepen zeer goed voor een baak [baken] verstrekken kan. Ook heeft men op het verst uitsteekend hoofd een hooge staag waarvan des daags een vlag waaid en waaraan men des avonds een brandende lantaarn ophaald [ophijst] met hetzelfde oogmerk. Ter wederzijde van de haven ziet men louter rotsen. De bergen [die] om de stad en haven gelegen, zijn, naar gissing, wel 300 voeten hoog. Voor de mond der haven evenwel heeft men geene banken, geene droogtens of rotsen, maar ook geen goede ankergrond, dewijl dezelve meest uit keisteentjes bestaat. Dit laatste ongemak wordt ondertusschen genoegzaam verholpen door de boven reeds gemelde reede van Iport [Yport]. Eertijds behoorde de haven aan de abtdij van Fecamp. Thans heeft deeze alleen het recht van de visscherij. De rest is aan de koning bij transactie overgedragen.

Binnenlandsche handel te water is er tegenwoordig niet. Hier loopen wel twee rivieren in zee die drift [doorstromen] genoeg hebben, maar evenwel niet bevaarbaar zijn. Fabrieken zijn er niet, schoon er geene reden is waarom zij er niet zouden kunnen zijn; zoet water dat tot dezelve geschikt is, is er in overvloed. Het rivierwater is er wit en zeer helder.

Schoon wij er geen scheepen op stapel gezien hebben, is ons echter onderricht, dat er sloopstimmerwerven zijn, waarop zelfs scheepen van 400 tonnen vervaardigd worden, zoodat er geene reden is om de scheepen in andere havens te doen maaken.

Het is hier niet duurkoop leven; de huishuuren zijn er goedkoop. Ook heeft men er de middelen om nieuwe te bouwen in overvloed. Men boud hier namelijk veel met kei of vuurstenen die er in overvloed te bekomen zijn. Ook mengt men er de kalk met een zeker soort van schulp of zeezand, hetgeen deugd heeft, dat het door den tijd de kalk zoo hard en harder maakt, dan de steenen zelve, iets dat wij reeds in vorige plaatzen hadden waargenomen.

levensmiddelen zijn er in overvloed te bekomen. Men heeft er een menigte van veldgewassen en onder deeze veel groene erwten, die er zeer veel verkogt worden. De Kaerssen zijn er verbazend duur. Zij kosten 18 of 19 stuivers het pond. De reden misschien hiervan is dat men die van schapen-ongel [dierlijk vet] maakt.

Fecamp heeft eene groote afgesloten en gedeeltelijk overdekte markt, welke voornamelijk voor eene vleeshal diendt, hoezeer er dan ook allerlije andere goederen te koop gebragt worden. Deeze hal is zeker een der voornaamste van deeze streek. wekelijks verschijnen in dezelve wel 200 vleeschhouwers. Van alles wat hier ter markt gebragt wordt, moeten vooraf de rechten aan de abtdij van Fecamp betaald worden, naar mate van het gewigt. Er wordt geene mand met koopgoederen, hoe gering ook, gebragt, waarvan de abtdij niet ten minste een oortjen [kleinste munteenheid] aan rechten trekt.

Terrein is er genoeg dat zou kunnen toegestaan worden tot den aanbouw van nieuwe huizen, buiten en behalven [er nog vanaf gezien], dat er de hoogten rondom de stad, zeer veel gronds ledig en onbebouwd ligt, die aan communautes en sommige religieuzen toe behooren. Er is nog een vrij groot terrein ter plaatse, waar de oude stad geweest is, hetgeen men ons bericht heeft, dat ligtelijk zou te bekomen zijn.

De luchtgesteldheid is er zeer gezond en de inwoners hupsch [voorkomend] en goedaardig, inschikkelijk jegens vreemdelingen en verdraagzaam in [op] het stuk van godsdienst. Zie hier de antwoorden die ons door de subdelegué [plaatsvervangend gemachtigde bestuurder] van deeze plaats op onze schriftelijke vragen gegeven zijn.

'De ligging der haven is noord west. De diepte is van 12 tot 10 voeten; men kan ten allen tijde in deeze haven binnen loopen; zonder nodig te hebben van naar eene springvloed te wachten. De binnenhaven heeft ten naasten bij 400 toises in haaren diameter. Men kan de haven zuiveren van kleine keisteentjes, die er aanspoelen, door middel van het bassin, ten tijde der hooge vloed.

Men heeft geene banken voor de mond der haven, maer de ankerplaats is er niet zeer veilig, naar dien de grond enkel uit keisteentjes bestaat, waarin de ankers niet wel houden willen. De reede is gedekt tegen alle winden, uitgezeid den westen[wind]. Voor het overige doet de slag van het water [golfslag] hier geen kwaad. De haven heeft sedert vijftien jaaren zich zelve machtig uitgediept, zelfs ter vermeerderde diepte van vier voeten.

Men kan allen mogelijke handel drijven, voornamelijk die van de groote vischerij. Zelfs begunstigt men er de walvischvangst. Men heeft geene canalen tot het drijven van den handel binnen 's lands. Men moet derwaarts alles per as vervoeren. Door dat middel heeft deeze plaats gemeenschap met Rouaan.

De rivier die men hier heeft, dient tot niets dan tot het gaande houden der molens. Men heeft er tollén. Voor het overige zijn er geene territoriaale rechten in de nabuurige provincien, uit hoofde van welke men nieuwe belastingen zou kunnen heffen. Deeze plaats heeft een privilege voor dengeen, die er drie jaar gewoond heeft, van geene belasting te betaalen voor het zout, dat men in de huishouding bezigt. Het zout voor de vischerijen belangende, men kan het haalen waar men wil. Men kan en mag er allerlei fabrieken oprichten, zelfs zou men in dat geval alle aanmoediging onderwinden. Het water is er goed en geschikt voor allerlei fabrieken en Manufacturen en men heeft het er in overvloed.

De plaats waar men zich zou moeten nederzetten is aan geene overstromingen onderhevig. Duurkoop is het leven er niet. De huishuuren zijn er mede niet duur. Een koopmanshuis met pakhuizen, plaats, stallingen, enz. kan men er huuren voor 600 francqs. Men zou er een schoon huis kunnen bouwen voor 18.000 livres. Het metzelwerk komt er de cubic toise op 72 livres, gerekend tegen 20 stuivers voor iedere duim dikte. De vierkante toise van gebakken steenen komt op 8 francqs. Het timmerhout aangaande: de solive van 3 cubic voeten schoon eikenhout kost 7 francqs. Het brood koopt men als in andere plaatsen tegen 2 stuivers 3 deniers het pond. Groentens zijn er in overvloed en niet duur. Vleesch ook van allerlei soort, het spek er onder begrepen, koopt men tegen 9 stuivers het pond. Het gevogelte is er heerlijk, het beste uit het koninkrijk en niet duur. Een vette capoen kost er 30 tot 40 stuivers, een hoen 20 stuivers. Men heeft er zeevisch en koopt die niet duur. Riviervisch heeft men er bijnaar niet.

Het brandhout is er niet zo duur als in andere plaatsen van de provincie. De vaam van vier voeten hoogte op 8 voeten lengte komt op 10 ecus. Ook heeft men er steenkoolen en koopt die tegen 4 livres 10 stuivers of 5 livres het parcel [perceel, deel]. Meubelen

kan men er niet gemakkelijk bekomen, genoegzaam alle soorten van meubelen moet men van Rouen ontbieden.

Onbebouwde landen die men zou kunnen defricheren [ontginnen] zijn hier niet. Alles is bebouwd, alles is vruchtbaar. Men geniet er een volkomen vrijheid van consciëntie. De luchtstreek is zeer gezond. Men heeft er genoegzaam geene ziekten en vooral geen endemische. De gewone voortbrengselen van het land zijn lijnzaad, haver, rog en tarw.⁷⁴ Weilanden heeft men er weinig. De werkloonen aangaand: een goed daghuurder wint er daags 28 of 30 stuivers. Het tegenwoordig getal der inwoners is omtrend 6000. In de voorstad naar de kant van Rouen zou een zeer schoone gelegenheid zijn om fabrieken aan te leggen.'

[Als men vanwege] [...] de aangename ligging van eene plaats en [behorend tot] eene van de bekoorlijkste streken der wereld, [een plaats waarvan] waaren de blijken van welvaart en weelde eene menigte van schoone en zelfs prachtige lusthuizen wier bekoorlijkheid nog verrukkender wordt door de heerlijkste gezigten die een vermaakelijk oord opleveren kan, eindelijk [gelet op] de volkrijkheid eener koopstad, [...] de vrolijkheid haarer inwoners, als datgeen [het was], dat de keus omtrend de plaatsing der colonie bepalen moest, zou ongetwijfeld **Havre de Grace** den voorrang moeten hebben boven alle andere steeden die wij tot hertoe gezien hebben.

In de daad men wordt als opgetogen bij zijne komst aldaar, door de schoonheid der natuur, die men op de weg niet ver van die stad gewaar wordt en de menigte buitenhuisen, het een boven het ander tegen de schuin aflopende bergen gelegen die ruim uitzigt hebben over de daar langs stroomende Seine en niet minder staat men bij zijn intrede in de stad verwonderd over de menigte van volk, dat men alomme op de straten en aan de vensters der huizen ziet, eene menigte, die men des te minder verwachten kan, als men de kleinheid der stad in aanmerking neemt.

Havre is eene vrij nette stad aan de rivier de Seine, die een weinig lager in zee valt, gelegen. Uit de menigte der schepen van verschillende natien die wij er zagen te oordeelen zou men moeten opmaaken, dat er groote handel gedreven wordt.

Ondertusschen heeft men ons verzekerd, dat de handel er voornamelijk in commissiehandel bestaat. De huizen der burgeren schijnen bekrompen te zijn en een en hetzelfde huis, gelijk zulks ook in onze groote koopsteden plaats heeft, [wordt] door meer dan een huishouden bewoond [...]. Ook is de stad in 't geheel te klein en te bekrompen, zoo voor zulk een getal inwoners, als voor den handel die er gedreven wordt.

Men is hiervan overtuigd en hier vandaan [komen de voornemens voor] de vergrooting der plaats waarvan reeds een ontwerp gevormd is. Fabrieken zijn er zo ons onderrigt is, geheel niet. Zekerlijk dat hier van de oorzaak is, dat men een genoegzaam bestaan in de handel vindt en niet noodig oordeeld dien door het aanleggen van manufacturen en fabrieken nog meerder te moeten doen bloeijen.

Anderszins dunkt ons de plaats er niet ongeschikt toe te zijn, ten minsten zou men in de voorsteden of op kleenen afstand van de stad, waar men genoegzaam water voor de zulke die water behoeven, aantreft, kunnen aanleggen. Buiten [afgezien van] de Seine waarlangs men hier met zeer veel gemak eenen binnenlandsche handel drijven

kan, hebben wij niet kunnen verneemen, dat er canaalen zijn. Dus men [zal] tot den handel met de binnen steeden veel tijds nodig hebben [en] zal de goederen per as [...] [moeten] vervoeren.

De haven belangende, derzelver ingang strekt w[est]z[uid]w[est] en o[ost]n[oord]o[ost]. Zij bestaat uit eene haven en een dok, dat men door middel van sluizen vol water kan houden, zo dat er de scheepen vlot [drijvend] kunnen liggen. De sluisdeuren voor hetzelfde hebben een breedte van 44 of 45 voeten daar of daaromtrent. Met eb loopt ook deze haven droog. Aan het einde van het noorderhoofd heeft men in dezelve een steenbank van singel [bank van keien] en een diergelijke voor het eind van het zuiderhoofd. De haven is zekerlijk niet ongeschikt voor den handel, echter heeft zij haare ongemakken.

Onder deze zijn niet van de minste, dat de schepen niet ten allen tijde kunnen binnen loopen, maar dikwils verscheidene daagen op eenen springvloed moeten blijven liggen wachten, om waater genoeg te bekomen om in de haven binnen te komen en dan ten tweeden dat zij in de voorhaven niet veilig genoeg liggen, maar bij storm uit het westen zo geweldig is geschokt en geslingerd worden, dat zij daar zelfs door het aanstooten dikwils schade bekomen. Dit eerste kan ten uitersten nadeelig zijn dewijl er veele banken in de Seine liggen, die schoon [het] slechts zandbanken [zijn] egter gevaarlijk zijn, omdat zij veranderlijk en aan verplaatsing onderhevig zijn. Men is voornemens deze haven merkelyk te vergrooten door het aanleggen van eene geheel nieuwe haven aan het einde der oude, die men voor konings-scheepen bestemd, ook van een nieuw dok en eene spuisluis [spuisluis] tot dieping der haven. De steenen hiertoe, die men daar nogal gemakkelijk schijnt te kunnen bekome, waren een die men uit de omtrek van Caen bekomt en aan de Bentheimer steen niet ongelijk is en een soort van grani[e]t-steen, die men van Cherbourg krijgt.

Scheepstimmerwerven heeft men er. Aan de noordkant der haven zaagen wij onder anderen vrij groote scheepen op [het] strand op stapel staan, waaronder met staande en lopende want, geheel gereed om in zee te loopen. Het timmerwerk was goed, maar zij waaren ligter gebouwd, dan bij ons gewoon is scheepen van dezelfde caliber te doen. In het dok zaagen wij nog een ander schip op stapel staan.

Het ligt te begrijpen, dat het in eene volkrijke en bloeiende plaats, gelijk wij Havre de Grace beschreven hebben, niet goedkoop te leven is. Wij vonden er ook alle levensmiddelen, het brood alleen uitgezonderd, ten uitersten duur. De huishuuren zijn er mede zeer hoog. Wij twijfelen zelfs of wel genoegzaam huizen te huur zouden te krijgen zijn, tenzij de vergrooting der stad, die men voornemens is te doen en die men door den aanleg der nieuwe haven zou kunnen doen [dat mogelijk zou maken], dewijl rondom derzelve een groot terrein is, dat men ons gezegd heeft den koning toe te behooren.

De gesteldheid der lucht is er gunstig voor de gezondheid, van land eigene ziekten hebben wij er niets vernomen. Buiten en behalve de verbetering der haven en de vergrooting der stad heeft men er nog voor een kanaal te maken of liever het *canaal van Vauban* te verleggen tot Honfleur, een kleine havenplaats aan de Seine, die wij doorgereden zijn, doch niet bezigtigd hebben en die volgens de gedagten van den heer Stapert een goede haven zou te maken zijn om langs dien weg Havre met die plaats

een gemakkelijke gemeenschap te doen hebben. De antwoorden die den heer Oursel, subdelegué [vervanger] van den heer intendant van Rouen ons wel op onze voorgestelde vragen heeft willen geven, zijn de volgende.

'De gunstige winden om te Havre te kunnen binnen loopen zijn die van noordwest en zuidwest. Bij hooge vloed en heeft men aan het noord-ooster hoofd 22 voeten waters en omtrend 16 op de platte forme van het bassin. De lengte der haven is ongeveer 400 toises, haare breedte 100, maer de werken die men er sedert vier jaeren heeft aangevangen, zullen er nog in het jaar 1789 een bassin van 300 toises lengte op 100 toises breedte bij [...] voegen. De haven is niet onderhevig aan veranderingen door verzanding of andere oorzaaken te weeg gebragt. Men heeft zo weinig reden om te vreezen dat de slag van het waater eenigen grond aan de oevers zal doen verliezen, dat de ooster en zuider oevers langzamerhand grond aanwinnen. Havre zendt in gewone jaeren 120 scheepen naar Americaansche colonien en krijgt daar en boven een getal van meer dan 1.000 of 1.200 schepen van verschillende grootte en onderscheiden natien als Deensche, Zweedsche, Engelsche, Hollandsche en andere die de haven voorzien van teer, planken, hennip, steenkoolen en wederom in retour uitvoeren voornamelijk voor Duitschland en Holland, zuiker, koffij en sommige koopmanschappen van luxe en mode, die van Parijs komen.

Alle soorten van handel kan men er met vrucht en voordeel drijven, inzonderheid den handel op Rusland. Zedert ons tractaat met die mogendheid kan die soort van handel een allergewigtigst voorwerp voor de zeevaart worden. Voor den binnenlandschen handel heeft men er geene canaalen, maer de rivier de Seine die schepen van ten minsten twee honderd tonnen naar Rouen voert en middel verschafft om goederen van Parijs en uit het binnenste van het koningrijk te bekomen. De wijnen, brandewijnen en manufacturen, maer inzonderheid de articulen van modes en meubilaire goederen van Parijs maaken eenen grooten tak van binnenlandschen handel uit. Normandie is een land van tolleren (pais de gabelles) [gebied waar zoutbelasting geïnd wordt]. Ondertusschen bekomt men ten behoeve van de visscherijen het zout er zeer goedkoop en in zodanige genoegzaamheid als de rederij hetzelve nodig heeft. Wat het oprichten van manufacturen en fabrieken belangt, de kleene steden Honfleur en **Montivilliers**, anderhalve en twee mijlen van Havre afgelegene, zijn doorsneden van eene kleine rivier, die aan de nijverheid alle soorten van gemakken aanbiedt om er manufacturen te vestigen, zodanig als loyerijen, raffinadereijen, linnen en catttoenfabrieken en diergelijke.

Havre voor zich zelfs heeft niets dan fonteinwater dat slechts genoeg is voor dagelijksche levensnoodwendigheden maer het niet zijn zou voor het gebruik der fabrieken. De stedjes Honfleur en Montivilliers integendeel hebben beeken en een kleine rivier, die zelfs tot Honfleur bevaarbaar is, van welke het water zoet, drinkbaar en voor manufacturen geschikt is. De werkloonen zijn te Havre duur, een gemeen werkman wint er van 25 tot 30 stuivers 's daags, het dagloon van eenen metselaar, timmerman, schrijnwerker en diergelijke bedraagt ten minste veertig stuivers. Ook is het te Havre duurkoop leven. En de huishuren belangende, een koopman betaald er 1.200 francqs tot 1.000 ecus [Franse kroon ter waarde van drie livres] voor een huis, dat van eenige pakhuizen voorzien is.

De prijs van een cubic toise metselwerk is 180 francqs en die van een vierkante toise 10 ecus. Het timmerhout kost van 100 stuivers tot 6 francqs het mark van 300 chevilles [soort spijkers].⁷⁵ De prijs van brood verschilt naar mate van den prijs der tarw en is tegenwoordig van 2 tot 3 stuivers het pond van 16 oncen [een once is ongeveer 32 gram]. De groentens zijn er overvloedig, maar duur. Het vleesch kost 10 stuivers het pond. Een best hoen kost 6 francqs in den tijd dat hetgeen vasten-dagen zijn en 4 francqs of 4 francqs en 10 stuivers het overige jaar. Een patrijs 10 of 12 stuivers, een haas van een ecu tot 100 stuivers, een konijn van 24 tot 30 stuivers. rivier-visch heeft men niet in Havre. De kleene gewoone visch tot redelijken prijs bij goed weder. De beste visch is altijd duur.

Het brandhout belangende, het ypenhout komt op 40 francqs de koninglijke vaam van 8 voeten lang en 4 voeten hoog hout van 42 duimen lengte. De steenkoolen zijn zedert 5 of 6 jaaren eenigszins in gebruik geraakt, zedert het hout zoo duur geworden is en het gebruik derzelve is voor den vreemdeling, die met steenkoolen weet om te gaan een point van menage [met zuinigheid]. Men kent er geen turf. Meubilaire goederen van alle soorten kan men er bekomen. Men heeft in deeze streek geene onbebouwde landen. De gemeene landerijen [gemene gronden], die aan gemeenschappen behooren zijn er zelfs weinig. Ondertusschen geeft nu reeds de begrooting van Havre [aan] en in vervolg van tijd zal zij zulks nog meerder doen, [dat er] aanmerkelijke terreinen in de stad aan de hand [zijn], over welke de koning beschikken kan.

Zedert het registreeren van het edict betrekkelijk de onroomsche kunnen de protestanten en andere in allerlije staaten en corporaties toegelaten worden, maar zij kunnen geene nieuwe vormen. De regeeringsposten en die betrekking hebben tot de opvoeding zijn hun echter ontzegd. Het klimaat van het land is zacht en aangenaam. De lucht is er gezond, in 1787 zijn er 395 personen gestorven. De voortbrengselen van het land bestaan er voor een derde uit tarw; een ander derde uit haver en geerst, het andere derde lijnzaad en door kunst voortgebracht beesten voeder. De producten zijn van eenen uitmuntenden staat. Het land van Caux, weinig rivieren hebbende, levert ook weinig natuurlijke weiden op. Men vergoedt dat gebrek met die door kunst voort te brengen, door weiden van klaver en vesce [vogelwikke]. Het land is bevrijd van alle overstromingen. De stad Havre heeft omtrend 20.000 inwoners.'

Zoo de stad Havre voordeelen heeft, die den koophandel aldaar doen bloeijen, Honfleur mag niet minder op zodanige voordeelen roemen. Is de eerst genoemde plaats door zijn koophandel welvarender, de laatste zou het onder eene behoorlijke inrichting, niet minder kunnen zijn. Zelfs durven wij verzekeren, dat Honfleur zoo door zijne ligging, matiger prijs van levensbehoefden, overvloed van ressources [bronnen] van [voor] den koophandel en geaartheid der inwoneren, als door de ruimte die er is om een genoegzaam getal nieuwe bewoners te kunnen bergen eene geschiktheid bezit tot het voorgestelde oogmerk, die niet alleen tegen de van Havre ruim kan opwegen, maar die zelfs in verscheiden opzichten overtreft.

Wij kunnen niet dan een gunstig rapport wegens deeze plaats uitbrengen. Honfleur is een koopstad aan de Seine, schuins tegenover Havre [de] Grace gelegen, ten naaste bij

zoo groot als deeze, maar niet zoo vol inwoneren, niet zoo geregeld, niet zoo fraai gebouwd. Zij ligt in een bergachtig en zeer aangenaam oord, in eene valleij tusschen vrij hooge bergen in en kan hier door niet alleen voldoen aan uitzichten op een goed bestaan voor naerstige burgeren, maar ook een genoeglijk verblijf uitmaaken voor lieden die in ruimer omstandigheden, niet zo zeer zoeken hunne bezittingen te vermeerderen, dan wel een aangenaam leven te leiden.

Tot hier toe echter is zij even zo min gevormd en gevestigd als haare koophandel. Voormaals was Honfleur meer bloeiende dan wel tegenwoordig. Het vertrek van eenige kooplieden vermaakshalve [voor hun genoeg] misschien ook uit inzichten [door de hoop elders] van eenige voorrechten te genieten heeft er den handel doen vervallen.

Indien zich daar opnieuw eenige kooplieden vestigden, vooral zo deeze eenige voorrechten konden bedingen, zou Honfleur eene voorname koopstad kunnen worden. Hare haven is even gelijk alle de andere Fransche zeehavens, die wij tot hier toe gezien hebben, eene tijhaven, in welke met laag waater geene scheepen, ten minste geene scheepen van eenige grootte kunnen binnen koomen. Zelfs moeten er groote scheepen wel eens twee, ja drie daagen naar tij liggen wagten, eer zij over de vase [modderbank] kunnen komen om de haven in te loopen, dewijl voor dezelve een bank ligt.

Anderszins is het inloopen er geheel niet gevaarlijk, vrij gemakkelijk zelfs en minder moeilijk dan te Havre. Binnen de haven heeft men eenen goeden grond en geheel geene singelsteenen [keien of grind]. De scheepen liggen er dus zeer gemakkelijk en goed en er zijn er voor het overige in verre na niet zoo blootgesteld aan stooten en schokken door den slag van het waater [golflslag] bij stormweder, dan zij te Havre zijn.

Deeze haven heeft verschillende legplaatsen voor de scheepen. Men heeft er drie bijzondere graften [grachfen], zoo met steene als ook met houten [haven]hoofden voorzien, van welke eene voor visschers en andere soort van kleinere vaartuigen dient en in welke andere grootere schepen geborgen worden, die er zelfs met half tij in vlot water leggen [met voldoende diepgang]. Aan de binnenkant der haven heeft men drie sluizen die tot het speugen [spuien] en schoonhouden der haven dienen, doch met betrekking tot derzelve ingang wijzig nuts schijnen te doen.

Deeze haven is ondertusschen nog vatbaar voor verscheiden verbeteringen. Hier omtrent heeft men plans gemaakt. Gedeeltelijk zijn dezelve reeds goedgekeurd en worden werkstellig gemaakt [uitgevoerd], gelijk dus eene nieuwe kom of bassin wordt aangelegd, welke men ons verzekerd heeft binnen weinig weken in gereedheid te zullen zijn.

Wat de handel van Honfleur belangt, in vergelijking van Havre is zij niet aanmerkelijk, evenwel wordt er handel gedreven, voornamelijk op de Fransche colonien. Allerlije handel kan er echter gedreven worden en met voordeel, [te weten] die op de colonien, de Americaansche handel, inzonderheid de Noordsche handel. Het omgelegen land levert ook een menigte artikelen van koophandel op Havre zelfs, wiens handel meest commissiehandel is. Omdat het [Le Havre] dit voorrecht mist, is de noodzakelijkheid van het grootste gedeelte zijner benodigdheden van Honfleur te betrekken.

Tot het aanleggen van fabrieken is Honfleur mede gansch niet ongeschikt: ook bestaan reeds eenige, zoo al niet te Honfleur zelve, ten minsten in den omtrek of de meest nabij gelegen plaatsen. Het land levert daartoe overvloedige gelegenheid op. Zoet water, dat er toe geschikt is, is er genoegzaam, ook kan men hier gemakkelijker dan elders de tot zommige fabrieken benodigde brandstoffen beter koop [goedkoper] en in grootere hoeveelheden bekomen.

Te *Pont au Mer*, vijf mijlen van Honfleur gelegen heeft men naar men ons bericht heeft eene ankersmeederij. Te Honfleur zagen wij twee scheepstimmerwerven en op dezelve eenige schepen op stapel. Ook is er een kalkoven, die echter kleiner en eenigzins op eene andere manier is ingericht dan die wij bij ons te land hebben. Wat den binnenlandschen handel betreft: Honfleur ligt hiertoe ten uitersten wel gelegen [is buitengewoon goed gesitueerd].

Wij hebben reeds aangemerkt dat het land in den omtrek zeer veel producten opleverd, die van hier voor andere plaatsen moeten gehaald worden. Langs de Seine kan Honfleur zijne koopmanschappen vervoeren, zelfs tot Parijs toe. Buiten deeze rivier heeft het echter geen canaalen tot het vervoeren van goederen naar de binnenlanden bekwaam [geschikt]. Dan [maar] dit gebrek wordt wederom vergoed door de gemakelijkheid der wegen langs welke men op eene geschikte wijze per as alles naar de steden binnen 's lands gelegen overbrengen kan.

De vaart langs de Seine is wel aan eenige ongemakken onderhevig omdat zij vol is van zandbanken en wel van veranderlijke zandbanken, die door haare geduurige verplaatsingen bedrieglijk zijn en niet wel vermijd kunnen worden. Over het geheel zijn deeze echter lastiger, dan wel gevaarlijk en hinderen zij den scheepvaart meerder dan dat zij wezenlijk schaden veroorzaaken.

Op de hoogte van **Quilleboeuf** echter kunnen de schepen niet altijd zonder gevaar passeeren vooral niet de ligte vaartuigen. Dit heeft gelegenheid gegeven tot een Plan, dat volkomen ontworpen en reeds gepraesenteerd, echter nog niet goedgekeurd is. Dit ontwerp dat zekerlijk vrij staat, maar tevens zeer wel beredeneerd is, bestaat in het graven van een kanaal langs de rivier, voorbij Quilleboeuf tot aan *Villequiers*, waar de Seine niet alleen zeer wel te bevaren is, maar zelfs volgens ons gegeven berichten veertig voeten waters heeft. Dit kanaal zou bovendien nog gemeenschap te water verschaffen met een landstadsje namelijk, zoo wij ons niet geheel vergissen met **Pont Audemer**. En daar het, door het bezorgen van eene veilige vaart aan de schepen die naar Rouen moeten, voor die stad ten uitersten voordeelig zijn zou, niet minder voordeelen verschaffen aan Honfleur, den koophandel dier stad uitbreidende en tevens kunnende strekken tot dieping en schoonhouding van zijne haven.

Plaats tot berging van nieuwe bewoners en vestiging van een etablissement is er overvloedig voor handen, ook is men reeds bezig de stad uit te breiden, langs den weg van *Lisieux* in een valley naast de stad gelegen. Verscheiden nieuwe en zelfs schoone huizen zijn hier reeds door zommige burgeren van Honfleur aangelegd, die in partijen verhuurd kunnen worden en nog al ten matigen prijzen. Zij zijn in eenen goeden smaak gebouwd, hebben tuinen en zeer aangename uitzichten.

In deeze vallei stroomt een riviertje, waar aan men niet alleen fabrieken die waater benodigd hebben zou kunnen aanleggen, maar waar tegen men ook achter de woonhuizen pakhuizen zou kunnen bouwen, waarheen men van de haven, die tegen

de valleij aanstaat, bij aldien men de moeite wilde neemen van dit riviertje bevaarbaar te maaken, de koopgoederen in vletschuiten zou kunnen vervoeren.

Behalven deeze valleij, die gelijk wij gezegd hebben, niet alleen voor het bouwen van nieuwe wooningen, maar voor het oprichten van verscheidenerlijke fabrieken zeer geschikt is, zijn er in den omtrek van Honfleur nog verscheiden andere welgelegen strecken, zoo voor manufacturen en fabrieken als voor den landbouw. Ook heeft men ons gesproken van eene moerassige streek achter *Quilleboeuf* gelegen en *Marais-Venzier* genoemd, die een voorwerp van speculatie zou kunnen zijn.

Het bouwen van huizen is hier niet zeer duur. Wij hebben een groot en aanzienlijk huis in deeze valleij gezien, dat genoegzaam voltooid was en slechts 18.000 livres gekost had. De grond tot het zetten van gebouwen in deeze valleij, die, zo wij het wel hebben, aan bijzondere personen [particulieren] behoord, is er doorgaans te koop voor 24 francqs de toise.

Dat de materialen hier niet duur zijn, kan uit hetgeen wij boven van den bouwpreis gezegd hebben, blijken. Ook heeft men hier daartoe behalven de gebakken steen ook nog gehouwen steenen, die steen van Granville heet en uit den omtrek van Caen komen. Deze steen, die geelachtig is, wordt zeer gemakkelijk door twee lieden met eene trekzaag gekliefd en kost 20 stuivers de halve voet. Het hout is hier mede minder duur dan ergends elders. Men heeft in deeze streek veel houtgewas en zelfs in de nabuurschap der stad, een groot Bosch aan den Herog van Orleans toebehoorende.

De werkloonen belangende, deeze loopen nog al hoog echter niet in vergelijking van Havre. Voor het overige zijn de levensmiddelen er in overvloed te bekomen. Het land levert allerlei soorten van dezelve rijkelijk op; nergens hebben wij eene zo wel gestoffeerde vischmarkt en zoo veele verschillende visschen gevonden als hier. Het is hier dus oneindig minder duur leven dan te Havre, zelfs wel een derde minder, alles gelijk gesteld [vergeleken]. De inwoners zijn er goedaardig, geschikt en ten uitersten vriendelijk.

Onder diegeenen die ons in ons te doen onderzoek behulpzaam geweest zijn, kunnen wij niet genoeg noemen het huis van den heer De la Coudrage aldaar. De luchtgesteldheid is er zeer zacht en bij uitstek gezond. Men heeft er weinig ziekten en zeer veel oude lieden.

Eindelijk moeten wij ook nog berichten, eer wij van deeze stad afstappen, dat men ons gesproken heeft van een bank voor de stad, die te vooren een eiland uitgemaakt hadt en die men meende nog te bedijken zou zijn. De navorschingen, die wij deswegens gedaan hebben geven ons echter geenen grond om zulks te denken. Binnen een week tijd is dit te vooren bestaan hebbende eiland, waarop toen beesten geweid werden, doch dat mede uit beweegbaar zand schijnt bestaan te hebben, door den storm verzwolgen geworden.

Een plan der stad Honfleur met de geïnjecteerde verbeteringen en uitleggingen dat ons beloofd is, zullen wij, het ontvangen hebbende, tot beeter verstand van ons verslag hierbij als een bijlage overleggen.⁷⁶

Caen is eene groote en aanzienlijke handelstad van Normandiën, drie mijlen van zee afgelegen, de mijl gerekend op 1.100 roeden. Zij is eene der fraaiste steden die wij op

onze reis gezien hebben, zo in netheid van gebouwen als luchtigheid en fraaiheid der straten.

Zij heeft met de zee eenige gemeenschap door middel van een kanaal of liever eene rivier, de Orne genoemd die bij de *abtdij van Colville* in zee valt. Deze rivier schijnt echter niet bevaarbaar genoeg om er eenen geregelde zeehandel te vestigen. Echter zou deeze er kunnen komen door middel der voorgenomen verbeteringen aan deeze rivier die eene gemakkelijke en bestendige vaart van en naar zee ten oogmerk hebben.

Men is er namelijk bezig een nieuw kanaal te graaven, dat rechtdoor gaat en dus den weg verkort, die anders door bogten en slingeringen der rivier langwijlig [vervelend] was en bovendien geen waters genoeg hadt voor schepen van eenig belang.

Dit kanaal dat in october van het jaar 1791 in gereedheid moet zijn, is gegraven op 18 voeten diepte beneden het peil der hooge vloed en zal dus volgens hetgeen men ons bericht heeft, zelfs bij laag water altijd nog negen voeten waters houden, hetgeen de rivier van het afstroomend Bovenwater ontvangt en dat niet van den vloed of eb van het zeewater afhangt.

Dit kanaal wiens boorden vakkundig afgestoken zijn heeft beneden op den grond 14 toisen breedte en 24 diergelijke toises tusschen de boven kanten. Van de stad af, hooger op, is de rivier niet bevaarbaar, echter meent men in staat te zijn dezelve bevaarbaar te kunnen maaken en wel in eene uitgestrektheid van 13 mijlen ver, namelijk tot Reuille [Van de Reuil]. Wanneer dit kanaal eens [eenmaal] in gereedheid gebragt zal zijn, zullen volgens de berichten de scheepen met den eigen vloed, als te Havre en Honfleur uit zee kunnen binnen loopen en tot Caen toe opzeilen. Zoo men echter hetgeen ons op andere plaatsen gezegd is, zou moeten gelooven, is de mond der rivier te veel verzand en heeft te weinig diepte om zulks immer van het graaven van dit nieuwe kanaal en het uitdiepen der rivier te verwachten.

Koophandel hebben wij niet kunnen bespeuren, dat er te Caen zeer veel is en het vestigen van dezelveen aldaar zou van het wel uitvallen van het ontworpen plan om de rivier bevaarbaar te maaken voornamelijk afhangen. De manufacturen en fabrieken, die wij er hebben aangetroffen, zijn behalven eene scheepstimmerwerf, op welken een arm van de rivier uitloopt, lijnbaanen, eene behangzel-fabriek, die echter niet te breed opneemt en deeze zijn wel de voornaamste, de kantwerken.

Laken of stoffen fabrieken vindt men er niet, echter is het zeer waarschijnlijk dat zij er slagen zouden, gelijk ook verscheiden andere fabrieken en trafieken. Men treft in de nabuurschap dezer stad ijzermijnen, als mede koolmijnen aan. Wat het water tot de fabrieken benodigd, betreft het waater van de rivier en dus ook aan het begonnen kanaal is niet volkomen zoet, met hoogen vloed wordt het brak door het invallende zee waater. Voor zodanige fabrieken, die zoet water toch behoeven, zou men om het te gebruiken, het moeten nemen in den tusschentijd tusschen twee vloed en eb.

Ruimte om een etablissement te vormen en nieuwe woningen te stichten, is er in overvloed langs het kanaal of liever tusschen de beiden canaalen, het oude en het nieuwe namelijk in gelegen. Hier heeft men eene uitgestrektheids gronds van 30 toises breedte en eene lengte van tusschen de 500 en 600 toises die te occuperen [bezetten] zou zijn.

Om er, in gevalle men voornemens mocht zijn, zich in deeze stad neder te zetten huizen en pakhuizen te bouwen. Ook schijndt men voornemens te zijn, de stad ter deezer plaats uit te leggen. Tot het bouwen van huizen vind men hieronder anderen die geelachtige steen, waarvan reeds in het artikel van Honfleur gesproken is en die weekachtig zijnde, met eene getande handzaag gekliefd wordt. Door den tijd en door aan den lucht blood gesteld te zijn, krijgen deeze steenen eene meerdere hardheid. Het eiken timmerhout kost er 9 francqs de solive. De prijs der lijfbehoeften en levensmiddelen is hier als elders in de plaatsen welke wij bezocht hebben. Het vleesch is er duurder. Men heeft er overvloed van visch. De inwoners zijn er vriendelijk en beleefd. De luchtstreek is er gematigd en zacht. Zelden heeft men er sneeuw, bijnaar nimmer vorst, maar het is er regenachtig. Ook is het er bij uitstek gezond.

Bayeux en Port de Bessin hebben, wanneer het aan zou komen op een Establissement in eene deezer twee plaatsen te nauwe betrekkingen tot elkanderen om dezelve in het bericht dat wij te geven hebben van den anderen af te zonderen. Wij hebben die plaatsen bij den anderen en als elkander in verband beschouwd en het is zeker, dat de eene zonder de andere tot het voorgestelde oogmerk volstrekt ondienstig zijn.

Echter wij wenschten aangaande Bayeux wat meerder uit eigene waarnemingen te kunnen zeggen. De tijd dien wij daar hebben kunnen doorbrengen was te kort om veele aantekeningen te doen. Wij hoopen dus, dat de antwoorden op onze vraagtafel, die wij onder onze bijlaagen⁷⁷ opgeven zullen gelijk wij zeker zijn, dat een uittreksel uit zekere memorie door den heer De Saint-Priest aan den ridder De Poncet en door deezen aan ons medegedeeld volkomen in staat zal zijn het gebrekkige dat er in ons bericht wegens Port en Bessin mogt plaats hebben en wij durven wel zeggen, ongetwijfeld plaats hebben zal door zijne zonderlingen nauwkeurigheid rijkelijk te vergoeden.

Bayeux is eene niet onvermakelijke, vrij nette en zindelijk, schoon niet zeer uitgestrekte landstad, zoo wij het wel hebben eene kleine mijl van Port en Bessin afgelegen en de zetel van een bisschop. Veel koophandel of fabrieken hebben wij er niet kunnen ontdekken. Van de laatste gelooven wij echter te kunnen verzekeren, dat zij er zijn. De meenigte klitten wol en saijet, die wij aan verscheiden burgerhuizen aan de vensters hebben zien hangen, doen ons vaststellen dat er manufacturen gevestigd zijn, schoon wij niet kunnen bepalen van welke soort.

De plaats zelve is ons voor het overige voor gekomen er de vereischte geschiktheid toe te hebben. Aan water tot de fabrieken ontbreekt het er mede niet. Door de stad zelve stroomt een riviertjen, dat verscheiden molens doet draaijen. Of hier een genoegzaame uitgestrektheids gronds zou zijn om te occuperen kunnen wij uit eigen beschouwing niet bepalen. Wij gedragen ons daaromtrent aan [verwijzen naar] het in onze bijlagen over te leggen bericht.

De manier van leven alhier vereischt geene groote kosten. De luchtsgesteldheid is er aangenaam en gezond en de inwoners zijn ons geschikt en vriendelijk voor gekomen. Deeze plaats, behalven, dat zij door haare nabijheid met Port en Bessin eene gemakkelijke communicatie per as heeft, zou zulks misschien te waater kunnen hebben, door middel van een riviertjen dat zich op den weg naar Port en Bessin in twee armen verdeeld, die zich naderhand weder vereenigen, alwaar zij bekend zijn onder den naam van *Fosse de Soucy*, na welke vereeniging zij zich in het gebergte verliezen,

tot zij te Port en Bessin weder te voorschijn komen en zich daar vervolgens. midden door een bank van singelsteenen in honderden kleene doorsijpelingen in zee ontlasten. Het spreekt van zelve dat het bruikbaar maaken deezer riviertsjens vrij wat moeite en nog al geene geringe kosten vorderen zou; dan in gevalle van een etablissement te Port en Bessin zou dit alles door het nut dat men er uit zou trekken, rijkelijk vergoed worden. De landereijen in den omtrek van den weg naar Port en Bessin hebben wij zeer schoon en vruchtbaar, maar in gevolge deezer vruchtbaarheid ook alle bebouwd gevonden.

Port en Bessin is thans niet meer dan een arm ellendig zeedorpje, waar eenige weinige visschers wonen en van waar slechts 24 vischschuiten te vangst afvaaren. Vreemd is het ondertusschen, dat men een zo gunstige gelegenheid om eene der schoonste havens te vormen, door de natuur zelve aan de hand gegeven en waarvan zij met eigen handen het duidelijkste plan getrokken heeft zo verre heeft kunnen over het hoofd zien en zo verre verwaarloozen. Men moet in waarheid een zo groote menigte havens hebben als de Franschen aan het kanaal bezitten om dit te kunnen doen.

De overvloed schijndt toch altijd aan de industrie hinderlijk te wezen. Men heeft namelijk eene haven van een vrij grote uitgestrektheid en 60 torsies [toises - 110 meter] breedte, die tusschen twee hoofden van louter rots, eene van welke rotsen Roches de Vadeau geheten worden, in zee uitloopt. Zij neemt haar begin van eene soort bank uit grof zand en singelsteenen bestaande, die hier het strand uitmaakt en haare gemeenschap met een waterkom van de rivier, die hier overheenen, eene vrije en onbelemmerde uitwatering in zee schijndt gehad te hebben [...] belet.

Deeze haven in staat gebragt zijnde zou genoegzaam ten allen tijde eene vrije inkomst aan de scheepen verleen, doordien er volgens hetgeen men ons bericht heeft bij laag water zelfs 6 of 8 voeten waters overblijft. Bij hooge zee heeft men 22 tot 24 voeten. Ook zou hier in dat geval een ruime bergplaats zijn, zelfs voor groote scheepen en oorlogsregatten, die er tevens een veilig verblijf zouden vinden, dewijl de haven gedekt is tegen de meeste winden. Men heeft er een zeer goede ankergrond in de *Fosse de Colvine*, dichtbij deeze haven. Ook heeft men eene treffelijke en veilige ree ten naasten bij een half uur van het strand af, voor het strand heeft men bij hooge zee 30 voeten water. De mond der haven ligt naar n[oord]n[oord]o[osten].

Om deeze haven bruikbaar te maaken zou men in de eerste plaats het beletsel, dat haar van de rivier afscheid, de bank van singelsteenen namelijk moeten uit den weg ruimen. Er is alle waarschijnlijkheid dat deeze, eens weggenomen zijnde, er niet weder zou aangroeijen door dien men in de geheele lengte der haven geene de minste singelsteenen vindt.

Men heeft hier eenen gemengden gronden, zand en slib en verre van dat de zee meerder singelsteenen zou aanvoeren, vermindert dezelve hoeveelheid zeer sterk. Achter de haven zou men vervolgens eene kom of bassin moeten aanleggen, waartoe, als het waare de waterkom van de uitwatering der rivier overgebleven en waar van boven reeds gesproken is, de plaats aanwijst. Men zou dit bassin met spui-sluizen moeten voorzien om het tevens te doen dienen voor een verlaat [overloop] tot dieping en schoonhouding der haven.

Dit bassin zou zeer gedekt liggen tegen de stormwinden, doordien het van hooge bergen omringd is. Eindelijk zou men den rivier haaren vrijen loop in zee moeten bevaarbaar maaken. Gedeeltelijk zou dit reeds gedaan zijn door het wegnemen der bank van singelsteenen; het zwaarste zou echter nog te verrichten weezen, het doorgraaven namelijk der bergen, in welke zich de rivier bij *la Fosse du Sourcy* verliest; hiertoe evenwel, zoo men eens de handen hadde aan het werk geslagen, zou mogelijk de rivier behulpzaam zijn en ongetwijfeld zou zij er den weg toe aanwijzen, voornamelijk daar er onder de onnoemelijke kleine beekjens, die hier tusschen de keisteentjes door sijperen een is dat vrij sterk en vrij kenbaar voor den dag komt. De haven eens hersteld zijnde, zou ook tegen vijandelijke aanvullen zeer wel te dekken zijn, zoo van de hoogtens, die haar omringen, als van het strand zelve.

Ook vindt men er nog de overblijfsels eener kleene batterij beneden de bergen voor het strand. Men kan niet ontkennen, dat alles hetgeen wij hier hebben opgenoemd en dat volstrekt vereischt zou worden om van de gelegenheid van Port en Bessin parthij te trekken, een werk zijn zou van geen en geringen arbeid en dat ongetwijfeld aanzienlijke sommen zou vorderen en hier op kunnen wij niets anders antwoorden dan dat het met alle havens, die wij gezien hebben, ten minsten met die geen en die tot het voorgestelde oogmerk zouden kunnen dienen, eveneens gelegen is.

Het is licht te begrijpen, dat in eene plaats, als wij Port en Bessin boven beschreven hebben, voor het tegenwoordige noch koophandel, noch fabrieken plaats hebben. Alles wat wij er van die natuur [aard] hebben waargenomen, was een kleene scheepstimmerwerf, waar een vischschip op stapel stondt.

Evenwel zouden er koophandel en manufacturen kunnen gevestigd worden. Eerstens is Port en Bessin ten uitersten wel gelegen, als leggende aan het kanaal tusschen Cherbourg en Havre de Grace en genietende dus alles gelijk gesteld voor den handel even dezelfde voordeelen als de beide genoemde havens, zelfs boven de laatste, doordien het meer onmiddellijk aan zee raakt. Voor den binnenlandsche handel ligt het niet minder wel geschikt, hetzij men op het oog heeft, het debiet [het verkopen] van vreemde waaren in de binnenlanden, hetzij men in aanmerking neemt de verschillende artikelen die uit ht land zelve voor den buitenlandsche handel trekken kan.

Het land in den omtrek levert zeer veele producten op en die overvloedig, als zuivel, allerlei graanen, paerden, in een woord alles wat ergens elders in Neder-Normandijen gewoon is te hebben. Daarenboven zijn er de meeste boeren rijk, bij welke men dus verscheidene vreemde waaren als koffie, zuiker, stoffen en meer anderen met voordeel zou kunnen debetere[n] [verkopen].

Men heeft ook in deeze streek een koolmijn, van welke, zoo zij al niet een voorwerp van handel zou kunnen opleveren, ten minsten door het verzorgen van brandstoffen voor zommige fabrieken van veel nut zou kunnen zijn.

Voor vestiging van allerlei manufacturen en fabrieken heeft ook het omgelegen land en voornamelijk de stad Bayeux, gelijk wij boven reeds aangemerkt hebben, alle geschiktheid.

In den omtrek van Port en Bessin heeft men ons bericht, dat landerijen gelegen zijn, die voornamelijk des winters drassig liggen, hetgeen dan wel eens de lucht minder gezond maakt en tot koortzen aanleiding geeft, dan [want] deeze hebben geschiktheid

om droog gemaakt te kunnen worden, hetgeen misschien een voorwerp van speculatie zou kunnen worden van bijzondere personen die hun voordeel zouden kunnen vinden in deeze tot geschikt en vruchtbaar bouwland te maaken.

Daar onder de ons ter onderzoek opgegeven plaetsen ook **Vey** behoorde, vertrokken wij over Isigny derwaards. Er zijn in deeze streek twee plaetsen, die dien naam dragen en door den Bijnaam van groot en klein onderscheiden worden. Hetgeen men ons heeft doen bezichtigen was **Petit Vey**. Dit is eigenlijk slechts een zekere uitgestrektheids gronds aan een rivier gelegen, die bij hoog water vrij breed en bevaarbaar, maar bij gevallen vloed doorwaadbaar is. Hetgeen wij daar zagen, bestondt in eene vrij groote uitgestrektheid slibbingsgronds, die bij hoog water door de rivier overstroomd wordt en waaromtrent eigenlijk te beproeven zou zijn, of men dezelve door indijking tegen deeze overstrooming zou kunnen beveiligen en droog zijnde tot bouw of liever weilanden aanleggen.

De grond, die men door zodanige indijking winnen zou, zou uit eene lange en smalle strook, aan de eene zijde langs de rivier gelegen, bestaan. De lengte weten wij niet te bepaalen. Men heeft deswegens geene behoorlijke onderricht ons kunnen geeven. De breedte aangaande, deeze is ongelijk, op sommige plaetsen was zij van 50 - 60, op andere zelfs van meerdere toises breedte.

De plaats is gelegen tusschen **Isigny** en **Carenton**. Wat den aart der aan te winnen grond betreft, voor zoo veel wij uit het daar ter plaatse reeds bedijkte, hebben wij kunnen oordeelen, zou zij vruchtbaar kunnen zijn, ten minsten schoone weilanden opleveren, iets, dat in deeze oord nog al van eenig belang is.

Dan [maar] is het te vreezen, dat men in de bedijking zwaarigheden ontmoeten zal, zo door de onregelmatigheid van den lap grond zelve, die op smalle plaetsen, meerder kosten vorderen zou, dan er wel voordeel van zou te verwachten zijn, als door het ongemak dat men wellicht in den arbeid ontmoeten zou en van den sterken stroom der rivier en van de beweegbaare en van tijd tot tijd verplaatst wordende zanden in de zelve. Het is alles, wat wij aangaand Petit Vey zeggen kunnen.

Voor het overige zijn wij van oordeel, dat deeze plaats ons voorkomt minder dienstig voor onze bedoeling, dan wel voor ondernemingen van bijzondere gegoede personen, die hier hun geld met voordeel zouden willen besteden, waartoe mogelijk den eenen of anderen onzer landslieden de lust bevangen kon, bij al dien een voorgenomen etablissement in de nabuurschap van deeze plaats gevestigd wordt.

Te **Isigny** dat hier nabij gelegen is, verstonden wij, dat nog eenige handel in producten van het land, als booter, ossen, cider en andere, die men van deeze naar Parijs verzendt, gedreven wordt. Ook zeide men ons, dat daar nog schepen van 100 en 150 tonnen kunnen aankomen. Dit gebeurde echter zelden en niet dan bij zeer hooge vloed.

Hier zou het de plaats zijn om ook eenig verslag te geeven wegens **Carenton** en **Valognis**, twee kleine landstedjens, die wij op onzen weg van Vey naar Cherbourg hebben aangetroffen en omtrent welke de heer ridder De Poncet noodig oordeelde eenige schriftelijke berichten in de winnen. Dan [maar] daar wij die beide plaetsen

slechts doorgesepasseerd zijn en dus bij eigen bevinding weinig of liever niets wegens de zelve weeten aan te merken, zijn wij in de noodzaakelijkheid van onze committenten deswegens te wijzen naar de schriftelijke berichten die wij, ter hunner plaatse, onder de Bijlaagen zullen weergeeven.

Men moet **Cherbourg** gezien hebben om zich een denkbeeld te kunnen vormen van de stoutte onderneeminge, die misschien immer door het menschelijk vernuft, niet alleen dadelijk [daadwerkelijk] daar gesteld maar zelfs enkel ontworpen is. Deeze waarlijk groote, de voor geene beletsel staande geest der Fransche natie vertoond zich nergens klaarer, dan in de verwondering waardige ree[de] hier ter plaatse, als uit een enkel niet voortgebracht [uit het niets geschapen], een werk dat niet alleen ten allen tijde een gedenkstuk zal zijn van de Fransche grootheid, maar ook een geduchten breidel zal verstrekken voor den moedwil haarer natuurlijke en gezworen vijanden.

Kasteelen op een rots gegrondvest en zelfs als uit enkel rots geklonken, ontzaglijke rotsen, in een grondelooze diepte gevestigd en als met een keten van kleenen rotzen aan elkander verbonden. Ziedaar de middelen waar van men zich bediend heeft om eenen ruimen zeeboezem ongenaakbaar te maaken [voor] alle vijandelijke aanval[en] en eene veilige reede te vormen voor meer dan honderd oorlog-scheepen van den eerste rang.

Met de uiterste verbaazing, met het innigste genoegen tevens, hebben wij als bijzond[e]re, als belangenlooze aanschouwers het werk bevestigd. Dan [maar] of wij in onze betrekking als gelastigden der Hollandsche vluchtelingen, ook te Cherbourg iets gevonden hebben, dat tot het voorgestelde oogmerk zou kunnen dienen, is iets, dat wij vooraf volmondig met neen moeten beantwoorden.

Wij zijn van oordeel dat te Cherbourg voor als nog geen de minste koophandel en dus ook geen etablissement voor onze ongelukkige landgenoten kan plaats hebben. Het bassin, waar de schepen zouden moeten liggen is voor een uitgebreiden koophandel tot nog toe onbruikbaar. De plaats om dezelve heen ligt opgepropt met steenen en ontelbaare andere bouwstoffen tot het groote werk benodigd. De handen der arbeiders zijn er onophoudelijk bezig, zoo met daartoe dadelijk [daadwerkelijk] mede te werken, als met allerley noodwendigheden aan te voeren.

Waar zo veele bezigheden zijn, kan de koophandel schaars behulpzaame handen vinden tot het in en ontschepen haarer goederen en is men vooral in de onmogelijkheid om [...] [het] bouwen van woningen voor bijzondere personen. [...] Daarenboven heeft zo in eene koningshaven voornamelijk zoo die tot equipering van vlooten geschikt is, met duizende onaangename voorvallen, die uit hoofde van de noodzaakelijkheid onmogelijk kunnen vermijd worden te worstelen. De oorlog-scheepen neemen altijd overal wanneer de oorlog eene wapening noodzakelijk maakt, de scheeps en mondbehoefte als mede de matroosen weg, zoo dat er voor de koopvaarders weinig of niet overblijft.

Om echter den draad van ons verslag te volgen en aan onzen last te voldoen, zullen wij hier opgeven wat wij met betrekking tot denzelve te Cherbourg hebben waargenomen. Cherbourg ligt in eenen gansch niet onaangenaam soort in een valleij,

aan een zeeboezem van het kanaal. De plaats is noch groot, noch fraaij. Men kan het tot hier toe geene stad heeten, maar het is er zeer levendig, uit hoofde van de groote aldaer aangelegde werken, die aan duizende handen arbeid verschaffen.

Grooten handel hebben wij er niet kunnen gewaar worden. Men drijft er dien echter. Manufacturen of fabrieken hebben wij er niet gezien. Er zijn scheeps-timmerwerven, waar wij drie of vier kleene koopvaarders hebben zien op stapel staan. Ook heeft men volgens hetgeen men ons verhaalde een flesschen-glasblaazerij. Zoo het werk, dat men hier tegenwoordig onder handen heeft volbragt waare en de boven opgenoemde hindernissen geene plaats hadden, zou Cherbourg voor den koophandel gantsch niet ongeschikt zijn. Men heeft er namelijk eene overheerlijke baai, waar eene beste reede en zeer goede ankergrond is, die uit zand of argile [leem of klei] bestaat en waar men bij vloed dertig voeten waaters en ten allen tijden genoeg heeft om in vlot waater te zijn. Ook heeft men reeds eene goede haven, die zelf zeer ruim is en vrij wat scheepen kan bergen, die er zeer veilig liggen.

Zij is verdeeld in een ruime voorhaaven en eene achterhaaven of bassin, door eene sluis die omtrend 45 voeten Rijnlandsche maat in de wijdte heeft, van een gescheiden. Men is nog voornemens deeze haven merkelyk te verbeteren door het maaken van een schoon groot verlaat, dat met louter grani[e]tsteen opgetrokken wordt, waar men niet alleen het zee water zal kunnen ophouden, maar daerenboven ook nog het water van twee riviertjens, die er in uitloopen. De natuur zelve heeft hier nog een bassin gevormd, dat, met het enkel doorgraaven van een kleene lap gronds, de schoonste kom zou kunnen opleveren. Aan de andere kant der plaats achter eenen dijk bij het fort Artois werkt men ook nog aan een ander bassin en dok ten gebruike van konings-scheepen.

Met alle deeze voordeelen zijn wij echter van oordeel, dat er te Cherbourg ten minsten vooreerst geen groote koophandel kan plaats hebben. De eenige die men er met voordeel zou kunnen drijven zou de handel in hout, hennip en teer, in één woord de handel in scheepsbehoeftens, zijn, als welke zou kunnen dienen ter bevordering der oogmerken, die men te Cherbourg heeft. De handel in graanen zou hier mede kunnen slaagen, vooral in oorlogstijden. Eveneens is het met de fabrieken en trafieken gelegen, die tot de zeevaart betrekking hebben, [die] kunnen niet missen van er gewild te zijn. Touwslagerijen, ankersmederijen, zeildoekfabrieken, die van vlaggedoek en dergelijke zouden er kunnen welkom zijn. Voor het overige is het land gansch niet ongeschikt voor fabrieken en manufacturen. Men heeft er beekjens in overvloed, ook vrij veel hout.

Het land omstreeks Cherbourg is over het geheel een schoon land. Er liggen veele en schoone weilanden dus wordt er veel booter gewonnen die mogelijk ook een voorwerp van speculatie voor den koophandel zou kunnen zijn. Grond tot plaatzing van huizen, in gevalle van een etablissement, is er in overvloed. Aan de haven heeft men een zeer groot terrein, dat echter voor als nog niet dienen kan als liggende opgepropt vol met allerlei bouwstoffen voor de aangelegd wordende werken. Ook is men voornemens om langs het verlaat, waar mede overvloed van grond is nieuwe huizen aan te bouwen zoo rasch dit verlaat in gereedheid zal zijn.

Eindelijk zijn er nog ruime gronden, aan den graaf van Provence en den hertog van Orléans toebehoorende, die het misschien niet moeilijk zou zijn te bekomen. Wat de duurte der levensmiddelen in deeze plaats aangaat, het is er niet zeer goedkoop leven. De luchtsgesteldheid is er [...] gelijk in de andere havens waarvan wij verslag gedaan hebben, dus niet ongezond. De lieden met welke wij hier ter plaats iets te verrichten gehad hebben, zijn ons ten uitersten heusch en vriendelijk voorgekomen.

Zoo ongunstig wij wegens Cherbourg met betrekking tot ons oogmerk hebben moeten berichten, zoo voordeelig wederom zal hetgeen zijn, dat wij van Grandville [**Granville**] te zeggen hebben. Grandville is een kleene koopstad op eene, zelfs vrij smalle landengte aan de Brittanische zee gelegen. De stad is juist niet zeer aanzienlijk, noch groot, hetgeen te verwonderen is uit hoofde van de zoo blijkbaare voordeligheid haarer ligging.

Haare haven is eerder een baaij dan eene eigenlijke haven en deeze wordt geformeerd door twee hoofden, een dat met het vaste land verbonden is en [zich] vrij ver uitstrekt en een ander dat los en in zee ligt en daar eenigermate versterkt is [en] meerder schijnt te dienen om de haven te beschermen, dan om dezelve te vormen. Beide deeze hoofden zijn met steenen muuren opgetrokken. De schepen vinden er eenen goeden en vasten ankergrond van vase [modder], zand en schulpen.

Hier en daar aan [het] strand steeken tusschen den grond wel eenige rotzen uit, dan [maar] deeze liggen zodanig dat zij niet schaden kunnen. Achter de genoemde hoofden kunnen de scheepen zeer wel ankeren en liggen er gerust. Buiten de Hoofden vinden zij bij storm weder zo veel veiligheid niet.

Deeze haven is mede een getijhaven, in welke met niet ten allen tijde binnen kan. Bij hooge zee heeft zij van 32 en 33 tot 35 voeten waaters, bij laag waater is zij droog, maar de grond er voornamelijk slib zijnde, is dit [voor] de schepen niet schadelijk.

Dat deeze haven nog voor aanmerkelijke verbeteringen zou vatbaar zijn, is iets dat blijkbaar is en ook door de bewoners zelve ten volle begrepen wordt, waarom men dan recht verscheiden werken ontworpen heeft, die zeer tot verbetering en vergrooting der haven dienen zouden. In vroeger tijden zelfs is men hierop reeds bedacht geweest en men heeft nog een oud plan van Vauban om namelijk eene laage plaats in de voorstad, waar thans een riviertjen in zee loopt en een brug is uitgegraven, daar een bassin te vormen dat men met een sluis ter plaatse waar nu de brug ligt zou afsluiten. Dan [maar] dit plan schijnt tegenwoordig geheel verworpen [te zijn].

Thans verzoekt de stad eene nieuwe steene kaai te mogen aanleggen, nagenoeg op dezelfde plaats waar nu de genoemde brug ligt, maar een weinig meer noordwaards. Deze nieuwe kaai zou zich tot aan de oude steenen kaaij toe uitstrekken en dit gemak geeven dat niet alleen de schepen gemakkelijker en in grooter getale de goederen zouden kunnen laden en lossen, maar ook dat zij er meerder diepte zouden aantreffen dan aan de oude kaai. De kosten hiervan rekende men dat twee maal honderdduizend livres zouden bedragen, maar men stelde tevens daarbij vast, dat het jaarlijks ten minste vier en twintig duizend livres voordeel aan den handel zou doen.

Hierbij zou men, ter meerder verbetering - en dit komt ons voor van nog ruim zo veel belang te weezen - het losse of buitenste hoofd waarvan boven [gesproken is] te

verlengen tot aan een zeker fortje aan de wal gelegen en het dus met den vasten wal te verbinden om dus nog eene andere en ruime bergplaats voor een aanzienlijk aantal schepen, dat men op 800 tot 1.000 begroot, te verkrijgen en hiervan steld men de kosten op nog honderdduizend livres.

Dichtbij, zelfs in het gezicht van Grandville is nog eene kleene haven of liever een soort inham (*Espece d'Anse*) die mede een veilige bergplaats voor schepen verschaft, hetgeen in verscheiden gevallen voor den scheepvaart van Grandville van zeer veel nut kan zijn. Men heeft aldaar een lijnbaan en scheepstimmerwerf. Te Grandville is, naar men ons onderricht heeft, nog al vrij wat handel, in zonderheid op de Engelsche eilanden *Jersey* en *Guernsey*, met welke men voornamelijk handelt in wol en [waarmee men] smokkelhandel drijft, hetgeen om de nabijheid met geen plaats beter dan met deeze geschieden kan.

Grandville heeft alle geschiktheid voor de commercie zelfs voor een uitgebreide. Wij zaagen daar in de haven verscheiden, zelfs vrij groote koopvaarders liggen. Voords komen er jaarlijks twee of drie Hollandsche schepen met lijnzaad, kaas en daargelijke geladen en twee of drie Deensche, die planken aan brengen, te Grandville aan.

Eindelijk [tenslotte:] de stad kan allen handel drijven, als men er te **St. Malo** drijft, zelfs beeter dewijl St. Malo nodig heeft veel koopgoederen uit Normandijen te trekken, die men hier vanzelfven heeft. Hetgeen wij te vooren meer maalen aangaande den Noordsche handel hebben aangemerkt is inzonderheid toepasselijk op deeze plaats. Verder bestaat Grandville tegenwoordig voor een groot deel uit vissschers en de kleenheid der plaats in aanmerking genomen, maakt er de vischvangst op de banken van Terre Neuve [kabeljauwvisserij bij *New Foundland*] de voornaamste tak van handel aldaar. Jaarlijks gaan er honderd schepen van daar derwaarts.

Nog houdt men er 50 of 60 scheepjens ter kleene visch en oestervangst, van welke laatste men hier veel vangt, doch die hier niet gebezigd, maar overal heen, voor namelijk naar Paris verzonden worden, zijnde versch gevangen, nog te scherp en niet goed. Men begroot het generaal product der vischvangst van Grandville op twee maal honderdduizend livres.

Fabrieken en trafieken hebben wij te Grandville niet waargenomen. Het eenige dat wij er gezien hebben is een scheepstimmerwerf, waar wij slechts een schip op stapel zagen. De plaats is ondertusschen zeer geschikt voor manufacturen en fabrieken. Water is daartoe genoegzaam en langs het riviertje dat men *la riviere de l'Eure* heet, is nog zeer veel terrein, dat ledig ligt en waar men fabrieken zou kunnen vestigen. Onder deeze zou de zeildoek-fabriek zijn, waartoe men hier niet alleen veel gelegenheid, maar ook zeer veel aanmoediging ontmoeten zou. Houtzaagmolens, die men hier, zoo min als in de andere Fransche havens aantreft, zouden hier ook met goed voordeel kunnen geplaatst worden.

Dan [maar] op het artikel van de fabrieken moeten wij nog zeggen dat men ons bericht heeft gegeven, dat te Grandville geene fabrieken geduld worden, die het waater eenigzins zouden kunnen bederven. Het tegenwoordig getal der inwoonderen van Grandville kan men op 10.000 begrooten.

Ruimte is er ondertusschen in overvloed om meerder inwoners te bergen. Zelfs heeft men reeds voor lang het voornemen gehad om de stad aanmerkelijk uit te leggen [uit te breiden], de plaats reeds uitgekozen en zelfs de straten afgebruikt [afgepaald]. Een etablissement alhier zou daartoe de middelen aan de hand kunnen geeven. Deeze plaats bestaat in eene zeer groote uitgestrektheid gronds, volgens opgave wel van 12.500 toises. Zij is eene zeer schoone vlakke ter zijde de stad op een puntig uitstekend voorgebergte gelegen en ziet van drie kanten de zee.

De Engelschen in vorige tijden deeze plaats ingenomen hebbende hadden om het beeter te kunnen bevaaren, dit gedeelte van het vaste land afgesneden en het tot een eiland gemaakt. Indien men zich hier wilde nederzetten, zou men, volgens gegeven berichten deeze grond gemakkelijk, bij wijze van pacht kunnen bekomen.

Van deeze vlakke ziet men op eenen afstand van slechts drie mijlen de kleine eilanden [de Chausey-eilanden] [...] welke een menigte van stenen tot bouwen opleveren. Men bedient zich van deeze steenen aan de publieke werken, de kaaijen en hoofden namelijk [met name] en van deeze zou men zich ook gedeeltelijk in het aanbouwen van de nieuwe huizen kunnen bedienen, [zodat] het [dan] geen gering gemak voor het daar te stellen etablissement zijn zou.

Men heeft te Grandville nog dat voorrecht, dat men er geen taille betaald en van verscheiden tollen vrij is. Voor den landbouw is het klimaat er zeer gunstig. De luchtgesteldheid is er zelfs zoo zacht, dat wij er op den kouden grond en in de open lucht reeds verscheidene bloemen gezien hebben, die men in Holland in het midden van den zomer naauwelijks aantreft.

Aangaande de gezondheid der lucht heeft men ons mede de voordeeligste berichten gegeven. Bij aldien wij ons te Grandville wilden nederzetten zou **Vire**, een landstadsjen twaalf en een halve mijl van Grandville afgelegene, ons wellicht mede tot het etablissement [vestiging, onderkomen] noodig zijn, ten minste voor zommige personen die fabrieken wilden aanleggen. Te Vire zijn fabrieken, van lakens die in deeze streek nergens anders, dan daar gemaakt worden.

Rouan [Rouen] de laatste stad waar wij om aan onzen last te voldoen inspectie genomen hebben, is een groote en sterken handeldrijvende stad van Normandijen, die met zijne voorsteden eene zo merklijke uitgestrektheid gronds beslaat, dat zij misschien de grootste van onze Hollandsche steden in uitgebreidheid evenaart. Naar evenredigheid van haare grootte, is zij ook volkrijk en opgepropt met menschen en hier zagen wij eenen ijver en bezigheid gelijk aan die onder groote koopsteden en die wij nog nergens op onze reis hebben waargenomen.

De stad zelf ligt niet alleen zeer aangenaam, maar voor den handel ook aller voordeeligst aan den boord der Seine, waar zij eene ruime en breede kaai, waaraan eene groote menigte schepen lagen, terwijl wij de kaai vol vonden met allerlei koopwaaren, die daar of ingeladen werden of nieuwlings gelost waaren. Verscheiden schepen zagen wij daar ook onder Hollandsche vlag. Binnenlandsche handel schijnt er niet minder te zijn. Wij zagen er twee besloten markten of verbazend groote stallen vol graan. De eene met allerlei soorten van lijnwaad [linnen], bewerkte en gedrukte cattoenen, gestreept goed en dergelijke. De andere met vlas, gesponnen en

ongesponnen cattoen, gesponnen gaarens, getweerde [getwijnde] en ongetweerde [ongetwijnde] hennip en diergelijke.

Niet alleen waaren deeze hallen opgevuld met goederen, maar ook stikvol met menschen, zoo die hier kwaamen koopen, als van de eigenaars der goederen, alhier ter markt gebragt, die met menigte van alle kanten van het omgelegen land met dezelve herwaards koomen. Weekelijks en wel des vrijdags worden deeze markten gehouden. Manufacturen en fabrieken zijn hier dus in meenigte.

Ook zijn [de omstandigheden] er in de stad en het omliggende land overvloedig toe geschikt door het opleveren van alles wat tot dezelve nodig is. Buiten het water der Seine is er nog een beekjen dat de stad van genoegzaam water voor de fabrieken voorziet. Wij zagen er ook een papiermoolen en touwslagerij. Allerhande werken, die tot de scheepvaart betrekking hebben, kunnen er ook niet nalaaten te slagen. Voords heeft men hier eene meenigte van pakhuizen en krielt [krioelt] de stad van winkels.

Alles zoo wat tot pracht en luxe, als tot huis en levensnoodwendigheden behoort, kan men hier overvloedig bekomen. De huizen zijn er wel gebouwd en vrij net, voor een groot gedeelte van gehouwen steen, van onderen met winkels voorzien, terwijl het bovenste gedeelte veelal bijzonder verhuurd wordt.

Ondertusschen is dit tevens waar, dat het hier even als in andere steden die bloeiende en welvaarend zijn en waar veel gewonnen kan worden, niet goedkoop leven is, noch met opzicht op de huishuuren, noch met betrekking tot de levensnoodwendigheden. Opene gronden, waar men nieuwe huizen zou kunnen aanbouwen zijn hier in weerwil van de grootheid en uitgebreidheid der stad echter in overvloed, in de voorsteden namelijk.

Deeze gronden zijn echter zeer gelegen [geschikt], zoo voor het stichten van fabrieken als het bouwen van koopmanswooningen. Zij liggen namelijk langs en aan de rivier, gedeeltelijk aan de overzijde der stad ter wederzijde van de aldaar reeds gebouwde wijd uitgestrekte voorstad, gedeeltelijk eenen hoek van de rivier om, waar thans veel vlakke en aangename weilanden zijn en waar men publieke wandelingen heeft aan gelegd. Wegens de gunstige luchtgesteldheid en de gezondheid der plaats kunnen wij niet dan voordeelig berichten.

Met dit alles gelooven wij niet dat Rouan eene plaats is, die tot het stichten eener colonie dienen kan. De plaats is te volkrijk, de levenswijs er te duur en verschillende takken van koophandel en fabrieken reeds te veel geoccupeerd dan dat wij er iets zouden kunnen brengen, dat vorderlijk zou kunnen zijn voor de plaats zelve of het noodig onderhoud aan eene te stichten colonie zou kunnen verschaffen. Enkele personen zouden misschien het geluk kunnen treffen van er een genoegzaam bestaan te vinden.

Hiermede eindigen wij ons bijzonder verslag van hetgeen wij hebben waargenomen in de plaatsen ons ter inspectie opgegeven: **Barfleur**, **Avranche** en **Pont Orson**, drie plaatsen, die zich mede op de lijst der aangewezen steden bevonden, hebben wij niet gezien, zoo omdat wij meenden reeds genoeg bezichtigd te hebben, als door dien onze geleider van oordeel was dat die plaatsen niet zoo zeer tot ons oogmerk dienen konden.

Hier zouden gecommiteerden hun rapport kunnen eindigen, indien zij niet van oordeel waaren, hier nog eenige algemeene aanmerkingen te moeten bij voegen. In de eerste plaats is hun voorgekomen, dat bij alle lieden, met welke zij gedurende hunne inspectie te doen gehad hebben een denkbeeld huisvestte, dat tot het stichten der voorgestelde colonie zodanige onder de uitgewekene patriotten, welke daar hunne nog overgeblevene middelen en kundigheden zoo van koophandel, de kunsten en wetenschappen in staat waaren tot een bloei van het voorgestelde etablissement mede te werken, ook het hunne daartoe gewilliglijk zouden toebrengen en dat die middelen tot het voorgestelde einde niet enkel van eene zijde komen, noch ook voordeelen die door den tijd daaruit mochten voortvloeien aan een zijde gaan zouden.

Een weerkerig belang en dit is zeer natuurlijk, moest de voornaamste drijfveer der handelingen en grondslag der colonie zijn. Gecommitteerden neemen dus in het voorbijgaan de vrijheid den kooplieden en anderen het zij meerder, het zij minder gegoede gevluchte Hollanders, onder het oog te brengen, dat zal het voorgestelde ontwerp van een gewenscht gevolg zijn, zij voornaamelijk daartoe hunnen invloed, hun voorbeeld en hun vermoogen moeten leenen.

Zij twijffelen ook geenzins of men zal met de daad toonen, dat men een recht denkbeeld van het waar patriotismus heeft, dat men niet van meening is, dat men genoeg gedaan heeft, met zich in het vaderland, zoo lang men kon, tegen de willekeurige magt van den stadhouder en de regenten te verzetten, maar dat men weet, dat de waare vaderlandsliefde daar in bestaat, dat men ten allen tijde, zoo in tegenspoed, als voorspoed het welzijn van zijne mede vaderlanderen vooral die zijner partij zijn toegedaan, op alle mogelijke wijze behartigen.

In de tweede plaats kunnen commissarissen hunne vrees niet ontveinzen, dat men in het daarstellen van de colonie, wellicht eenige hindernissen zal ontmoeten, uit hoofde van jalousie van naastbij gelegen steden en zelfs van bijzondere personen gaande gemaakt door het verleenen van bijzondere voorrechten aan de nieuwe colonie zoo in het stuk van handel als anderszins. Commissarissen hebben bij naar in elke plaats waar zij zich hebben opgehouden, gemeend te bespeuren, dat er een zekere soort van naarijver tegen de naast bij gelegen koopstad plaats had. De eene handelstad was meest altijd de mededingster van de andere. Overal hemelde men de voordeelen zijner woonplaats, zo van ligging, geschiktheid tot den handel als anders, hemelhoog op en trachtte integendeel die van de andere steden te verkleinen.

Eindelijk rekenen zij zich verplicht hunnen landgenooten zoo het voorgestelde ontwerp immer tot stand kome, des te meer tot ijver, naerstigheid en voortvarendheid te moeten aanzetten, als zij die over het algemeen te minder bij de Fransche natie hebben meenen te bespeuren.

Overal hebben wij voorneemens tot verbetering, vooral groote en grootsche ontwerpen overal werkzaamheid om die daar te stellen gevonden, maar nergens eenig werk dat reeds tot zijne volkomenheid gebragt of voleindigd was. Het heeft hun toegescheenen dat de Fransche natie te groote overvloed van zeehavens heeft en zich met allen ijver, op het volmaaken van eene derzelve toe te leggen.

Wat nu, na dit verslag het doen eener keuze belangt, dit is iets, dat commissarissen vermeenen volstrektelijk niet aan hun te staan. Zij meenen zich te kunnen en te moeten ontslaan van het geeven van eenig praeadvies deswegens en achten zich zelfs verplicht allen schijn van hunne landgenoten geene vrije keuze over te laten te moeten vermijden. Dan [...] dit meenen zij zelfs, om aan veeler verwachting te voldoen, te moeten doen, dat zij [...] uit zulke eene meenigte bezigtigde plaatsen, ten minsten die geene aanwijzen, die naar hun beste inzage, de meeste geschiktheid hebben tot het oprichten eener colonie.

Dit echter zal al mede verschillend zijn naar de verschillende denkbeelden die men zich thans van de colonie vormt en de verschillende gedaante, die men aan dezelve voornemens is te geeven. Heeft men namelijk het oogmerk om zich neder te zetten in eene reeds genoegzaam bewoonde plaats en is men van gedachten dat het voordeelijker voor den te beginnen handel zijn zal, zich te vestigen in eene stad, waar reeds eenige handel plaats heeft, dan moeten commissarissen hunne committenten verzoeken voornamelijk het oog te willen slaan op Duinkerken, Honfleur, Fecamp en Grandville.

[Men kan echter] [...] het denkbeeld van eene stichting op zich zelf [huldigen] - het [...] is het ons geoorloofd [...] om dit woord, waarvan echter het denkbeeld in de memorie van den heer baron Van der Capelle ligt opgesloten, te gebruiken - als eene kleene republiek en onder bescherming van den Franschen koning, [...] willen vormen. Wil men dit laatste dan is het ongetwijfeld waar dat men eene onbewoonde of ten minsten genoegzaam onbewoonde plaats verkiezen moet, waar nog niets is en waar men door ijver en werkzaamheid, alles, wat men daar vestigen wil, moet trachten te brengen. In dit geval zijn Gravelines, Etaples en Port en Bessin den gecommitteerden voorgekomen het best voldoende te weezen.

Hier eindigen gecommitteerden hun verslag in de hoop dat het zelve, hoe gebrekkig het ook zijn moge, aan hunne committenten zal mogen voldoen en dat men dat gebrekkige wel aan de te vooren opgenoemde oorzaken en niet aan gemis aan ijver of welmeenendheid aan hunnen kant zal willen toeschrijven. Gelukkig! Dubbel gelukkig zullen zij zich rekenen, zoo deeze hunne arbeid, zoo de op deeze zoo overhaaste reize geleden ongemakken, welke zij zich uit waare vaderlands liefde wel hebben willen getroosten, eenigermaate zal mogen strekken om den welvaart te bewerken van zoo veele hunner ongelukkige landgenooten. [Zij die] [...] thans de beklagenswaardige slachtoffers zijn van het onbeperkt despotismus en het tyrannigst stelzel dat immer dwingeland heeft kunnen volgen. [Mogen hun inspanningen] [...] dienen [...] om eene veilige en geruste wijk te verschaffen aan zoo veele wreedaardig verdrevene en voortvluchtige Nederlandsche burgeren als thans reeds in alle oorden omzwerven en nog dagelijks gedwongen worden hunne huizen en bezittingen te verlaten.

De God onzer Vaderen, de God der Vrijheid, verzoeken wij opregtelijk, dat hier toe zijnen vermogenden zegen wille verleenen, op dat de te stichten colonie nog eens middel moge zijn om het geweld van den thron te bonssen, op onze beurt te zegenpraalen en van daar in een verlost en vrij vaderland, dat toch altijd het voorwerp onzer innigste verlangens zin zal, te kunnen wederkeren.⁷⁸

*Allegorie op het ware patriotisme, 1788, Mathias de Sallie, naar Hieronymus Lapis, 1788.
Rijksmuseum Amsterdam.*

Patriots vignette, 1795, Johannes Jelgerhuis, 1795, Rijksmuseum Amsterdam.

Medaillon voor de Waare Patriot, ca. 1784-1792, anoniem, 1784-1792. Rijksmuseum Amsterdam.

Eindnoten

¹ De vindplaats van de in deze publikatie uitgegeven drie bronnen is: Nationaal Archief, Familiearchief Eyck van Zuijlichem, 1769-1947, nrs. 207 A-C.

² Joost Rosendaal besteedt aan de rondreis in Noord-Frankrijk enkele pagina's in zijn monumentale studie *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003), m.n. 106-108. De vele extra details in de hier uitgegeven stukken betreffen bijvoorbeeld de vermelding van Jacob van Manen, een tot nog toe volledig over het hoofd geziene, belangrijke patriotse denker. Zie noot 35.

³ Deze inleiding is gebaseerd op de volgende literatuur: Bisselink, M.N. en A. Doedens, *Jan Bernd Bicker. Een patriot in ballingschap 1787-1795* (Amsterdam 1983); Doedens, A., 'Een Noord-Nederlandse exodus nader beschouwd: de uitwijkelingen van 1787 en hun rol tijdens de Brabantse revolutie.' In: *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw*, nr. 33 (1976) 6-40; Doedens, A., 'De patriotse vluchtelingen'. In: F. Grijsenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en vrijheid, de revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 157-175; Doedens, A. 'Patriotten in diaspora', in: W. Bergsma e.a. (red.) In: *For uwz lân, wyv en bern. De patriottentijd in Friesland* (Leeuwarden 1987) 157-174; Rosendaal, J., *Bataven!* [zie noot 2.] Hulzen, A. van, *Utrecht in de patriottentijd* (Zaltbommel 1966); Slechte, C.H., 'De firma list en bedrog. De provinciale Utrechtse Geoctroyeerde Compagnie'. In: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1998) 179-218.

⁴ Naar het boek van Amerikakenner J. W. Schulte Nordholt, *Voorbeeld in de verte; de invloed van de Amerikaanse revolutie* (Baarn, 1979).

⁵ Zie: Jonathan Israel, *De Revolutie van het Denken. Radicale verlichting en de wortels van onze democratie*. (Franeker 2011).

⁶ De tekst van het volgende subcaput is genomen uit een artikel van mijn hand 'Een Noord-Nederlandse exodus', als genoemd in noot 2.

⁷ Bron B. is niet hetzelfde verslag dat Rosendaal in zijn bijna uitputtende standaardwerk '*Bataven!*' uit 2003 gebruikte, hoewel de feiten niet verschillen. Rosendaal, *Bataven!*, pg. 655, noot 70: N[ationaal] A[rchief]. Collectie Dumonf-Pigalle 13, 'Rapport wegens de gedaane commissie tot het bezigtigen van eenige landstreeken namelijk in de Provinciën van Fransli Vlaanderen, Artois, Picardien en Normandien ten eynde men in staat zoude kunnen zijn om eene keuse te doen tot het opregten eener colonie voor de uytgewekene Hollandsche Patriotten'. Een deel van het rapport, in het Frans, is ook terug te vinden in Parijs: AMAE, CP Hollande 575, f, 145-152. Commissielid Sjoerd Stapert hield een dagboek bij, waarin een andere persoonlijke indruk van de reis wordt gegeven: TFHLC, F.A. Lycklama à Nijeholt, 31. Journaal Sjoerd Stapert 1787-1788. Eycks verslag, in zijn eigen handschrift, lijkt een concept-verslag van de reis, zeker gelet op het handschrift en zinnen als: 'dit zal hun eigenlijk rapport uitmaken'.

⁸ Willem Aarnoud van Citters, raadpensionaris van Zeeland.

⁹ Willem Jacob Frederik van Dopff was eerste adjudant van Willem V.

¹⁰ De patriotse troepen stonden onder bevel van Frederik III Johan Otto Frans Christiaan Philip van Salm-Kyrburg, bijgenaamd de Rijngraaf. De Rijngraaf van Salm speelde in de patriottentijd een belangrijke rol in de Republiek, waarschijnlijk was hij aangesteld door bemiddeling van Benjamin Franklin. Vanaf 22 mei 1787 was de Rijngraaf

belast met de verdediging van de stad Utrecht, het 'democratisch eldorado'. Hij vond daarbij Staatse troepen tegenover zich die voor stadhouder Willem V de stad belegerden. Op 29 juni 1787 wilde hij met honderd man naar Schoonhoven trekken, om daar de op 28 juni bij Goejanverwellesluis aangehouden prinses Wilhelmina van Pruisen gevangen te houden. Op 9 augustus 1787 werd de Rijngraaf kolonel van een korps Gelderse Jagers, dat in september op initiatief van de bekende Friese patriot Coert Lambertus van Beyma het Friese Makkum zou bezetten. Eind augustus/begin 1787 bezocht de bekende Franse girondijn Jacques Pierre Brissot Utrecht, vergezeld van onder meer de markies Ducrest, secretaris van Philippe d'Orléans, 'Philippe Égalité'. Zij zagen hoe Salm zich met andere officieren over de Hollanders vrolijk maakten. De afloop was anders, toen Salm zonder slag of stoor Utrecht opgaf, zoals hierna te lezen valt. Zie: Schama, Simon, *Patriots and Liberators, Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York 1977).

¹¹ De patriotse Commissie van Defensie te Woerden had als taak de verdediging van de provincie Holland en de stad Utrecht en was verantwoordelijk voor de aanhouding bij Goejanverwellesluis.

¹² Frederik Wilhelm van der Borch, heer van Verwolde, Marhulsen, Vorden en Leemcule (1737-1787).

¹³ De Vaartse Rijn bij Vreeswijk. Op 9 mei 1787 had zich daar nog een gewapend treffen tussen prinsgezinden en patriotten voltrokken, waarbij eerstgenoemden verslagen werden.

¹⁴ Vianen was een stad in patriotse handen. 'De militaire situatie veranderde volkomen door de komst van de Pruisen. Daar het werk aan de versterkingen snel vorderde, was de verdediging van Vianen begin september sterk genoeg om een aanval te weerstaan. Tegen een aanval van de Pruisen echter zou de stad slechts korte tijd te houden zijn'. Zie Smit, H.J., *Jaarboek Oud-Utrecht, 1987*, 189-221, m.n. 212.

¹⁵ Niet aangetroffen.

¹⁶ Johannes Henricus Voorda, 1732-1814. Utrechts hoogleraar. In het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek leest men: 'Als patriot werd hij in 1786 tot raad in de vroedschap van Utrecht gekozen, waarna hem in Sept. van dat jaar op zijn verzoek ontslag werd verleend als hoogleraar. Eén jaar bleef hij in het bestuur van het patriottische Utrecht, tot in Sept. 1787 de debacle, door de komst der Pruisen veroorzaakt, zijn vlucht met tal van politieke geestverwanten ten gevolge had. 1 oct. 1787 werd hem ten allen overvloede nogmaals officieel ontslag verleend uit zijn professoraat. Het Hof van Utrecht oordeelde hem 19 Dec. 1789 schuldig aan hoogverraad en bande hem uit het land. Op dat tijdstip was hij reeds geruimen tijd in de Zuidelijke Nederlanden, waar hij eerst te Gent en later te Brussel vertoefde. In 1795 stelde de ommekeer van zaken hem in staat hierheen terug te keeren; een nieuwe keuze in de Utrechtsche vroedschap en een benoeming in het Hof van Friesland werden op hem uitgebracht. Zoowel het een als het ander werd afgeslagen, terwijl hij niet terugkeerde voor het banvonniss vernietigd was. In 1797, bij het herstel der franeker hoogeschool, werd hem de post van hoogleraar toevertrouwd, welke aanvaard werd met een redevoring over het gezag der langobardische wetten in Italië. In 1799 werd hij tot rector gekozen.' Zie ook: Rosendaal, Joost, *Bataven!*, 159.

¹⁷ Bernardus Blok (1656-1818), vooraanstaand patriot, secretaris van de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier.

¹⁸ Cornelis de Gijsselaar (1751-1815), patriotse leider, pensionaris van Dordrecht. Van zijn voornaam 'Kees' is het scheldwoord 'Kezen' voor patriotten afgeleid.

¹⁹ Mr. Jan Carel Smissaert (1744-1808), advocaat en bestuurder uit Utrecht, die in 1787 als patriottische gezinde uit Utrecht werd verbannen. Hij keerde in 1795 terug in het bestuur en kreeg in 1796 als plaatsvervanger zitting in de Nationale Vergadering voor het district Harderwijk.

²⁰ Aantekening in de tekst: 'Deze bloedverwanten zijn denkkelijk geweest de Ortts'.

²¹ Abeleven, Adriaan, Utrechts patriot.

²² Niet aangetroffen.

²³ Jan Pieter de Ridder (1741-1801), burgemeester van Utrecht, vooraanstaand patriot.

²⁴ Aantekening van Pieter van Hees: 'eigenaar van een visrederij te Ostende'.

²⁵ Johan Valckenaer (1759-1821), hoogleraar in Leiden en Franeker, waar hij in mei 1787 zijn ontslag kreeg, omdat hij lid was van een patriots exercitiegezelschap. Begin september 1787 poogde Valckenaer tevergeefs met een tiental afgescheiden Friese Statenleden onder leiding van Coert Lambertus van Beyma te weerhouden een alternatieve Provinciale Staten op te zetten. Valckenaer vluchtte vervolgens naar de Zuidelijke Nederlanden. Van Beyma en Valckenaer organiseerden nadien de uitkeringenaan de vluchtelingen afkomstig van de Franse staat.

²⁶ Om de vestigingsplaats voor de gevluchte patriotten in Noord-Frankrijk te gaan zoeken.

²⁷ De Gelderse regent Robert Jasper van der Capellen tot den Marsch (1743-1814) was de aanvoerder van de patriotten in de oostelijke gewesten. Het Hof van Gelderland veroordeelde hem bij verstek ter dood. Tegen geen enkele andere patriot is zo'n zwaar vonnis uitgesproken. Gedurende zijn ballingschap in Frankrijk trad Van der Capellen op als belangenbehartiger van de gevluchte patriotten bij de Franse regering.

²⁸ Op deze plek meldt Eyck de stukken die Tot den Marsch voorlas en die 'tot een basis konde gelegd worden' voor samenwerking dan wel contact met de Fransen, 'de art[i]kelen die zijn Ed[ele] [Van der Capellen] [...] als mede een brief of antwoord. Zie copia a Versailles le 30 Novembre 1787, getek[en]d C: M: (Comte de Montmorin).

²⁹ In de canon van Harderwijk leest men over Jan Gelderman: 'Uit de [Harderwijkse] burgerij kwam Jan Gelderman naar voren, de drijvende kracht achter veel patriotse activiteiten. [...] in de provincie [Gelderland] was het erg onrustig. De Gelderse landdag (een vergadering van edelen en steden) van augustus 1786 besloot militairen naar Hattem en Elburg te sturen. Onder leiding van Gelderman trokken 65 Harderwijkers naar Elburg om de stad te helpen verdedigen. Toen die actie mislukte, vluchtten zij naar Kampen en vandaar naar Amsterdam en Utrecht. [...] Door de Pruisische inval verlieten veel

patriotten de Republiek en vluchtten naar Noord-Frankrijk. Onder hen de Harderwijker Jan Gelderman. Samen met Franse troepen kwamen ze in 1795 terug in het vaderland.'

³⁰ Dirk Johan van Hogendorp (1753-1848), graaf van Hogendorp, vrijheer van Tilburg en Goirle. Amsterdams patriot, schepen aldaar. Het dorp Tilburg werd een geschikte schuilplaats voor veel patriotten, Rosendaal, *Bataven!*, 61.

³¹ J. Voss van Zijl, 1752-1835, Utrechts stadsbestuurder en regent.

³² Adolph Werner van Pallandt tot Zuthem (1733-1713), drost van IJsselmuiden.

³³ Capellen tot den Marsch, zie hiervoor, noot 27.

³⁴ Bogislaus Federicus von Liebeherr (1765-1821). Over hem in het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek: 'Hij was als student zeer beviind met [de [patriotse voorman] Ondaatje wiens patriotsche gevoelens hij deelde. In 1786 werd hij luitenant bij het burgervendel de Zwarte Knechten en heeft zich bij de gevechten tusschen de Prinsgezinden en Patriotten wakker geweerd. Na de komst van den hertog van Brunswijk met een pruisisch leger vluchtte hij naar Frankrijk. Hij is daar toen tot 1795 gebleven en werd na zijn terugkomst benoemd tot lid van het comité voor de zaken der koloniën en bezittingen in Amerika en aan de kust van Guinea.'

³⁵ J. van Manen (1752-1722). 'Constitutioneel denker, actief tijdens de Nationale Vergaderingen van 1796 en 1798. Van huis uit kleermaker in Utrecht, maar ontwikkelde zich via zelfstudie tot schrijver, vertaler van Duitse (politieke) literatuur en activist in de kring rond de Utrechtse patriot Ondaatje. Werd verbannen na de Pruisische inval in 1787, maar kwam terug en werd in 1793 schout in Renswoude. Tijdens de Nationale Vergaderingen was hij vurig pleitbezorger van de eenheidsstaat, een representatieve democratie en een centralisatie van het rechtssysteem. Werd in januari 1798 gevangen genomen omdat hij de staatsgreep van zijn geestverwanten niet steunde. Vervulde nadien (bescheiden) functies in het openbaar bestuur. Niet te verwarren met zijn prominenter tijdgenoot Cornelis Felix van Maanen.' Bron: www.parlement.com.

³⁶ Pieter de Wacker van Zon (1758-1818) In 1787 werkte hij mee aan het patriottische tijdschrift *Janus*. In 1787 vluchtte hij uit Amsterdam naar Saint Omer. Daar kreeg hij, evenals vele anderen, van de Franse regering als patriot financiële ondersteuning. In 1795 repatrieerde hij.

³⁷ Hendrik Schilge (1758-1843), stadsbode van Wijk bij Duurstede, in 1787 burgemeester aldaar.

³⁸ Paul Joseph Anton van Oldeneel van Heerenbrinck (1752-1792).

³⁹ Over Stapert lees men in het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek: 'geb. in de Lemmer 9 Nov 1735, overl. aldaar 6 Nov. 1816, was de derde of jongste zoon van Jouwert Stapert en Tetje Nannes. Hij was als zijn vader waterbouwkundige, aannemer en scheepsbouwer. In de Lemmer was hij bekend onder den naam Sjoerdbaas. Hij was een warm patriot en werd 16 Juni 1795 in de grietenij Lemsterland tot lid van het bestuur der provincie Friesland gekozen.'

⁴⁰ Dirk Speeleveld, Vlaardings reder en patriot.

⁴¹ Cornelis Wilhem van den Heuvel, Vlaardings medicus en patriot.

⁴² Mr. Ipolitus Frederik Pottey Turcq, patriot, raadsheer van het Hof van Holland.

⁴³ Mr. Ocker Gevaerts, patriot, burgemeester van Dordrecht.

⁴⁴ Deze lijst werd niet aangetroffen.

⁴⁵ Hop, Hendrik baron (1723-1808). Van 1782 tot 14 november 1792 was hij gezant te Brussel. Na de inneming van die stad door Dumouriez vertrok hij naar Den Haag.

⁴⁶ In de hier weergegeven getranscribeerde tekst werd weggelaten: '(bijlage BL en BM, rapport reeds hier vooren gemeld)'. Deze stukken werden niet aangetroffen.

⁴⁷ Dr. Pieter van Schelle, patriot, Leids medicus en dichter. Rosendaal, *Bataven!*, 106v.

⁴⁸ Mr. Willem Buys was een vooraanstaand Delfts patriot en advocaat. Hij trad vóór de Brabantse Revolutie van 1790 op als adviseur van de tegen de 'Statisten' strijdende 'Vonckisten'. Hij werd vanwege zijn betrokkenheid in Antwerpen gearresteerd. Rosendaal, *Bataven!*, 80, 82.

⁴⁹ Onduidelijk is wat hier bedoeld wordt.

⁵⁰ In de tekst weggelaten: 'bijlage C', die overigens niet werd aangetroffen.

⁵¹ Albertine-Elisabeth Pater (1742-1817), was een Hollandse en Franse aristocrate en een spionne. Ze was de dochter van de Hollandse baron Gisbert van Nyvenheim en Margriet van Wijhe en trouwde in 1750 de rijke Hollandse bankier Gerhard Pater. Ze scheidde van hem in 1763. Haar vermogen was groot, ze deelde door een uitkering en erfenis van haar voormalige man in de opbrengst van diamantmijnen en slavenplantages. Ze vestigde zich in Parijs, werd de minnares van de hertog van Choiseul, werkte samen met de aristocraat de hertog van Aiguillon om madame Dubarry als maitresse van de koning van haar positie te beroven en zelf de maitresse van de vorst te worden. Het complot mislukte.. In 1779 hertrouwde ze met de markies van Champcenetz. Ze hoorde tot de vertrouwelingen van Marie Antoinette, de vrouw van Lodewijk XVI. Haar vermogen zette ze in voor de zaak van de patriotten, maar steunde ten tijde van de Franse revolutie de émuigrés en de koningsgezinde partij. Tijdens de Terreur werd ze gearresteerd maar vrijgelaten na de val van Robespierre.

⁵² Lid van de Commissie van Defensie te Woerden.

⁵³ De volgende zin, met daarin melding van een niet gevonden stuk, werd weggelaten: 'Het rapport hier vooren aangehaalde bijlage B wierd mij door den h[ee]r van de Marsch gegeven. Welk orgin[eel] na daar van copia gemaakt te hebben, aan g[e]meld[e] heer is weder gegeven.'

⁵⁴ Tekst vanaf mss. p. 90.

⁵⁵ Mogelijk een verwijzing naar de geuzentijd.

⁵⁶ Dit werd later de voornaamste vestigingsplaats van de meest vooraanstaande patriotten.

-
- ⁵⁷ Ingevoegd op deze plaats: kennelijk data van de relevante stukken terzake, te weten '26 februari 1700, 9 maart 1700, oktober 1723, Duinkerken 1768; voorts Paris 9 maart 1700, 6 november 1735, herzien 1784.'
- ⁵⁸ Onduidelijk is wat dit woord betekent.
- ⁵⁹ Niet aangetroffen.
- ⁶⁰ Niet aangetroffen
- ⁶¹ Niet bij deze bron opgenomen.
- ⁶² François-Toussaint Collignon (1777-1821), 'commissaris van oorlog'.
- ⁶³ Franse streek aan de Atlantische kust bij het Ile de Ré.
- ⁶⁴ De toise is als lengtemaat bijna 2 meter.
- ⁶⁵ Dit stuk ontbreekt.
- ⁶⁶ Niet aangetroffen.
- ⁶⁷ Koortsen die veelal ontstaan door ontbering, slecht voedsel, bedorven lucht, verandering van lucht en klimaat.
- ⁶⁸ Bijschrift onder aan de bladzijde} 'NB Hier ter plaatse loopt nog een kanaal in dat, waarop wij voe ren en dat van de kant van St. Omer komt: wij zagen hier blauw geverode Catoenen neusdoeken door de werklieden afspoelen; zoo dat ook hier ergens eene catoenfabriek moet zijn.'
- ⁶⁹ Aantekening Piet van Hees: 'bijlaarder, platboomd vaartuig'.
- ⁷⁰ De Franse minister van Binnenlandse Zaken, Emmanuel Louis Marie Guignard de Saint-Priest.
- ⁷¹ Hier heb ik geen informatie over terug gevonden.
- ⁷² Onbekende maat.
- ⁷³ Buitenechtelijke zoon van Lodewijk XIV.
- ⁷⁴ In de marge: grain de lin.
- ⁷⁵ Onbekend is wat bedoeld wordt, mogelijk timmerwerk waarbij 300 spijkers werden gebruikt.
- ⁷⁶ Niet aangetroffen.
- ⁷⁷ Hier niet opgenomen.
- ⁷⁸ Hierna volgen vijf pagina's met een overzicht van de reis, verblijfplaatsen en data. Deze pagina's werden niet opgenomen omdat zij niets toevoegen.